

एम.ए. भूगोल
सत्र -I (CBCS)

भूगोल अभ्यासपत्रिका क्र. १०३
मानवी भूगोलातील दृष्टीकोण

विषय कोड : 73508

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रवींद्र द. कुलकर्णी

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: **श्री. अनिल आर. बनकर**
कला आणि मानव्य विद्याशाखा प्रमुख,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: **प्रा. अजित पाटील**
सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संपादक

: **डॉ. दिपेश करमरकर**
सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख,
श्रीमती. सी.एच.एम. महाविद्यालय, उल्हासनगर

लेखक

: **डॉ. विलासिनी ठिगळे**
सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख,
शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये, कला, विज्ञान व
वाणिज्य महाविद्यालय क्रमांक-३, सिडको कॉलनी,
कळंबोली, नवी मुंबई

डॉ. समीर बुटाला

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख,
सुंदरराव मोरे महाविद्यालय, पोलादपूर, रायगड

डॉ. दीपाली भिडे

सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग प्रमुख,
जी. डी. रूपारेल महाविद्यालय, माहीम, मुंबई

जानेवारी २०२२, मुद्रण - १

प्रकाशक

: संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

**अक्षर जुळणी व
मुद्रण**

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	मानवी भूगोलातील बदलते दृष्टीकोन	०१
२)	मानवी समाजाची उत्क्रांती आणि ग्रामीण आणि शहरी समाजांची गतीशिलता	३३
३)	मानवी समाजाशी असणारा संवाद-सामाजिक-सांस्कृतिक-ओळख- आणि नमुने	७५
४)	लोकसंख्या बदलाचे स्वरूप, प्रक्रिया आणि अवकाशीय वितरण	९३

GEOGRAPHY
M.A. Part – I; Semester I
103: Perspectives in Human Geography
No. of Credits: 4; Contact Hours 60 + Notional Hours 60 =
Total hours 120

1. Changing Perspectives in Human geography (16 hours)
 - 1.1 Environmentalism- Possibilism-Neo-Possibilism - Areal differentiation school
 - 1.2 Post-fifty conceptualisation of Geographic Space-Perception studies- Locational analysis- Quantification- General systems theory: appraisal and criticism
 - 1.3 Behaviouralism – Perception of environment- Humanistic Geography- Sense of place- Landscape studies - Emergence of welfare approach and its social relevance
 - 1.4 Post 1980s trends - Radicalizing process in Geography- neo-Marxist interpretations and extensions- Neohumanism and other contemporary theorisations
2. Evolution of Human Societies and Dynamics of rural and urban societies (15 hours)
 - 2.1 Evolution of Human Societies – Economic, Political and Cultural Transformation
 - 2.2 Rural society: caste hierarchy, segregation in rural settlement – rural social morphology – critical understanding of Agricultural Landuse theory - Contemporary Indian rural society
 - 2.3 Urban society – Various models of urban morphology - Hierarchy of urban settlements- Application of Central Place theory and settlement hierarchy - Indian examples – Contemporary urban society - stratification and occupational divergence residential segregation- Urban Heterogeneity and cosmopolitanism
 - 2.4 Evolution of tribal societies – characteristics – spatial distribution – Indian Examples
3. Interaction of human societies-Socio-Cultural identities- patterns and landscapes (15 hours)
 - 3.1 Emergence and development of early cultural hearth – cultural diffusion, isolation and segregation
 - 3.2 Racial groups– biological divergence-blending-process of assimilation– behavioural and structural- acculturation
 - 3.3 Evolution of language – diffusion over space – evolution of linguistic provinces –relevant issues – language as basis of nation and states- Linguistic division in India
 - 3.4 Religion– contemporary dynamics – spatial pattern of major religions- Role of religion in the formation of nation-states

- 3.5 Implications of race, religion, language and ethnicity- Contestation, conflicts and negotiations
4. Dynamics of Population Change : Patterns, Processes and spatial distribution (14 hours)
 - 4.1 Components of Population Change – fertility, mortality and associated patterns -Demographic characteristics - developing and developed countries
 - 4.2 Population Growth – Attitudes and Interpretations – Malthusian, Neo Malthusianism and Marxist viewpoint – Club of Rome - Critical Understanding of Demographic transition theory – concept of Demographic dividend
 - 4.3 Population, Resources and Spatial Pattern of Development - Optimum population, over population and under population – Recent World Views
 - 4.4 Migration- early and subsequent migration – scales of migration – mechanism and laws – major theories - Typology of migration – Political, cultural and economic dimensions - Contemporary Trends in migration

References:

1. Aitken, S and Valentine, G. (2006), Approaches to Human geography, Sage.
2. Johnston, R.J., Gregory D. Pratt G. and Watts M., (2005, 5th ed.), the Dictionary of Human Geography, Blackwell.
3. Kitchin R., Thrift, N, (eds.) (2009), The International Encyclopedia of Human Geography, Elsevier.
4. Benko,G. and Strohmayer, U. (2004), Human Geography, a History for the 21st Century,Arnold, London.
5. Cloke, P., Crang, P., Goodwin, M., (2004), Envisioning Human Geographies, Arnold.
6. Cloke, P. and Johnston, R.,(eds.), (2005), Spaces of Geographical Thought, Deconstructing Human Geography's Binaries, Sage.
7. Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D. and Washbourne, N. (eds.) (2005), Cultural Geography, A Critical Geography of Key Concepts, Tauris, I.B.
8. Norton William, (2002), Human Geography, Oxford, 4th edition
9. Barnes, T. and Gregory, D., 1997, Reading Human geography, Arnold.
10. Smith, D. M. (1977): Human Geography, A Welfare Approach, Arnold
11. Peet, R. (ed) (1987): Radical Geography, Maroufa Press, Rawat, New Delhi, 2003

12. Ambrose, P. G. (1969): Analytical Human Geography, Longman, London
13. De Blij, H. J. (1986): Human Geography, John Wiley & Sons, New York.
14. Vivello, F. R. (1978): Cultural Anthropology, McGraw Hill, USA.
15. Peet R. and Thrift, N. (eds) (1989): New Models in Geography, Vol. I & II, Unwin Hyman.
16. Ahmed, A. (1999). Social Geography, Rawat Publication, New Delhi.
17. Massey, D, Alien, J, P, Jarre, P (eds) (1999): Human Geography Today, Cambridge Polity Press.
18. Fellman, J (1997): Landscape of Human Activities, Brown and Benchmatic Pub.
19. Coates, B.E., Johnston, R.J. Knox, (1977): Geography and Inequality, Oxford University Press

Further Reading :

1. Progress in Geography (1969-76): Volume 1 to 8, Arnold Edwards, London.
2. Hagget, P. (1983), Geography a modern Synthesis, Harper and Row.
3. Cloke, P., Cook, I, Crang, P., Goodwin, M., painter, J., Philo, C., (2004), Practising Human Geography, Sage.
4. Banerjee-Guha, S. (2004), Space, Society and Geography, Rawat, New Delhi.
5. Harvey, D. (1973): Explanation in Geography, Edward Arnold, (Paperback), London.
6. Gregory, D. 1978, Ideology, Science and Geography, Cambridge University Press.
7. Carlestein T., Parkes, D. and Thrift, N., (1978), Making Sense of Time, Edward Arnold.
8. Gale S. and Olson G. (1979), Philosophy in Geography, D. Reidel Publishing co.
9. Pretty, J., Ball, A., Benton, T., et. al. (2007), The Sage Handbook of Environment and Society, Sage.
10. Taffe, E.J. (1970): Geography, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
11. Pickles, J. (1985), Phenomenology, Science and Geography, Cambridge University Press.

मानवी भूगोलातील बदलते दृष्टीकोन

घटक रचना

- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ विषय चर्चा
- १.४ १९५० पूर्वीचे विचार आणि दृष्टीकोन
 - १.४.१ पर्यावरणवाद
 - १.४.२ संभववाद
 - १.४.३ शक्यतावाद
 - १.४.४ क्षेत्रीय विभिन्नता
- १.५ १९५० पूर्वीच्या भौगोलिक अभिक्षेत्रीय संकल्पना – १
 - १.५.१ धारणा अभ्यास
 - १.५.२ स्थानिक विश्लेषण
 - १.५.३ परिमाण
 - १.५.४ सामान्य प्रणाली सिद्धांत: मूल्यांकन आणि टीका
- १.६ १९५० नंतरच्या भौगोलिक अभिक्षेत्रीय संकल्पना -२
 - १.६.१ वर्तनवाद
 - १.६.२ पर्यावरणाची धारणा
 - १.६.३ मानवतावादी भूगोल
 - १.६.४ स्थानाची भावना
 - १.६.५ लँडस्केप अभ्यास
 - १.६.६ कल्याणकारी दृष्टिकोनाचा उदय आणि त्याची सामाजिक प्रासंगिकता
- १.७ मानवी भूगोलातील १९८० नंतरचे ट्रेंड
 - १.७.१ भूगोलातील पुरोगामी प्रक्रिया
 - १.७.२ नव-माक्सवादी व्याख्या आणि विस्तार
 - १.७.३ नवमानववाद आणि इतर समकालीन सिद्धांत
- १.८ सारांश
- १.९ तुमची प्रगती तपासा
- १.१० स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे.
- १.११ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचे अर्थ
- १.१२ कार्य
- १.१३ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

१.१ उद्दिष्टे

या युनिटच्या शेवटी, तुम्ही

- पर्यावरणवाद, संभाव्यता, नव संभाव्यता आणि क्षेत्रीय भिन्नता शाळा यासारखे पन्नास पूर्वीचे विचार आणि दृष्टीकोन समजून घेण्यास सक्षम असाल
- १९५० नंतरच्या अभिक्षेत्रीय संकल्पना -२ च्या साहाय्याने धारणा अभ्यास, स्थानिक विश्लेषण, प्रमाणीकरण आणि सामान्य प्रणाली सिद्धांत समजून घेता येतील.
- वर्तनवाद, पर्यावरणाची धारणा, मानवतावादी भूगोल, स्थानाची भावना, लँडस्केप अभ्यास आणि कल्याणकारी दृष्टिकोनाचा उदय आणि त्याची सामाजिक प्रासंगिकता यांच्या संकल्पना समजून घ्या
- १९८० नंतरचे भूगोलातील मूलगामी प्रक्रिया, नव-मार्क्सवादी व्याख्या आणि विस्तार आणि नव-मानवता यांसारख्या मानवी भूगोलातील कल समजून घ्या.

१.२ परिचय

या प्रकरणात, आपण भूगोलातील विविध दृष्टिकोन, तत्त्वज्ञान आणि विचार याविषयी जाणून घेणार आहोत, जसे की ते तीन टप्प्यांत विकसित होत असताना आपण त्यांचा अभ्यास करू - १९५० पूर्वी, १९५० नंतर आणि १९८०० नंतर. सुरुवातीला भौगोलिक विचार या संकल्पनेभोवती फिरत होता. मानव-पर्यावरण संबंध. १९५० च्या दशकापूर्वी शक्यतावाद, नव-संभाव्यता इ. क्षेत्रीय भेदभाव आणि संश्लेषण यासारखे दृष्टिकोन देखील प्रादेशिक दृष्टिकोनावर भर देऊन विकसित केले गेले. पुढे, भूगोलशास्त्रज्ञांनी परिमाणीकरणाच्या साधनांचा अवलंब करून अवकाशाची कल्पना मांडण्यास सुरुवात केली. त्यानुसार, धारणा अभ्यास, स्थानिक विश्लेषण, सामान्य प्रणाली सिद्धांत इ. विकसित झाले. १९५० नंतरच्या काळात वर्तणूकवाद, मानवतावाद, कल्याण इ. सारख्या असंख्य दृष्टीकोनातून अवकाश आणि जगाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आणि दृष्टीकोन देखील आला. यामुळे ठिकाण आणि लँडस्केपच्या भौगोलिक समजामध्ये मोठे बदल झाले. १९८० नंतर, तथापि, सिद्धांत तसेच भूगोल अभ्यासाकडे पाहण्यासाठी गंभीर दृष्टीकोन सादर केला. भूगोलाच्या मूलगामीीकरणाच्या प्रक्रियेत, नवीन दृष्टिकोन आणि जुन्या दृष्टिकोनांच्या समालोचनामुळे नव-मार्क्सवाद, नव-मानवतावाद आणि इतरांच्या कल्पना विकसित झाल्या. विविध विचार जसे पर्यावरणवाद,

१.३ विषय चर्चा

भूगोलामध्ये अनेक बदल झाले आहेत ज्यामुळे त्याची व्याख्या आणि सामग्री प्रभावित झाली आहे. शिस्तीच्या विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, पृथ्वीचे ज्ञान वाढवण्यासाठी ते अन्वेषणाशी संबंधित होते. भूगोलाला पृथ्वीचा अभ्यास म्हणून संबोधले जाते, म्हणजे नैसर्गिक पैलू आणि मानवी पैलू. भूगोल म्हणजे पृथ्वीचे भूदृश्य, लोक, ठिकाणे

आणि वातावरणाचा अभ्यास. भूगोलात दोन मुख्य उपशाखा असतात; मानवी भूगोल आणि भौतिक भूगोल. मानवी भूगोल मुख्यत्वे तयार केलेल्या वातावरणावर आणि मानवाद्वारे जागा कशी निर्माण केली जाते, पाहिली जाते आणि व्यवस्थापित केली जाते तसेच त्यांनी व्यापलेल्या जागेवर मानवांचा प्रभाव यावर लक्ष केंद्रित करते. भूगोल हा विषय एक शिस्त म्हणून घेण्याबाबत वाद सुरू झाला आहे. अनुशासनात कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे याबद्दल भिन्न मते आहेत. परिणामी, मानवी भूगोलातील तात्विक आणि पद्धतशीर घडामोडी समजून घेणे आवश्यक आहे.

१.४ पन्नासपूर्व विचार आणि दृष्टीकोन

१.४.१ पर्यावरणवाद

पर्यावरणवाद हा असा विश्वास आहे की पर्यावरण (विशेषतः त्याचे भौतिक घटक जसे की भूस्वरूप आणि/किंवा हवामान) मानवी समाज, संस्कृती आणि त्याच्या विकासाचे नमुने निर्धारित करतात. याला पर्यावरण म्हणून देखील ओळखले जाते. निर्धारवाद त्याचा असा विश्वास आहे की केवळ हे पर्यावरणीय, हवामान आणि भौगोलिक घटक मानवी संस्कृतीसाठी जबाबदार आहेत आणि वैयक्तिक निर्णय आणि/किंवा सामाजिक परिस्थितीचा सांस्कृतिक विकासावर कोणताही प्रभाव पडत नाही. पर्यावरणवाद ही अलीकडची विचारधारा नाही. स्ट्रॅबो, प्लेटो आणि अरिस्टॉटल सारख्या प्राचीन विद्वानांनी लोकांच्या शारीरिक आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांवर हवामानाचा प्रभाव स्पष्ट केला आहे. मध्ययुगीन काळात अल-जाहिझ आणि इब्न खलदुन यांच्याकडूनही असेच योगदान आले. आधुनिक काळात, फ्रेडरिक रॅटझेल आणि त्यांचे शिष्य एलेन सेंपल यांनी निर्धारवादी विचारसरणीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. हंटिंग्टनने पर्यावरणीय निर्धारवादाचा एक उपसंच विकसित केला, ज्याला हवामान निर्धारवाद म्हणतात.

१९५९ मध्ये डार्विनच्या ओरिजिन ऑफ स्पीसीजच्या प्रकाशनामुळे पर्यावरणीय निर्धारवादावर खूप प्रभाव पडला. जर्मन भूगोलशास्त्रज्ञ फ्रिड्रिच रॅटझेल, ज्यांना आधुनिक मानवी भूगोलाचे संस्थापक मानले जाते, ते निर्धारवादी शाळेचे जोरदार समर्थक होते. निमिलार फॅशनमध्ये, एलेन चर्चिल सेंपल यांनी मानवी भूगोलाची व्याख्या "मानवी समाज आणि कार्थच्या पृष्ठभागावरील बदलत्या संबंधांचा अभ्यास" अशी केली. त्यानंतर, अमेरिकन भूगोलशास्त्रज्ञांमध्ये दृढनिश्चयवादाला मोठी लोकप्रियता मिळाली. जर्मन आणि अमेरिकन विचारसरणीच्या दोन्ही शाळांनी, अनुक्रमे रॅटझेल आणि सेंपलच्या अंतर्गत भरभराट करत, त्यांच्या कार्याद्वारे "पर्यावरणीय निर्धारवाद" लोकप्रिय केला.

पर्यावरणवादाचा मुख्य युक्तिवाद असे सांगते की, हवामानासारख्या क्षेत्राच्या भौतिक वैशिष्ट्यांचा पगारविषयक दृष्टिकोनावर तीव्र प्रभाव पडतो. तेथील रहिवासी. हे वैविध्यपूर्ण दृष्टीकोन नंतर संपूर्ण लोकसंख्येमध्ये पसरतात आणि समाजाचे एकूण वर्तन आणि संस्कृती परिभाषित करण्यात मदत करतात. निर्धारवादी विचारसरणीचा मुख्य भाग म्हणजे इतिहास, संस्कृती, जीवनशैली आणि सामाजिक गट, समाज किंवा विकासाचा टप्पा राष्ट्र केवळ भूभाग, हवामान, निचरा, वनस्पती आणि जीवजंतू इत्यादी पर्यावरणाच्या भौतिक घटकांद्वारे नियंत्रित केले जाते. ते मानवांना 'निष्क्रिय' घटक मानते आणि विविध

पर्यावरणीय घटक मानवी वृत्ती, निर्णय घेण्याची प्रक्रिया आणि जीवनशैली नियंत्रित करतात. उदाहरणार्थ, असे म्हटले जाते की उष्ण कटिबंधातील क्षेत्र उच्च अक्षांशांपेक्षा कमी विकसित होते कारण सतत तिथल्या युद्धाच्या हवामानामुळे जगणे अधिक सुलभ झाले आणि त्यामुळे तिथे राहणाऱ्या लोकांनी त्यांचे अस्तित्व सुनिश्चित करण्यासाठी तितके कष्ट केले नाहीत. पर्यावरणीय निश्चयवादाचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे बेट राष्ट्रांमध्ये केवळ महाद्वीपीय समाजांपासून अलिप्तपणामुळे अद्वितीय सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत असा सिद्धांत असेल. या कल्पनेचा असा विश्वास होता की एखाद्या प्रदेशाचे भौतिक वातावरण संस्कृतींना आकार देण्यासाठी एक प्रभावी शक्ती प्रदान करते. जणू काही, मानव निसर्गाने तयार केलेली माती आहे, त्यांनी पर्यावरणाच्या भूमिकेचा अतिरेक केला.

पर्यावरणवादाची लोकप्रियता १९२० पासून कमी होऊ लागली कारण त्याचे दावे अनेकदा चुकीचे असल्याचे आढळून आले. याव्यतिरिक्त, समीक्षकांनी दावा केला की ते वर्णद्वेषी आणि शाश्वत साम्राज्यवाद आहे. उदाहरणार्थ, कार्ल सॉअर म्हणाले की पर्यावरणीय निर्धारवादामुळे एखाद्या क्षेत्राच्या संस्कृतीबद्दल अकाली सामान्यीकरण होते आणि थेट निरीक्षण किंवा इतर संशोधनावर आधारित परिणामांना परवानगी दिली नाही. त्याच्या आणि इतरांच्या टीकेचा परिणाम म्हणून, भूगोलशास्त्रज्ञांनी सांस्कृतिक विकासाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी पर्यावरणीय संभाव्यतेचा सिद्धांत विकसित केला. १९५० च्या दशकापर्यंत, पर्यावरणीय निर्धारवादाची जागा भूगोलात पर्यावरणाच्या संभाव्यतेने जवळजवळ पूर्णपणे बदलली गेली, ज्यामुळे शिस्तीतील केंद्रीय सिद्धांत म्हणून त्याचे महत्त्व प्रभावीपणे संपुष्टात आले. तथापि, त्याची घसरण असो, पर्यावरणीय निर्धारवाद हा भौगोलिक इतिहासाचा एक महत्त्वाचा घटक होता कारण तो सुरुवातीला सुरुवातीच्या भूगोलशास्त्रज्ञांनी जगभरात विकसित होत असलेले नमुने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला होता.

१.४.२ संभववाद

१९२० मध्ये पर्यावरणीय निर्धारकांच्या अत्यंत सामान्यीकरणाची प्रतिक्रिया म्हणून संभाव्यता विकसित केली गेली. हे मूलतः फ्रेंच स्कूल ऑफ जिओग्राफीने समर्थन केले आणि विकसित केले. संभाव्यतेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान विडाल डे ला ब्लॅचे, जीन ब्रंचेस, लुसियन फेब्रे, एच. जे. फ्लेअर आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे कार्ल सॉअर यांनी दिले. सॉअर यांनी असे प्रतिपादन केले की भूगोलशास्त्रज्ञांची भूमिका नैसर्गिकतेपासून सांस्कृतिक परिदृश्याकडे संक्रमणाचे स्वरूप तपासणे आणि समजून घेणे आहे. त्यांनी दाखवून दिले की निसर्गामुळे संस्कृती निर्माण झाली नाही, तर संस्कृतीने, निसर्गाशी आणि त्याच्यावर काम करून जीवनाचे संदर्भ निर्माण केले. त्यांच्या मते, संस्कृती ही एजंट आहे, नैसर्गिक लँडस्केप एक मध्यम आणि सांस्कृतिक लँडस्केप, परिणाम.

'संभाव्यता' ही संज्ञा Le Febvre यांनी दिली. संभाव्यतावाद्यांनी नैसर्गिक वातावरणातील अनेक शक्यता पाहिल्या ज्या मानवी विकासासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की विकासाचे वास्तविक मार्ग केवळ तात्काळ भौतिक परिसरापेक्षा संबंधित लोकांच्या संस्कृतीवर अवलंबून असतात. अपवाद फक्त वाळवंट, टुंड्रा, विषुववृत्तीय आणि उच्च उंची यासारख्या अत्यंत भौतिक परिस्थितीचे क्षेत्र

आहेत कारण ते मानवी विकासासाठी उपलब्ध शक्यतांवर कठोरपणे मर्यादा घालतात. अशा परिस्थितीतही, मानवी विकासाचा मार्ग केवळ भौतिक पर्यावरणाद्वारे स्पष्ट केला जाऊ शकत नाही, ज्याचा पुरावा समान भौगोलिक आणि पर्यावरणीय प्रदेशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भिन्न संस्कृतींच्या अस्तित्वाद्वारे दिसून येतो.

मानवी वर्तनावर परिणाम करण्यासाठी भौतिक वातावरणाइतकेच सांस्कृतिक वारसा महत्वाचा आहे यावर संभाव्यतेने जोर दिला. ते लोकांना संस्कृतीचे प्राथमिक शिल्पकार मानते. नैसर्गिक वातावरण पर्याय प्रदान करते, ज्याची संख्या सांस्कृतिक गटाचे ज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकसित होत असताना वाढते. लोक त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या पर्यावरणाद्वारे ऑफर केलेल्या शक्यतांमधून संस्कृती वैशिष्ट्य निवडतात. उच्च तंत्रज्ञानाचा समाज भौतिक वातावरणाचा कमी प्रभाव पडतो. पर्यावरण सांस्कृतिक विकासासाठी मर्यादा निश्चित करते परंतु ते संस्कृतीची पूर्णपणे व्याख्या करत नाही. संस्कृतीची व्याख्या त्याऐवजी अशा मर्यादांना सामोरे जाण्यासाठी मानवाकडून घेतलेल्या संधी आणि निर्णयांद्वारे केले जाते.

तथापि, मानवाला दिलेल्या नैसर्गिक परिस्थितीत असंख्य शक्यता असूनही, ते भौतिक वातावरणाने दिलेल्या निर्देशांच्या विरोधात जाऊ शकत नाहीत. भौतिक वातावरणाच्या प्रभावाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केल्याबद्दल संभाव्य शाळेवर टीका करण्यात आली. मानवाला दिलेल्या सेटिंगमध्ये असंख्य संधी असल्या तरी तो भौतिक वातावरणाने दिलेल्या निर्देशांविरुद्ध जाऊ शकत नाही. ग्रिफिथ टेलर, ऑस्ट्रेलियन भूगोलशास्त्रज्ञ, असे सांगून संभाव्यतेवर टीका करतात की भूगोलाचे कार्य नैसर्गिक वातावरण आणि त्याचा मानवावर होणारा परिणाम अभ्यासणे आहे, मानवी किंवा सांस्कृतिक परिदृश्याशी संबंधित सर्व समस्या नाहीत. शिवाय, संभाव्यता भौतिक वातावरणाचा अभ्यास करण्यास प्रोत्साहित करत नाही आणि माणसाला जास्त महत्त्व देते. हे संस्कृतीच्या भूमिकेला अतिशयोक्ती देते आणि नैसर्गिक पर्यावरणाच्या महत्वाकडे दुर्लक्ष करते.

१.४.३ शक्यतावाद

निर्धारवाद आणि संभाव्यता यांचे तत्वज्ञान टोकाचे आणि परस्परविरोधी आहेत. २० व्या शतकात एक सुवर्ण माध्यम तयार केले गेले ज्यामुळे संभाव्यता उदयास आली किंवा त्याला स्वेच्छावाद असेही म्हणतात. ही विचारधारा मानते की पर्यावरणाशी तडजोड केल्याने मानवाला फायदा होतो. मानव आवश्यक असेल तेथे दिलेल्या पर्यावरणीय परिस्थितींमध्ये बदल करतो आणि कधीकधी दिलेल्या पर्यावरणीय परिस्थितीनुसार स्वतःला समायोजित करतो. याचा अर्थ असा होतो की मानवी क्रियाकलाप सापेक्ष दृष्टीने त्याच्या सभोवतालच्या वातावरणावर प्रभाव पाडतात. ही कल्पना संभाव्यता म्हणून ओळखली जाते. निसर्ग किंवा मानव दोघेही निरपेक्ष नियंत्रक नाहीत. मानवाने आपल्या तर्कशक्तीने आणि बुद्धीने निसर्गावर विजय मिळवला असला तरी निसर्गाने मानवी क्रियाकलापांवर अनेक प्रकारे प्रभाव टाकला आहे. निसर्ग मानवाला संधी देतो आणि मानवही आपल्या बुद्धीने (तंत्रज्ञानाने) निसर्गावर मात करतो. Griffith Taylor, Dudley Stamp आणि Brunns हे संभाव्यतेचे समर्थक होते.

O H. K. Spate च्या मते, मानव आणि निसर्ग दोघेही त्यांच्या स्वतःच्या बाबतीत श्रेष्ठ आहेत. ते म्हणतात की 'पर्यावरण स्वतःहून घेतलेले एक अर्थहीन वाक्प्रचार आहे; माणसाशिवाय पर्यावरण अस्तित्वात नाही.' सामाजिक संरचनेद्वारे भौगोलिक वातावरणाच्या मानसिक-शारीरिक प्रभावाचा विचार करणे आवश्यक असल्याचे त्याचे संकेत तितकेच महत्त्वाचे आहेत. भौगोलिक वातावरण हे प्रादेशिक भेदाचे एक घटक आहे आणि ते समाजामार्फत कार्य करते असे स्पेट राखते; सांस्कृतिक परंपरेचा विशिष्ट स्वायत्त प्रभाव असतो. अलीकडे, एक ऑस्ट्रेलियन लेखक, वुल्फगॅंग हार्टके यांनी असा युक्तिवाद केला की जरी भौतिक घटकांची भूमिका युरोपसीच्या काही ठिकाणी तुलनेने बिनमहत्त्वाची असू शकते, परंतु असे मानणे कठीण आहे की तीव्र हवामान परिस्थिती कोणत्याही मानवी क्रियाकलापांमध्ये थेट भूमिका बजावत नाही. सहारा. संभाव्यतावादावर निर्धारवादी आणि संभाव्यतावादी दोघांनी टीका केली आहे कारण हा विचार एकच योग्य भूमिका घेत नाही. ifs आणि 'thens' या स्वरूपातील त्याचे युक्तिवाद अत्यंत गैर-राजकीय असल्याचे म्हटले गेले.

१.४.४ क्षेत्रीय विभिन्नता स्कूल

क्षेत्रीय विभिन्नता हा शब्द रिचर्ड हार्टशॉर्न यांनी वापरला आणि लोकप्रिय केला आहे, ज्यांनी भूगोल हे क्षेत्रीय भिन्नतेच्या अभ्यासाचे विज्ञान म्हणून परिभाषित केले आहे. भूगोल हा पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या विविध क्षेत्रे/प्रदेशांतील फरक किंवा फरकांशी संबंधित आहे असे त्यांनी पाहिले. त्यांच्या 'द नेचर ऑफ जिओग्राफी' या कामात त्यांनी यावर जोर दिला की भौगोलिक चौकशीचा मूलभूत फोकस म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या भिन्न वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे, ज्याला त्यांनी क्षेत्र भिन्नता म्हटले. त्यांच्या मते, क्षेत्रीय भिन्नतेच्या संकल्पनेमध्ये तीन संकल्पना समाविष्ट आहेत

- विविध प्रकारच्या घटनांचे परस्परसंबंध.
- पृथ्वीच्या वेगवेगळ्या भागात या घटनांची परिवर्तनीय वैशिष्ट्ये आणि ते तयार केलेले जटिल.
- घटना/संकुलांचे वास्तविक प्रकटीकरण किंवा अभिव्यक्ती.

हार्टशॉर्नने भौगोलिक चौकशीचा मुख्य आधार म्हणून क्षेत्र भिन्नता ही संकल्पना कायम ठेवली आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या वेगवेगळ्या भागात गोष्टी भिन्न आहेत या वस्तुस्थितीचे सामान्य ज्ञान असलेले पाणी आहे. हे देखील एक सामान्य समज आहे की या भिन्नता एकमेकांशी कार्यात्मक संबंधांचा आनंद घेतात. हार्टशॉर्नने दिलेल्या विशिष्ट/विशिष्ट जागेत पृथ्वीच्या चेहऱ्यावर घटनांच्या वितरणावर आणि त्यांच्यातील अंतर्निहित कार्यकारण संबंध यावर स्पष्ट भर दिला आहे आणि इडिओग्राफिक व्याख्येकडे दुर्लक्ष करून घटनांबद्दलची उदासीनता आणि उदासीनता.

स्ट्रॅबो ते टॉलेमी यांच्या कार्यात क्षेत्रीय भेदाचे मूळ प्राचीन काळातील आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या परिवर्तनीय वैशिष्ट्यांच्या कल्पनेला व्हॅरेनियसच्या कृतींमध्ये अधिक स्पष्ट अभिव्यक्ती आढळली, ज्याने भूगोलाच्या दृष्टीकोन किंवा कार्यपद्धतीबद्दल

वादविवाद/विवाद सुरू केले. हेटनर आणि श्रुटर दोघेही पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील क्षेत्रांच्या वर्णातील

फरकांबद्दल चिंतित होते जे क्षेत्र भिन्नता म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्या दोघांनी ओळखले की पृथ्वीवर वेगवेगळ्या प्रकारचे क्षेत्र आहेत आणि ते त्यांच्या सभोवतालच्या परिसरापेक्षा वेगळे आहेत कारण त्यांनी विशिष्ट प्रमाणात विशिष्टता दर्शविली जी परिभाषित केली जाऊ शकते. तथापि, हेटनरने, प्रदेशाची वैशिष्ट्ये भौतिक पृथ्वीच्या मूलभूत नमुन्यांची प्रतिबिंबित करण्याच्या पद्धतीवर जोर दिला, तर श्रुटरने या वैशिष्ट्यांच्या परस्परसंबंधांवर लक्ष केंद्रित केले ज्यामुळे प्रदेशाला त्याचे विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले"

१.५ १९५० पूर्वीच्या भौगोलिक अभिक्षेत्रीय संकल्पना – १

१.५.१ धारणा अभ्यास

एखाद्या ठिकाणाचे स्थान, व्याप्ती, वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व समजून घेण्यासाठी धारणा हा आधार असतो. आपल्या संपूर्ण आयुष्यात, संस्कृती आणि अनुभव आपल्या जागतिक दृश्यांना आकार देतात, जे यामधून ठिकाणे आणि प्रदेशांबद्दलच्या आपल्या धारणांवर प्रभाव पाडतात. उदाहरणार्थ, यूकेमध्ये वाढणाऱ्या मुलांना, त्यांच्या जीवनातील पाण्याच्या भूमिकेबद्दल अफगाणिस्तानमधील त्यांच्या समवयस्क मुलांपेक्षा खूप वेगळी समज आहे. या भौतिक वातावरणातील पाण्याची मुबलकता आणि कमतरता यांच्यातील फरक त्यांच्या संबंधित संस्कृतींच्या प्रत्येक पैलूवर परिणाम करतो, ज्यात ते त्यांच्या आयुष्यभर सोबत घेऊन जातात अशा जागतिक धारणांसह. भौगोलिकदृष्ट्या माहिती असलेल्या व्यक्तीने हे समजून घेतले पाहिजे की आपली स्वतःची संस्कृती आणि जीवनाचे अनुभव आपल्याला ठिकाणे आणि क्षेत्रे ज्या प्रकारे समजतात त्याप्रमाणे आकार देतात.

भूगोलातील धारणा अभ्यास, अशा प्रकारे, लोक त्यांच्या समुदायातील ठिकाणे वेगळ्या प्रकारे कसे पाहतात, ते कसे ओळखतात आणि लोक समुदायातील ठिकाणे वेगळ्या प्रकारे कशी पाहू शकतात हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. समाजातील विवादास्पद ठिकाणे आणि वस्तूंच्या डिझाइन आणि वापराबद्दल अस्तित्वात असलेली भिन्न मते ओळखण्यात आणि त्यांचे वर्णन करण्यात ते स्वतःला गुंतवून ठेवते. ठिकाणे आणि प्रदेशांबद्दलच्या लोकांच्या वेगवेगळ्या धारणा त्यांच्या जीवनातील अनुभवांवर प्रभाव पाडतात. तर, भूगोल धारणा हे समजते की ठिकाणे आणि प्रदेशांची धारणा प्रत्यक्ष अनुभवांवर (उदा. एखाद्या ठिकाणी राहणे, प्रवास) आणि अप्रत्यक्ष अनुभवांवर (उदा. माध्यमे, पुस्तके, कुटुंब आणि मित्र), अप्रत्यक्ष स्रोतांद्वारे धारणा कशा प्रभावित होतात यावर आधारित आहेत. दूरदर्शन, चित्रपट, चित्रपट, प्रवास माहितीपत्रके, तसेच थेट स्रोत जसे की त्या ठिकाणी भेट देणे, अनेक भेटी देणे किंवा त्या ठिकाणी राहणे. इ. भूगोलशास्त्रज्ञ प्रदेशांच्या संभाव्य रूढीवादी धारणांचा अभ्यास करतात आणि अशा धारणा कोणत्या अनुभवावर किंवा माहितीवर आधारित आहेत. लोक अनेक दृष्टीकोनातून ठिकाणे आणि प्रदेश पाहू शकतात, म्हणून लोक त्यांच्या विचारसरणी, वंश, वंश, भाषा, लिंग, वय, धर्म, राजकारण, सामाजिक वर्ग आणि आर्थिक स्थिती. त्यामुळेच, श्रीमंत उपनगरी भागातील गेट्ड समुदायांना वेगवेगळ्या सामाजिक-आर्थिक गटांतील लोक वेगळ्या नजरेने पाहतात.

ज्येष्ठ नागरिक आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी शहरातील मॉल्ससारखी मनोरंजनाची ठिकाणे वेगळ्या पद्धतीने पाहू शकतात.

१.५.२ स्थानिक विश्लेषण

मानवी भूगोलात, नवीन दृष्टीकोन "स्थानिक" किंवा "स्थानिक विश्लेषण" किंवा काहीना "स्थानिक विज्ञान" म्हणून ओळखले जाऊ लागले. हे अवकाशीय संस्थेवर लक्ष केंद्रित करते, आणि त्याच्या मुख्य संकल्पना कार्यात्मक प्रदेशात अंतर्भूत केल्या गेल्या-मोठ्या नोडच्या उपनदी क्षेत्र, मग ते बंदर असो, बाजार शहर असो किंवा शहर खरेदी केंद्र असो. अशा नोडल केंद्रांद्वारे लोकांच्या हालचाली, संदेश, वस्तू इत्यादींचे आयोजन केले गेले. हे पदानुक्रमाने संरचित केले गेले होते, ज्यात ठिकाणे-शहरे, शहरे, गावे इत्यादींची निर्मिती केली गेली होती, ज्याची स्थानिक व्यवस्था मूलभूत तत्वांचे पालन करते.

या तत्वांसाठी सर्वात प्रभावशाली मॉडेलपैकी एक जर्मन भूगोलशास्त्रज्ञ वॉल्टर क्रिस्टलर यांनी १९३० च्या दशकाच्या सुरुवातीला विकसित केले होते. स्थानिक विश्लेषण हा अवकाशीय विश्लेषणाचा एक भाग आहे. हा मानवी

भूगोलातील एक दृष्टीकोन आहे जो स्थानिक विश्लेषणाच्या अवकाशीय व्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित करतो जो सकारात्मकता आणि अनुभववादाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे. स्थानिक विश्लेषणाची शाळा भूगोलातील परिमाणात्मक क्रांतीशी जवळून जोडलेली आहे. अमेरिकन भूगोलशास्त्रज्ञांनी १९५० च्या दशकात स्थानिक विश्लेषणाचा पुरस्कार केला. उदाहरणार्थ, विल्यम बंज यांनी भूगोल हे 'स्थानांचे विज्ञान' असल्याचे सांगितले. मॅकार्टी सारख्या इतरांवर अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातील विकासाचा जोरदार प्रभाव होता; ज्यामध्ये त्यांनी अवकाशीय चल सादर केले. मॅकार्टीने भूगोल क्षेत्रात अवकाशीय चल सादर केले. या दुव्यांमुळे १९६० आणि १९७० मध्ये भूगोलशास्त्रज्ञ आणि प्रादेशिक शास्त्रज्ञ यांच्यातील घनिष्ठ परस्परसंबंध निर्माण झाले आणि स्थानिक व्यवस्थेचे आर्थिक भूगोल सिद्धांत तयार करण्याच्या प्रयत्नांद्वारे स्पष्ट केले गेले. हॅगेट, लोकेशनल अॅनालिसिस इन ह्युमन जिओग्राफी (१९६५) मध्ये, मानवी भूगोलातील क्रम, स्थान क्रम आणि नमुने स्पष्ट करण्यासाठी भूमितीय परंपरा स्वीकारण्याचे आवाहन केले. संपूर्ण संमेलनातील नमुने आणि जोडण्यांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या प्रणालीचा दृष्टीकोन अंगीकारण्यासाठी आणि मनुष्य आणि पर्यावरण संबंध समजून घेण्यासाठी मॉडेल वापरण्यासाठी अशा फोकसची आवश्यकता आहे. स्थानिक विश्लेषणामध्ये स्थानीय क्रमाबद्ध अचूक विधाने (सामान्यीकरण) करण्यासाठी परिमाणात्मक तंत्रे देखील वापरली जातात. इतर भूगोलशास्त्रज्ञ ज्यांनी स्थानिक विश्लेषणाच्या क्षेत्रात भरीव योगदान दिले ते म्हणजे मोरिल, चोर्ले, कॉक्स, हार्वे आणि जॉन्स्टन. उल्लेखनीय उदाहरणांमध्ये रिचर्ड चोर्ले आणि हॅगेटचे मॉडेल्स इन जिओग्राफी (१९६७), रॉन एबलर, जॉन अँडम्स, आणि पीटर गोल्ड्स स्पेशियल ऑर्गनायझेशन (१९७१) आणि रिचर्ड एल. मॉरीलची द स्पेशियल ऑर्गनायझेशन ऑफ सोसायटी (१९७०) यांचा समावेश आहे.

औद्योगिक स्थान सिद्धांतांच्या मालिकेत, एडगर हूवर, ऑगस्ट लॉश, टॉर्ड पॅलेंडर आणि अल्फ्रेड वेबर या अर्थशास्त्रज्ञांनी असे सुचवले की इनपुट खर्च (कच्चा माल

प्लांटपर्यंत पोहोचवण्याच्या खर्चासह) आणि वितरण खर्च दोन्ही कमी करण्यासाठी उत्पादन उद्योग असावेत. (अंतिम माल बाजारात आणणे). कमीत कमी किमतीचे स्थान हे उद्दिष्ट होते, जे अवकाशीय अर्थशास्त्राच्या रूपात मॉडेल केले जाऊ शकते. कार्यक्षम अवकाशीय संस्थेमध्ये हालचाल खर्च कमी करणे समाविष्ट होते, जे भौतिकशास्त्रज्ञांच्या शास्त्रीय गुरुत्वाकर्षण मॉडेलच्या रूपांतराने दर्शविले गेले. दोन ठिकाणांमधील हालचालींचे प्रमाण त्यांच्या आकाराचे आणि त्यांच्यातील अंतराचे कार्य असावे: म्हणजे, आकार परस्परसंवाद निर्माण करतो, तर अंतर कमी करते. दरम्यानच्या क्षेत्रांचा वापर. स्थानिक विश्लेषणाच्या शाळेत नोड्स आणि चॅनेल देखील तपासले गेले. १९ व्या शतकातील जर्मन भूगोलशास्त्रज्ञ कम अर्थशास्त्रज्ञ, जोहान हेनरिक वॉन थुनेन यांनी कृषी उत्पादनाचे स्थान मॉडेल केले होते, ज्यामध्ये नोड्स आणि नोड्सच्या सर्वात जवळ असलेल्या सर्वाधिक-तीव्रतेच्या क्रियाकलापांसह बाजारात ३ वाहतूक आउटपुटची किंमत कमी करण्याशी सुसंगत क्रियाकलापांचे क्षेत्रीय पॅटर्निंग समाविष्ट होते. चॅनेल. स्थानिक विश्लेषणाच्या क्षेत्रातील आणखी एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत हेगरस्ट्रॅंडने दिला होता. हॅगरस्ट्रॅंडच्या मते, नवकल्पनाची मुख्य केंद्रे ही सर्वात मोठी शहरे आहेत, ज्यातून नवीन कल्पना आणि पद्धती शहरी पदानुक्रमात पसरतात आणि त्यानुसार नॉन-नर्बन स्पेसमध्ये पसरतात. अंतर-क्षय मॉडेल्सच्या कमीत कमी किमतीच्या तत्वांसाठी. सुरुवातीच्या मॉडेल्सने मानवी वर्तनाच्या संदर्भात तुलनेने सोप्या गृहीतके तयार केल्या आणि असे गृहित धरले गेले की निर्णय संपूर्ण माहितीवर आधारित होते. नंतर, स्थानिक वर्तनाचे अधिक वास्तववादी मॉडेल निरीक्षण निर्णय घेण्यावर आधारित होते. ज्यामध्ये स्थानिक संदर्भातील माहितीचे संपादन आणि वापर केंद्रस्थानी होते. वर्तनात अंतर हे एक बंधन होते; तथापि, ते निरपेक्ष नव्हते, परंतु हाताळण्यायोग्य होते, कारण प्रवेशयोग्यतेचे पॅटम बदलले जाऊ शकतात. आणि जसजसे वर्तणुकीचे संदर्भ बदलले गेले, तसतसे त्यांच्यातील शिकण्याची आणि निर्णय घेण्याची प्रक्रिया देखील बदलत गेली आणि समाजाच्या स्थानिक संस्थेची सतत पुनर्रचना होत गेली.

१.५.३ परिमाणीकरण

प्रमाणीकरणाच्या मोहिमेने सकारात्मकतेचा दृष्टिकोन मजबूत केला. पॉझिटिव्हिझम तत्त्वज्ञान मूळतः फ्रेंच तत्त्वज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ ए. कॉम्टे यांनी १९ व्या शतकात मांडले होते. कॉम्टेच्या सकारात्मक विचारांना परिष्कृत केले गेले आणि प्रामुख्याने डेव्हिड हार्वे यांनी १९६१ मध्ये भूगोलमधील स्पष्टीकरणामध्ये भौगोलिक प्रवचन आणले. सकारात्मक दृष्टीकोन जगाचे वर्णन करण्याचा दावा करतो आणि ते काय असेल याचा अंदाज लावतो. सकारात्मक दृष्टिकोन, आदर्शाच्या विरुद्ध, अनुभवजन्य निरीक्षणांवर आधारित मूल्य-मुक्त स्पष्टीकरण शोधण्याचा प्रयत्न करतो. या दृष्टिकोनानुसार, सत्य हे मूल्य-मुक्त (संपूर्ण निःपक्षपाती) असले पाहिजे आणि वैज्ञानिक पद्धती वापरून गोळा केलेल्या आणि विश्लेषित केलेल्या डेटा आणि माहितीवर पूर्णपणे आधारित असावे. सकारात्मकतावादी दृष्टिकोनावर 'अनुभववादाला जास्त महत्त्व असल्याबद्दल टीका करण्यात आली कारण परिमाणवाचक डेटा असे काहीतरी सिद्ध करू शकतो जे जमिनीच्या सत्यापासून दूर आहे. त्याचप्रमाणे, दृष्टीकोन सब्जेक्टिव्हिटीसाठी जागा ठेवत नाही जे सिद्धांत-निर्मिती आणि तर्कशुद्ध विचारांसाठी खरोखर महत्वाचे आहे. १९६० च्या

परिमाणवाचक क्रांतीच्या काळापासून भौगोलिक प्रवचनाचा अनुभव घेतलेला सर्वसामान्य विरुद्ध सकारात्मकतावाद हा सर्वात महत्वाचा तात्विक वाद आहे. १९७० च्या दशकात मायकेल चिशोल्म यांनी डी. स्मिथ, जी. ओल्सन, डी. ग्रेगरी आणि डी. हार्वे यांच्यासोबत भौगोलिक अभ्यासामध्ये आदर्श दृष्टिकोनाची भूमिका तपासली आहे. सर्वसामान्य दृष्टिकोन जगाचे वर्णन 'ते असायला हवे' आणि जसे आहे तसे नाही' असा दावा करतो. तर, त्याचा असा विश्वास आहे की भूगोलातील स्पष्टीकरण एखाद्या व्यक्तीच्या मूल्य प्रणालीवर अवलंबून असते जे इंद्रियगोचर तपासते आणि ज्यांच्याशी घटना संबंधित आहे. मूल्याभिमुख असल्याने, त्याच्या मूल्य-पक्षपातीपणा आणि चाचणी करण्याच्या अक्षमतेसाठी नियामक दृष्टिकोनावर टीका केली जाते.

परिमाणात्मक क्रांतीने क्षेत्रीय भिन्नतेवर आधारित 'आयडिओग्राफिक' दृष्टिकोनाची जागा 'नोमोथेटिक' एकाने घेतली, ज्याचे मूल स्थानिक संरचना आणि घटनेच्या मॉडेल्सच्या शोधात होते. परिमाणात्मक क्रांतीने भूगोलाचा आधार अवकाशीय विज्ञान म्हणून दिला ज्याने पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर अस्तित्वात असलेल्या घटनांचे अवकाशीय विश्लेषण केले. प्रमाणीकरणाची ही शाळा सार्वभौमिक शोधण्यासाठी, मॉडेल तयार करण्यासाठी आणि भौगोलिक वास्तविकता उभारता येईल अशा पद्धती आणि सैद्धांतिक पाया स्थापित करण्यासाठी तयार झाली होती. स्थानिक चौकटीत भौगोलिक घटना स्पष्ट करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती आणि तंत्रांमध्ये बदल घडवून आणलेल्या परिमाणात्मक क्रांतीमुळे सर्वात स्पष्ट बदल झाला आहे. भूगोलात परिमाणात्मक क्रांती घडवून आणणारी चळवळ नैसर्गिक शास्त्रज्ञांनी विशेषतः भौतिकशास्त्रज्ञ आणि गणितज्ञांनी सुरू केली होती. १९६० च्या उत्तरार्धात, हे बहुतेक सामाजिक विज्ञानांचे वैशिष्ट्य बनले. यामध्ये अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांचा समावेश होतो; मानववंशशास्त्र किंवा राज्यशास्त्र या विषयांवर त्यांची क्षीण छाप पडली असली तरी इतिहासात असे घडलेले नाही.

भूगोलातील या प्रतिमानाची मुख्य उद्दिष्टे प्रथम होती, विषयाचे वर्णनात्मक वर्ण (भू + ग्राफिक्स) बदलणे आणि त्याला एक वैज्ञानिक शिस्त बनवणे. दुसरा उद्देश म्हणजे भौगोलिक घटनांच्या अवकाशीय नमुन्यांची तार्किक आणि वस्तुनिष्ठ पॅटर्न पद्धतीने व्याख्या करणे आणि त्याचा अर्थ लावणे. तिसरे उद्दिष्ट गणितीय आणि सांख्यिकीय तंत्रांच्या वापराशी संबंधित आहे; चौथे, स्थान ऑर्डरबद्दल अचूक विधाने (सामान्यीकरण) करणे; पाचवे, अंदाज आणि अंदाज आणि अंदाज तपासण्यासाठी अंदाज, तत्वे आणि कायदे तयार करणे आणि शेवटी भूगोलाला एक चांगला तात्विक आणि सैद्धांतिक आधार प्रदान करणे आणि त्याला एक वैज्ञानिक शिस्त बनवणे. परिमाणात्मक क्रांती प्रारंभी भूगोलाची शिस्त एक वैज्ञानिक शिस्त बनवण्यासाठी प्रस्तावित करण्यात आली होती जिथे व्युत्पन्न केलेल्या ज्ञानाची वैधता सकारात्मकतेच्या तत्त्वांनुसार न्याय्य होती.

प्रमाणीकरणावर अनेक कारणांमुळे टीका करण्यात आली, उदाहरणार्थ, असे लोक होते ज्यांना असे वाटले की ही पद्धत भूगोलाला निरर्थक मार्गाकडे नेईल. स्टॅम्प सारख्या काहींनी असा युक्तिवाद केला की क्वांटिफायर त्यांच्या उपकरणांना तीक्ष्ण करण्यात इतके व्यस्त होते की ते क्रांतीचा खरा उद्देश विसरले. काही विरोधकांनी सर्व प्रकारच्या

भूगोलासाठी सांख्यिकीय तंत्राच्या उपयुक्ततेवर देखील भाष्य केले. त्यांचे मत आहे की ही तंत्रे काही शाखांसाठी योग्य होती आणि संपूर्ण भौगोलिक पॅराफेमेलियासाठी नाही. दुसऱ्या गटाने या क्रांतीचा निषेध केला की या क्रांतीचा शेवट आणि साधनांचा गोंधळ आहे. वर्गीकरण आणि समजून घेण्यामध्ये आणखी एक द्वंद्व आहे; वर्गीकरण कधीही नसावे किंवा सांख्यिकी तंत्रे केवळ स्पष्टीकरण किंवा वर्णनाशी संलग्न असतात; ते स्पष्टीकरण देऊ शकत नाहीत किंवा त्यांची जागा घेऊ शकत नाहीत. म्हणून, या पद्धती केवळ उपयुक्त साधने म्हणून पाळल्या पाहिजेत आणि सार्वत्रिक ज्ञानाच्या किल्ल्या नाहीत). या टीका स्पष्टपणे सूचित करतात की परिमाणात्मक पद्धतींना काही गंभीर मर्यादा आहेत, विशेषतः जेव्हा विशिष्ट प्रकारच्या घटनांच्या अभ्यासासाठी लागू केले जाते. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की परिमाणीकरण भूगोल क्षेत्रात मौल्यवान योगदान देण्याच्या स्थितीत नाही. १९५० किंवा १९६० च्या दशकाबद्दल बोललो तर हा फरक कालखंडात आहे, कदाचित हे शक्य नव्हते परंतु समकालीन भौगोलिक संशोधनामध्ये, गंभीर भौगोलिक क्षेत्रांना परिमाणानुसार पुन्हा जोडणे शक्य आहे. विचारमंथनाचा आणखी एक मुद्दा असा आहे की भूगोलाच्या अनुशासनात वाहतूक भूगोलासारखे अनेक उपक्षेत्रे ऐतिहासिकदृष्ट्या इतरापेक्षा अधिक परिमाणात्मक आहेत; सिव्हिल इंजिनीअरिंग आणि निओक्लासिकल इकॉनॉमिक्स सारख्या संबंधित क्षेत्रांच्या प्रभावामुळे हे घडले. भूगोलातील आयडिओग्राफिक दृष्टिकोनाशी असंतोष हे परिमाणात्मक क्रांतीचे मूळ आहे; सैद्धांतिक आणि मॉडेल-बिल्डिंग भूगोलाचा विकास नॉमोथेटिक दृष्टिकोनासह अपेक्षित परिणाम होता. वैज्ञानिक पद्धती विकसित करणे हा मूळ तर्क होता; सिद्धांत विकसित करण्यासाठी आणि भविष्यवाणीसह सिद्धांताची चाचणी घेणे ज्यासाठी गणिताचे तर्कशास्त्र हे उपलब्ध सर्वोत्तम साधन आहे.

१.५.४ सामान्य प्रणाली सिद्धांत: मूल्यांकन आणि टीका.

सामान्य प्रणाली ही विशिष्ट दुव्यांद्वारे एकत्र बांधलेल्या मूलभूत घटकांचा समूह आहे. भूगोलशास्त्रज्ञ विश्लेषणात्मक मॉडेल्स विकसित करण्यासाठी सिस्टम नियुक्त करतात ज्याद्वारे ते अवकाशीय नमुने आणि परस्परसंवाद समजून घेण्याचा आणि स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. मानवी भूगोलशास्त्रज्ञ, उदाहरणार्थ, मानवी स्थलांतर पॅटर्न्स, कल्पनांचा प्रसार आणि माहितीचा प्रसार तपासण्यासाठी सिस्टम मॉडेलचा वापर करतात. भूगोलशास्त्रज्ञांना मानवी प्रणालीमधील प्रवाह ओळखण्यात, स्पष्ट करण्यात आणि अंदाज लावण्यात रस आहे. ते प्रवाह, चक्र आणि पॅटर्नमधील बदलांशी संबंधित आहेत कारण असे बदल मोठ्या प्रणालीमध्ये संभाव्यतः महत्वपूर्ण बदलांचे सूचक आहेत.

या क्षेत्रांमध्ये परिमाणवाचक, गुणात्मक, वर्तणूक, सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय उपप्रणाली यांसारख्या सामान्य वातावरणाच्या घटकांचा आणि उप-प्रणालीचा अभ्यास समाविष्ट आहे.

गुणात्मक उपप्रणालीमध्ये मर्यादित जागा समाविष्ट आहे ज्यामध्ये शहरी, ग्रामीण, रिकामी किंवा भरलेली ठिकाणे, मानसशास्त्रीय जागा आणि त्यांचे विविध उपयोग समाविष्ट आहेत. यामध्ये क्षमता, वहन क्षमता आणि स्थिरता यासारख्या विविध संकल्पनांचा देखील समावेश आहे.

आर्थिक उपप्रणालीमध्ये चांगल्या-चाचणी केलेल्या आर्थिक सिद्धांतांवर आधारित निर्णय घेण्याची प्रक्रिया समाविष्ट असते

नागरिक, सरकार, नागरी प्रशासन आणि नागरी समाज ही राजकीय उपप्रणाली तयार करतात, जी भूमिका बजावते. राजकीय भूगोलात अभ्यासल्या जाणाऱ्या राज्याच्या (राष्ट्राच्या) भू-राजकारणातील महत्त्वाची भूमिका.

वर्तणूक उपप्रणालीमध्ये वृत्ती, मूल्ये, श्रद्धा, रीतिरिवाज आणि परंपरा यांचा समावेश होतो, जे वर्तणुकीच्या भूगोलाचे अविभाज्य भाग आहेत.

एक सामान्य प्रणाली मॉडेल एक संमिश्र मॉडेल आहे ज्यामध्ये भौतिक आणि सामाजिक-आर्थिक चल गुंतागुंतीने जोडलेले आहेत. काही चल परिमाणवाचकपणे मोजले जाऊ शकतात आणि काही मोजले जाऊ शकत नाहीत. प्रणालीच्या दृष्टिकोनामध्ये व्हेरिएबल्स (घटक) यांच्यातील अनेक संबंध (लिंक) समाविष्ट असतात. आता भूगोलशास्त्रज्ञ सांख्यिकीय साधनांचा वापर करतात जसे की मल्टी-व्हेरिएबल विश्लेषण, मुख्य घटक विश्लेषण (PCA), संभाव्यता सिद्धांत, Chi-Square आणि Gini-coefficient या भौगोलिक व्हेरिएबल्सवरील डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी ते सिस्टममधील परस्परसंबंध स्पष्ट करतात.

प्रणाली एक एकीकृत संपूर्ण किंवा कार्यरत शरीर आहे, ज्यामध्ये परस्परावलंबीपणे कार्य करणारे घटक असतात. अनेक व्हेरिएबल्स किंवा घटक आहेत जे प्रणाली तयार करतात, मूलभूत घटक तयार करणारी प्रणाली खालीलप्रमाणे आहेत:

- प्रत्येक सिस्टमला आवश्यक प्रमाणात आउटपुट तयार करण्यासाठी इनपुटचा नियमित प्रवाह आवश्यक असतो. इनपुटशिवाय, सिस्टममध्ये कोणतेही आउटपुट तयार केले जाऊ शकत नाहीत. उदाहरणार्थ, स्थिर कृषी उत्पादनासाठी गृहित स्थिर बाह्य वातावरणात बियाणे, पाणी, खते, मजूर इत्यादींच्या विशिष्ट संख्येची आवश्यकता असते.
- प्रोसेसरमध्ये इनपुटचे आउटपुटमध्ये वास्तविक रूपांतर समाविष्ट असते. तो प्रणालीचा कार्यरत घटक आहे. आउटपुटचे स्वरूप, रक्कम आणि आवश्यकता यावर अवलंबून प्रोसेसर इनपुटवर पूर्णपणे किंवा अंशतः प्रक्रिया करू शकतात.
- नियंत्रण हे एक महत्त्वाचे क्लीमेंट आहे, जे प्रणालीचे मार्गदर्शन आणि नियंत्रण करते. ही मूलतः निर्णय घेणारी उपप्रणाली आहे जी इनपुटवर प्रक्रिया करणे आणि आउटपुटचे उत्पादन करणे यासारख्या क्रियाकलापांचे स्वरूप नियंत्रित करते.
- फीडबॅक ही वैशिष्ट्ये, सेट पॅरामीटर्स आणि मानकांच्या विरुद्ध उत्पादित आउटपुटचे प्रमाण दर्शवते. फीडबॅक सायबरनेटिक्सच्या तत्त्वावर आयोजित केला जातो ज्यामध्ये संप्रेषण आणि नियंत्रण समाविष्ट असते. अभिप्राय दोन प्रकारचे असतात, उदा., सकारात्मक किंवा नकारात्मक. सकारात्मक अभिप्राय मिळणे चांगले आहे, जे सिस्टमच्या कार्यक्षमतेस बळकट करते, नकारात्मक अभिप्राय सिस्टम चांगले कार्य करत नसल्यास

चुकीचे सिग्नल देते आणि ते त्याच्या दुरुस्तीसाठी आवश्यक असलेल्या कृतींची माहिती देखील नियंत्रकास उपलब्ध करून देते.

- प्रत्येक प्रणाली एका अद्वितीय वातावरणात कार्यरत आहे. हे एक व्यापक फ्रेमवर्क आहे ज्याला "सुप्रा-सिस्टम" म्हटले जाते, जे ऑपरेटिंग सिस्टम आणि त्याच्या कार्याचे मार्ग आणि नियम निर्धारित करण्यासाठी प्रभावित करते.
- सिस्टीममध्ये सीमारेषा किंवा मर्यादा आहेत ज्याद्वारे ती त्याचे घटक, प्रक्रिया आणि आंतरसंबंध ओळखते जेव्हा ती दुसऱ्या प्रणालीशी किंवा त्याच्या वातावरणाशी संवाद साधते.

घटकांचा संच घटक तयार करतो आणि घटकांचा संच एक प्रणाली तयार करतो. वेगवेगळ्या स्केलच्या सर्व प्रणालींमध्ये खालीलप्रमाणे तीन मूलभूत घटक असतात :

- घटकांचा संच
- कार्यशील दुव्यांचा संच
- प्रणाली आणि बाह्य वातावरण यांच्यातील दुव्यांचा संच.

प्रणालीची मूलभूत वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे अनुमानित केली जाऊ शकतात:

- १) प्रणाली एक सुव्यवस्थित आणि एकात्मिक आदर्श शरीर आहे;
- २) सिस्टममध्ये अनेक घटक आणि घटक असतात,
- ३) सिस्टममधील घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात;
- ४) सिस्टममध्ये वर्तनाची रचना आणि नमुना असतो,
- ५) सिस्टमला सीमा आणि इंटरफेस असतात;
- ६) प्रणाली संतुलित आणि टिकाऊ स्थितीत आहेत;
- ७) प्रणाली प्रभावित करतात आणि त्यांच्या अंतर्गत आणि बाह्य वातावरणामुळे प्रभावित होतात;
- ८) प्रणाली प्रत्याभरण प्रदर्शित करतात;
- ९) प्रणाली एकतर बंद आणि खुल्या आहेत आणि
- १०) पर्यावरणातील प्रमुख प्रणाली ओपन-एंडेड आहेत.

१.६ १९५० नंतरच्या भौगोलिक अभिक्षेत्रीय संकल्पना -२

१.६.१ वर्तनवाद

वर्तनात्मक दृष्टीकोन वैयक्तिक अवकाशीय वर्तनामागील मानसशास्त्रावर जोर देते. हे संज्ञानात्मक (स्थानांबद्दल शिकण्याची सक्रिय मानसिक प्रक्रिया) आणि निर्णय घेण्याच्या घटकांच्या भूमिकेवर जोर देते जे पर्यावरण आणि मानवी क्रिया यांच्यातील संबंधांमध्ये

हस्तक्षेप करतात. हे गृहीत धरते की लोक त्यांच्या कृतींमध्ये तर्कसंगत आणि अनुकूलक आहेत, म्हणजेच ते कमीतकमी प्रयत्न, अंतर कमी करण्याच्या (अंतराचा क्षय) भौगोलिक कायद्याशी संबंधित आहेत. भूगोल आणि मानसशास्त्राच्या या संघटनेला डी. लोवेन्थल यांनी १९६१ मध्ये संबोधित केले होते. विविध थीम जसे की नावीन्यपूर्ण प्रसाराची अवकाशीय प्रक्रिया, शेतजमीन वापर मॉडेलचे सिद्धांत, औद्योगिक स्थान सिद्धांत यांचा या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. वर्तणूकवाद एक भिन्न दृष्टीकोन वापरून मानवी वर्तनाचे परीक्षण करते. वर्तणूक भूगोलशास्त्रज्ञ अवकाशीय तर्क, निर्णय घेणे आणि वर्तन या अंतर्निहित संज्ञानात्मक प्रक्रियांवर लक्ष केंद्रित करतात. त्यांनी संज्ञानात्मक प्रक्रियांचा अभ्यास त्यांच्या पर्यावरणाला प्रतिसाद देऊन, वर्तनवादाद्वारे हाताळला. संज्ञानात्मक प्रक्रियांमध्ये पर्यावरणीय धारणा आणि आकलन, मार्ग शोधणे, संज्ञानात्मक नकाशे तयार करणे, स्थान संलग्न करणे, जागा आणि स्थानाबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा विकास, एखाद्याच्या पर्यावरणाच्या अपूर्ण ज्ञानावर आधारित निर्णय आणि वर्तन आणि इतर असंख्य विषयांचा समावेश होतो.

वर्तणूक भूगोल मानवी भूगोलातील एक मनोवैज्ञानिक वळण दर्शवते ज्याने मानवी अवकाशीय वर्तनावर संज्ञानात्मक (व्यक्तिपरक) निर्णय घेण्याच्या चलांच्या भूमिकेवर जोर दिला. वर्तणुकीशी संबंधित दृष्टिकोनाची मुख्य उद्दिष्टे अशी मॉडेल्स विकसित करणे होते जे स्थानिक स्थान सिद्धांतांमधून पर्यायी दृष्टीकोन प्रदान करू शकतील सीडी पॉझिटिव्हिस्ट दृष्टिकोनाद्वारे विकसित करा आणि संज्ञानात्मक किंवा व्यक्तिनिष्ठ निर्णय प्रक्रियेचे अवकाशीय परिमाण समजून घ्या. १९६० च्या दशकात परिमाणवाचक तंत्रांद्वारे विकसित केलेल्या मानक आणि यांत्रिक मॉडेल्सच्या निराशेमुळे भूगोलातील वर्तणुकीचा दृष्टिकोन सुरू झाला. 'तर्कसंगत आर्थिक मनुष्य' आणि समस्थानिक पृथ्वीचा पृष्ठभाग यासारख्या वर्तणुकीशी संबंधित नियम या मानक मॉडेल्सचा आधार होता. तथापि, अशा वर्तणुकीसंबंधीचे विधान अगदी अवास्तव होते कारण ते असे गृहीत धरतात की मनुष्य एक सर्वज्ञ आणि पूर्णपणे तर्कसंगत अभिनेता आहे जो समस्थानिक (एकसंध) जागेवर स्पर्धात्मक पद्धतीने कार्य करण्यास मुक्त आहे. वास्तविक-जगातील परिस्थितीच्या गुंतागुंतीकडे दुर्लक्ष करून आणि त्याऐवजी आदर्श वर्तनावर लक्ष केंद्रित करून, जे त्यांना अत्यंत अवास्तव बनवते अशा आदर्श मॉडेल्सद्वारे हे पर्यावरणातील परस्परसंवाद साधले जाऊ शकतात. वर्तणूक दृष्टीकोन सूचित करतो की लोक तर्कशुद्धपणे वागतात, परंतु त्यांच्या संस्कृती आणि समाजीकरणाच्या मर्यादेत. त्याचा असा विश्वास आहे की विविध मनोवैज्ञानिक प्रक्रियांकडे पाहण्याचे सखोल आकलन ज्याद्वारे मनुष्याला त्याचे वातावरण कळते, आणि या प्रक्रियांचा परिणाम वर्तनाच्या स्वरूपावर कसा प्रभाव पडतो याचे परीक्षण करून. वर्तनात्मक दृष्टिकोनावर वर्तणुकीच्या पैलूंना जास्त महत्त्व दिल्याबद्दल टीका केली गेली जी सामाजिक संदर्भ काढून टाकते ज्यामध्ये निर्णय घेतले जातात आणि जिथे कृतींचा उगम होतो.

१.६.२ पर्यावरणाची धारणा

पर्यावरणीय धारणा म्हणजे व्यक्तिनिष्ठ मार्ग ज्यामध्ये समूह आणि व्यक्ती त्यांच्या पर्यावरणाचे आकलन करतात आणि त्यांचे मूल्यांकन करतात. हे केवळ नैसर्गिक

वातावरणापुरते मर्यादित नाही. त्यात अंगभूत संरचना, प्रथा, मूल्ये आणि इतर व्यक्ती किंवा गट यासारख्या घटकांचा समावेश होतो. अशाप्रकारे, पर्यावरणीय आकलनाचा अभ्यास त्यांच्या अनुभवलेल्या वातावरणावर आणि त्यांच्या वास्तविक वातावरणावर आधारित वैयक्तिक आणि गट निवडींमधील विसंगती हायलाइट करतात. पर्यावरणीय आकलनाचा अभ्यास करणारे भूगोलशास्त्रज्ञ असे गृहीत धरतात की व्यक्ती आणि गट त्यांच्या विशिष्ट वातावरणाला कसे समजून घेतात आणि अनुभवतात आणि परिणामी वर्तन ज्यामध्ये ते या समजुतीचे उत्पादन म्हणून गुंततात त्याबद्दल जागा आणि ठिकाणाची समज मूलभूत आहे.

प्रायोगिक तत्वाच्या चौकटीत अनुभववादी कार्यपद्धती ठेवण्याच्या इच्छेतून आणि भूगोलाला अवकाशीय विज्ञान म्हणून पाहण्याच्या इच्छेतून सुरुवातीला निर्माण झालेली पर्यावरणीय धारणा ही संकल्पना प्रायोगिक मानसशास्त्र, नियोक्तासिकल अर्थव्यवस्था, (परंतु त्यापुरती मर्यादित नाही) यासह अनेक शाखांमधून तयार होते. मानववंशशास्त्र, इतिहास आणि संगणक विज्ञान. केविन लिंचचे प्रसिद्ध पुस्तक द इमेज ऑफ द सिटी, जे १९६० मध्ये प्रकाशित झाले होते, बहुतेकदा पर्यावरणीय आकलनाच्या मुख्य कामांपैकी एक म्हणून उद्धृत केले जाते. लिंचने बोस्टन, जर्सी सिटी आणि लॉस एंजेलिसमधील शहरी लँडस्केपच्या मानसिक नकाशांवर चर्चा केली आणि असा युक्तिवाद केला की एखाद्या व्यक्तीची शहराबद्दलची धारणा त्याच्या शहराशी असलेल्या त्याच्या नात्याशी-व्यक्तीचे वय, लिंग, वांशिकता, शैक्षणिक पातळी, क्षमता यांच्याशी जवळून जोडलेली असते. ड्राइव्ह, परिसरात राहण्याची लांबी इ. यामुळे संज्ञानात्मक मॅपिंग आणि अवकाशीय आकलनाची परंपरा निर्माण झाली. त्याचप्रमाणे, विल्यम इटेलसनने असा युक्तिवाद केला की वातावरण हे व्यक्तींच्या सभोवतालच्या अनेक स्केलवर असते आणि त्या व्यक्ती पर्यावरणाचे इतके निरीक्षण करत नाहीत की ते त्याचे अन्वेषण करतात. अलीकडे, भूगोलशास्त्रज्ञांनी पर्यावरणीय धोरण आणि जोखीम मूल्यांकनामध्ये पर्यावरणीय धारणाच्या भूमिकेचे मूल्यांकन केले आहे.

१.६.३ मानवतावादी भूगोल

मानवतावादी भूगोलाचा फोकस लोक आणि त्यांची स्थिती यावर आहे. मानवतावादी दृष्टिकोनाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे ते मानवी जागरूकता आणि मानवी संस्था, मानवी चेतना आणि सर्जनशीलता यांना मध्यवर्ती आणि सक्रिय भूमिका देते. हा एक व्यक्ती म्हणून माणसाचा आणि तो काय करू शकतो याकडे पाहण्याचा एक विस्तृत दृष्टिकोन आहे. भूगोलातील मानवतावाद सामान्यतः मानवी भूगोलाच्या फ्रेंच शाळेमध्ये आढळतो. मानवतावादी भूगोलाने मानवाला केवळ 'आर्थिक माणूस' मानले नाही तर भौगोलिक क्रियाकलाप आणि घटना हे मानवी जागरूकता आणि सर्जनशीलतेचे प्रकटीकरण कसे होते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. मानवतावादी भूगोलाचे मुख्य समर्थक म्हणून, तुआन यांनी मानवतावादी भूगोलाच्या खालील पाच प्रमुख थीम ओळखल्या:

- भौगोलिक ज्ञान किंवा वैयक्तिक भूगोल: मानवांना विचार करण्याची आणि जाणण्याची क्षमता असलेले तर्कशुद्ध प्राणी मानले जायचे. मानवतावादी भूगोलशास्त्रज्ञांचे मुख्य कार्य म्हणजे मानवी मनातून निर्माण झालेल्या कल्पना आणि विचारांचा अभ्यास करणे कारण या कल्पनांनी भौगोलिक ज्ञान तयार केले. प्रत्येक मनुष्याकडे असे ज्ञान होते, जरी त्यांची

धारणा भिन्न होती. त्यांनी त्यांच्या भौगोलिक ज्ञानाचा उपयोग त्यांच्या जैविक अस्तित्वासाठी केला. त्यामुळे भौगोलिक ज्ञान हे वैयक्तिक समजले गेले.

● प्रदेशाची भूमिका आणि स्थान ओळख निर्माण करणे: आधी सांगितल्याप्रमाणे, स्थानाची भावना मानवतावादी भूगोलाचा एक आंतरिक पैलू होता. प्रत्येक माणसाने काही जागा व्यापल्या आणि वापरल्या ज्यात त्यांनी भावनिक बंधनाची तीव्र भावना विकसित केली. त्याच्या बहुतेक जैविक गरजा त्या जागेत पूर्ण झाल्या. म्हणून, एका विशिष्ट जागेने मानवांचा प्रदेश तयार केला जो केवळ त्याच्या शाब्दिक अर्थाने मर्यादित क्षेत्र नव्हता तर एक स्थान ज्याद्वारे मानव स्वतःला ओळखतात. येथेच मानवतावादी भूगोलशास्त्रज्ञांनी केवळ एक अवकाशीय एकक वैयक्तिक मानवासाठी स्थानाची ओळख कशी बनली याचे विश्लेषण करण्यासाठी पाऊल ठेवले.

● गर्दी आणि गोपनीयता: एखाद्या ठिकाणची गर्दी शारीरिक तसेच मानसिक तणावामुळे होते जी सांस्कृतिक, सामाजिक संस्था आणि पायाभूत सुविधांनी कमी केली होती. त्याचप्रमाणे, एकांत आणि एकांत यांचाही मानवाच्या विचार प्रक्रिया आणि कृतींवर प्रभाव पडतो. प्रत्येक व्यक्तीसाठी गोपनीयता आवश्यक आहे असे मानले जात होते. खाजगी जागेत व्यक्तींनी स्वतःचे वैयक्तिक जग विकसित केले.

● उपजीविका निश्चित करण्यात भौगोलिक ज्ञानाची भूमिका: उदरनिर्वाहासाठी मानव आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेला असतो. त्यांनी त्यांच्या भौगोलिक ज्ञानाचा उपयोग त्यांच्या आर्थिक क्रियाकलापांचा निर्णय घेण्यासाठी केला. अशा प्रकारे, त्यानुसार त्यांनी त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी त्यांच्या कृतीची योजना केली जी व्यावहारिकतेचे सार होते. असे केल्याने, ते जीवन टिकवून ठेवणाऱ्या आणि जीवन नष्ट करणाऱ्या क्रियाकलापांमध्ये फरक करण्याच्या स्थितीत होते.

● धर्माचा प्रभाव: धर्म हा व्यक्तिनिष्ठ असावा आणि मूल्ये, विश्वास किंवा नैतिकतेच्या मानक घटकांशी संबंधित असावा. सुसंगततेची इच्छा म्हणून धर्माची कल्पना केली गेली. या इच्छेतील भिन्नता, जे वैयक्तिक व्यक्ती आणि संस्कृतीत भिन्न होते, मानवतावादी भूगोलशास्त्रज्ञांना तपासाचे क्षेत्र प्रदान करते.

मानवतावादी भूगोलशास्त्रज्ञांनी असे प्रतिपादन केले की मानवतावादी भूगोल हा तपासकर्त्याच्या आत्म-ज्ञान आणि प्रथम हाताच्या अनुभवातून उद्भवला पाहिजे. त्याचबरोबर 'इतरांचे' अनुभवही त्यात समाविष्ट करायला हवे होते. इतर लोक, ठिकाणे असू शकतात. कोणतीही नैसर्गिक घटना किंवा मानव-पर्यावरण संबंधाचे कोणतेही पैलू. मानवतावादी भूगोलाच्या या दृष्टीकोनाने त्यांना परिमाणवाचक प्रतिमानाच्या वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाच्या अगदी विरोधात आणले ज्यामध्ये संशोधनकर्त्याचे अनुभव मोठ्या प्रमाणात कमी केले गेले होते या संदर्भात, तुआन यांनी असे प्रतिपादन केले की भौगोलिक अनुभवांच्या आकलनाद्वारे व्यक्तींमध्ये पर्यावरणीय नम्रतेची भावना विकसित होते.

१.६.४ स्थानाची भावना

स्थानाची संवेदना म्हणजे ज्या पद्धतीने ठिकाणे व्यक्तिनिष्ठपणे अनुभवली जातात. हे एका विशिष्ट स्थानाद्वारे उत्तेजित केलेल्या भावना आणि भावनांच्या जटिल संचाचे वर्णन करते. अनेकदा हे आसक्ती आणि आपलेपणाची भावना म्हणून अनुभवले जाते. तथापि, भीती, क्लॉस्ट्रोफोबिया आणि अस्वस्थता यासारख्या नकारात्मक भावना देखील आहेत ज्यामुळे स्थानाची भावना निर्माण होऊ शकते. १९७० च्या दशकात मानवतावादी भूगोलाच्या आगमनापर्यंत भूगोलशास्त्रज्ञांनी कोणत्याही सखोलतेमध्ये स्थानाची जाणीव हा मुद्दा नव्हता. तेव्हाच व्यक्तिनिष्ठता, भावना आणि भावना भौगोलिक चिंतनाच्या योग्य मानल्या गेल्या. तेव्हापासून, भूगोलशास्त्रज्ञांनी वैयक्तिक आणि इडिओसिंक्रॅटिक ते व्यापकपणे सामायिक केलेल्या संदर्भांच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये स्थानाच्या संवेदनांचे उत्पादन, देखभाल आणि परिवर्तन यावर महत्त्वपूर्ण कार्य तयार केले आहे.

एका स्तरावर, स्थानाची भावना पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या काही भागासाठी विशेषतः वैयक्तिक भावनांचा संदर्भ देते. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या बालपणातील घराच्या ठिकाणाबद्दल कसे वाटते याचा विचार करा. वैयक्तिक जीवनचरित्राची निर्मिती असलेल्या सर्व आठवणी अशा ठिकाणाला विशेष उद्धोधक बनवतात. बऱ्याचदा या भावना उदासीन असतात, परंतु ते गैरवर्तन किंवा गरिबीच्या आठवणींमुळे नकारात्मक देखील असू शकतात. वास, ध्वनी आणि अभिरुची या सर्व गोष्टी एका विशिष्ट स्थानाची भावना निर्माण करू शकतात जी पूर्णपणे वैचित्र्यपूर्ण असू शकते. वैयक्तिक अनुभवातून निर्माण झालेल्या भावनांच्या पलीकडे, स्थानाच्या तुलनेने ठिकाऊ संवेदना आहेत जे सामायिक जीवन आणि सामायिक प्रतिनिधित्वांचे उत्पादन आहेत. भूगोलशास्त्रज्ञांनी कादंबऱ्यांमध्ये स्थळसंवेदनांबद्दल लिहिण्याची प्रदीर्घ परंपरा आहे. स्थानाच्या सामायिक इंद्रियांची शक्ती असूनही, ते कधीही पूर्णपणे निर्विवाद नसतात. कोणत्याही ठिकाणाला असंख्य अर्थ जोडलेले असतात-काही व्यापकपणे सामायिक केले जातात आणि काही वैशिष्ट्यपूर्ण.

काहींनी असे सुचवले आहे की जागतिकीकरणामुळे ठिकाणाच्या संवेदनांची विविधता कमी झाली आहे आणि खरं तर, ठिकाणे कमी-अधिक प्रमाणात कॅच इतर सारखीच होत आहेत. हे रेंगाळणारे "प्लेलेस नेस" आहे, हे विमानतळ, शॉपिंग मॉल्स, फास्ट-फूड आऊटलेट्स, पर्यटन स्थळे आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या वाढत्या क्षेत्रावर संक्रमणाची जागा यांसारख्या नॉनप्लेसच्या प्रसारामुळे सिद्ध होते. यापैकी बरीचशी प्रवाहाची जागा आहे जिथे जगभरातील संवेदी अनुभवांच्या निर्मितीद्वारे प्रवाशांना "घरी" अनुभवायला लावले जाते.

१.६.५ लँडस्केप अभ्यास

लँडस्केप हा पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा एक भाग आहे जो एका ठिकाणाहून एकाच वेळी पाहिला जाऊ शकतो. त्यामध्ये भौगोलिक वैशिष्ट्ये असतात जी विशिष्ट क्षेत्र चिन्हांकित करतात किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण असतात.

हा शब्द डच शब्द 'लँडस्चॅप' पासून आला आहे, हे नाव ग्रामीण भागातील चित्रांना दिलेले आहे. भूगोलशास्त्रज्ञांनी हा शब्द कलाकारांकडून घेतला आहे. जरी लँडस्केप पेंटिंग

प्राचीन रोमन काळापासून अस्तित्वात आहेत, तरीही त्यांचा पुनर्जन्म उत्तर युरोपमधील पुनर्जागरण काळात झाला, चित्रकारांनी लँडस्केप आर्टमधील लोक किंवा दृश्यांकडे दुर्लक्ष केले आणि भूमीलाच चित्रांचा विषय बनवले. प्रसिद्ध डच लँडस्केप चित्रकारांमध्ये जेकब व्हॅन रुइसडेल आणि व्हिन्सेंट व्हॅन गॉग यांचा समावेश आहे. एक कलाकार लँडस्केप रंगवतो; भूगोलशास्त्रज्ञ त्याचा अभ्यास करतात. काही भूगोलशास्त्रज्ञ, जसे की ओटो श्रुटर, भूगोलाची व्याख्या लँडस्केप सायन्स म्हणून करतात. विशेषतः नैसर्गिक लँडस्केप आणि सांस्कृतिक लँडस्केप्स लिहिणारे श्रुटर हे पहिले शास्त्रज्ञ होते.

नैसर्गिक लँडस्केप हे पर्वत, टेकड्या, मैदाने आणि पठार यांसारख्या भूरूपांच्या संग्रहापासून बनलेले असते. तलाव, नाले, वाळू किंवा चिकणमाती म्हणून), आणि नैसर्गिक वनस्पती ही नैसर्गिक लँडस्केपची इतर वैशिष्ट्ये आहेत. वाळवंटातील लँडस्केप, उदाहरणार्थ, सहसा वालुकामय माती आणि काही पर्णपाती झाडे दर्शवतात. अगदी वाळवंटातील लँडस्केप देखील बदलू शकतात: सहारा वाळवंटातील डोंगराळ वाळूचे ढिगारे अमेरिकेच्या नैऋत्येकडील मोजावे वाळवंटातील कॅक्टस-डॉटेड लँडस्केपपेक्षा खूप वेगळे आहेत. उदाहरणार्थ एक वाळवंट लँडस्केप

सांस्कृतिक लँडस्केप म्हणजे लोकांनी सुधारित केलेल्या लँडस्केपला सांस्कृतिक लँडस्केप म्हणतात. लोक आणि ते वाढतात ते झाडे, ते ज्या प्राण्यांची काळजी घेतात आणि त्यांनी तयार केलेली रचना सांस्कृतिक लँडस्केप बनवतात. अशा लँडस्केप मोठ्या प्रमाणात बदलू शकतात. ते अर्जेन्टिनामधील विस्तीर्ण गुरेढोरे किंवा टोकियो, जपानच्या शहरी लँडस्केपसारखे भिन्न असू शकतात, १९९२ पासून, संयुक्त राष्ट्रांनी अधिकृत सांस्कृतिक लँडस्केप म्हणून लोक आणि नैसर्गिक लँडस्केपमधील महत्त्वपूर्ण परस्परसंवाद ओळखले आहेत. आंतरराष्ट्रीय संस्था या स्थळांचे विनाश होण्यापासून संरक्षण करते आणि त्यांना पर्यटन स्थळे म्हणून ओळखते.

UNESCO ची जागतिक वारसा समिती (युनायटेड नेशन्स इकॉनॉमिक, सोशल आणि कल्चरल ऑर्गनायझेशन) सांस्कृतिक लँडस्केपची तीन प्रकारे व्याख्या करते.

पहिले स्पष्टपणे परिभाषित केलेले, जे मनुष्याने जाणूनबुजून डिझाइन केलेले आणि तयार केले आहे, क्युबाच्या दक्षिण-पूर्वेतील क्युबाच्या सॅंटियागोजवळील पुरातत्वशास्त्रीय लँडस्केप हे या प्रकारच्या सांस्कृतिक लँडस्केपचे उदाहरण आहे. सांस्कृतिक लँडस्केपचा दुसरा प्रकार हा एक सेंद्रिय विकसित लँडस्केप आहे. सेंद्रियदृष्ट्या विकसित झालेला लँडस्केप म्हणजे एखाद्या क्षेत्राचे आध्यात्मिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व त्याच्या भौतिक वैशिष्ट्यांसह विकसित होते. मध्य मंगोलियातील ओरखॉन नदीच्या काठावरील ओरखॉन व्हॅली सांस्कृतिक लँडस्केप, सेंद्रियपणे विकसित झालेल्या लँडस्केपचे उदाहरण आहे. ओरखॉन व्हॅलीचा वापर मंगोलियन भटक्या लोकांनी ८ व्या शतकापासून त्यांच्या घोडे आणि इतर प्राण्यांसाठी कुरण म्हणून केला आहे, मंगोलियन पशुपालक आजही समृद्ध नदी खोऱ्याचा कुरणासाठी वापर करतात.

सांस्कृतिक लँडस्केपचा शेवटचा प्रकार एक सहयोगी सांस्कृतिक लँडस्केप आहे. असोसिएटिव्ह लँडस्केप हे सेंद्रियदृष्ट्या विकसित झालेल्या लँडस्केपसारखे असते, शिवाय

साइटच्या ऐतिहासिक मानवी वापराचे भौतिक पुरावे गहाळ असू शकतात त्याचे महत्त्व लोकांच्या आध्यात्मिक, आर्थिक किंवा सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांशी संबंधित आहे. न्यूझीलंडमधील टोंगारिरो नॅशनल पार्क हे माओरी लोकांसाठी एक सहयोगी सांस्कृतिक लँडस्केप आहे. उद्यानातील पर्वत माओरी आणि भौतिक वातावरणातील दुव्याचे प्रतीक आहेत.

कार्ल सॉअर यांनी १९२० च्या त्यांच्या निबंध "द मॉर्फोलॉजी ऑफ लँडस्केप" मध्ये 'लँडस्चाफ्ट इन अमेरिकन भूगोल' ही संकल्पना मांडली. सॉअरसाठी, लँडस्केप पाहण्यासारखे सुंदर दृश्य नव्हते; ते चित्र, पेंटिंग किंवा व्हिस्टा नव्हते. त्याऐवजी, लँडस्केप म्हणजे "क्षेत्र" किंवा "प्रदेश" जे हवामान, माती आणि वनस्पती आणि प्राणी जीवन आणि लोकसंख्या, गृहनिर्माण, अर्थशास्त्र आणि दळणवळणाच्या नैसर्गिक गुणधर्मांचे उत्पादन होते. नैसर्गिक लँडस्केपचा सांस्कृतिक लँडस्केपमध्ये कसा विकास झाला याचा अभ्यास करून ऐतिहासिकदृष्ट्या त्याचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यांनी हे प्रसिद्धपणे मांडले आहे: "सांस्कृतिक लँडस्केप एका नैसर्गिक लँडस्केपमधून एका संस्कृती समूहाद्वारे तयार केले जाते. संस्कृती ही एजंट आहे, नैसर्गिक क्षेत्र हे माध्यम आहे, सांस्कृतिक लँडस्केप हा परिणाम आहे." सांस्कृतिक लँडस्केपची अशी संकल्पना, मोठ्या प्रमाणात, अमेरिकन मानवी भूगोलावर दीर्घकाळ वर्चस्व गाजवलेल्या पर्यावरणीय निर्धारवादाचा प्रतिकार म्हणून होती. त्या भौगोलिक सिद्धांताच्या विपरीत, ज्याने मानवांवर पर्यावरणाच्या कारणात्मक प्रभावांची गणना करण्याची आकांक्षा ठेवली होती, सॉअरच्या लँडस्केप दृष्टिकोनाने मानवी एजन्सीवर जोर देऊन लोक आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंवाद दर्शविण्याचा प्रयत्न केला. अधिक विशिष्टपणे, सॉअरने कार्थच्या पृष्ठभागाच्या दृश्यमान वैशिष्ट्यांचा आकार देणारा म्हणून संस्कृतीच्या एजन्सीवर जोर दिला. याचा अर्थ असा नाही की भौतिक वातावरणाला फारसे महत्त्व नव्हते; खरंच, सॉअरला भौतिक वातावरण हे सांस्कृतिक लँडस्केप बदलाचे माध्यम समजले. हे फक्त असे सुचवते की माती, स्थलाकृति आणि हवामान यांसारख्या घटकांचा समावेश भूदृश्य अभ्यासात कच्चा माल म्हणून केला जावा आणि त्यामध्ये बदल केलेले घटक, खोलवर मानवी जागेसाठी.

१.६.६ कल्याणकारी दृष्टिकोनाचा उदय आणि त्याची सामाजिक प्रासंगिकता.

मानवी भूगोलाचा कल्याणकारी दृष्टिकोन असमानता आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नांवर भर देतो. कल्याणकारी दृष्टिकोनाचा उदय हा विकास किंवा प्रगतीच्या संकुचित आर्थिक निकषांपासून 'जीवनाच्या गुणवत्तेच्या' व्यापक पैलूंकडे एक मोठा बदल होता. १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस मूलगामी भूगोल उदयास आलेले, कल्याणकारी भूगोल गुन्हेगारी, भूक, दारिद्र्य आणि इतर प्रकारचे भेदभाव आणि गैरसोय यांचे अस्तित्व ओळखण्याच्या आणि स्पष्ट करण्याच्या गरजेवर भर देते. कल्याण भूगोल कोणाला काय, कुठे आणि कसे मिळते हे उघड करण्याचा प्रयत्न केला. हे कार्ली वर्क मोठ्या प्रमाणात वर्णनात्मक होते आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्रात वापरले जाणारे अमूर्त सूत्रीकरण विकसित केले, ते प्रायोगिकदृष्ट्या ग्राउंड केले परंतु बीजगणितीय प्रस्तुतीकरणांचा वापर कायम ठेवला. याने मूल्यमापनासाठी आधार दिला.

भूगोलातील कल्याणकारी दृष्टिकोनाची व्याख्या भूगोलाच्या काही प्रख्यात विद्वानांनी वेगळ्या पद्धतीने केली आहे. मिशानचे असे मत होते की, "सैद्धांतिक कल्याणकारी भूगोल ही अभ्यासाची एक शाखा आहे जी समाजासाठी खुले असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीत चांगल्या किंवा वाईट, पर्यायांच्या स्केलवर आपण स्थान तयार करण्याचा प्रयत्न करतो." नाथांनी कल्याणकारी भूगोलाची व्याख्या भौगोलिक अभ्यासाची आर्का म्हणून केली आहे जिथे आपण समाजाच्या कल्याणासाठी नॉसिहला इन्व्हेंट एनएफ डी धोरणांचा अभ्यास करू शकतो. स्थानिक संदर्भात, कल्याणकारी दृष्टिकोन मूळतः डी. स्मिथ (१९७७) यांनी तयार केला होता आणि तो मुळात 'कोणाला काय, कुठे आणि कसे मिळते यावर लक्ष केंद्रित करतो? कल्याणकारी दृष्टिकोनासाठी एक समग्र सामाजिक विज्ञान दृष्टीकोन आवश्यक आहे, ज्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय घटकांचा समावेश आहे आणि नैतिक तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनांचा देखील विचार केला पाहिजे.

या संकल्पनेमध्ये संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्था कशी कार्य करते हे समजून घेणे आणि सार्वत्रिक प्रवृत्तींना छेडणे यांचा समावेश होतो, भांडवलशाहीच्या बाबतीत, विश्लेषणाच्या या पातळीमुळे असमानता स्थानिक असल्याचे दिसून येते. असमान विकास हा अवकाशीय ठसा आहे, एक प्रणाली म्हणून भांडवलशाहीच्या अस्वस्थतेचा जीकोग्राफिकल परिणाम आहे. स्पष्टीकरणाचा दुसरा स्तर विशिष्ट सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय प्रणालींच्या तपशीलांवर उपस्थित असतो; उदाहरणार्थ, भांडवलशाही अंतर्गत गृहनिर्माण धोरण काही ठिकाणी काही लोकांना कसे फायदेशीर ठरते आणि इतर ठिकाणी इतर लोकांचे नुकसान कसे करते. या धोरणांमागील राजकारणाचे विश्लेषण अलीकडे सामाजिक न्याय आणि राज्य यांच्यातील नातेसंबंधात नवीन रूची निर्माण करण्याचा भाग म्हणून मजबूत केले गेले आहे. कल्याणकारी राज्याच्या पुनर्रचनेकडे लक्ष देऊन, जे या अलीकडील कामाचे वैशिष्ट्य आहे, काळजीच्या संबंधात्मक नैतिकतेचा सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

कल्याणकारी भूगोलाच्या निर्मितीमध्ये गरजा आणि तरतुदीच्या संरचनेतील स्थानिक भिन्नता यांच्यातील संबंधांवर लक्ष केंद्रित करते, मानवता आणि सामाजिक विज्ञान आणि विशेषतः भूगोलामध्ये कल्याणकारी दृष्टीकोन उशिरा येण्यामागे अनेक राजकीय, ऐतिहासिक आणि मानसिक कारणे आहेत., उदा., व्हिएतनाम युद्ध, गुन्हेगारी स्फोट, पर्यावरणाचा न्हास. शहरे आणि शहरांमधील या संकटांमधून सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक अन्यायाचे प्रकटीकरण सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या गटाला नवीन कल्पना आणण्यासाठी आणि कट्टरपंथी दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रवृत्त केले. विशेषतः भूगोलासह वितरणाचा मुद्दा नवी निकड घेत होता.

कल्याणकारी लक्ष्य साध्य करण्यासाठी, भूगोलशास्त्रज्ञ सामाजिक समस्यांवर हल्ला करत आहेत आणि सामाजिक-आर्थिक मागासलेपणा, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि दिलेल्या भौतिक सेटिंगमध्ये विकासाच्या असमान पातळीची कारणे शोधत आहेत. आता, भौगोलिक शिक्षण आणि संशोधनाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देणे आहे घटनांच्या विश्लेषणामध्ये, जेणेकरून ते नंतरच्या काळात समाजाच्या समस्या त्यांच्या संशोधन आणि

तपासणीचे क्षेत्र म्हणून घेऊ शकतील, ज्यामुळे स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय प्रशासनास मदत होईल, सकारात्मक ते आदर्श, कट्टरतावादापासून ते मानवतावाद, आणि आदर्शवाद ते वास्तववाद. थोडक्यात, भूगोलशास्त्रज्ञ समाजाच्या समस्या, मानवजातीची परिस्थिती, आर्थिक असमानता, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय प्रदूषण यांच्याशी अधिकाधिक स्वतः ला लपवत आहेत. प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी आणि जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी, भूगोलशास्त्रज्ञांची मुख्य संकल्पना आहे की घटनांचे स्थानिक वितरण काय आहे याच्या ऐवजी काय असावे. या संदर्भातच सामाजिक सुविधा आणि राहणीमानातील स्थानिक असमानतेचा भूगोलशास्त्रज्ञ अन्यायाचा निषेध करण्याऐवजी विषमतेचे मूळ शोधण्यासाठी तपास करतात. भूगोलशास्त्रज्ञ जे प्रामुख्याने समाजाच्या समस्यांशी संबंधित आहेत आणि सार्वजनिक धोरणासाठी व्यावहारिक प्रस्ताव तयार करण्याचा प्रयत्न करतात ते घटनांचे वर्णन आणि स्पष्टीकरण स्पष्ट करतात. अशा विश्लेषणाच्या आधारे ते त्यांच्या योजनांचे मूल्यमापन करतात आणि संतुलित विकासासाठी योग्य धोरणे ठरवतात. वर्णनात मानवी कल्याणाच्या प्रादेशिक स्तरांची म्हणजेच मानवी स्थितीची प्रायोगिक ओळख समाविष्ट असते. हे एक प्रमुख आणि तात्काळ संशोधन क्षेत्र आहे ज्यामध्ये आश्चर्यकारकपणे भारतात आणि इतर विकसनशील देशांमध्ये फार कमी काम केले गेले आहे.

१.७ मानवी भूगोलातील १९८० नंतरचे ट्रेंड

१.७.१ भूगोलातील मूलगामी प्रक्रिया

मूलगामी भूगोल हा भौगोलिक संशोधनाचा दृष्टीकोन आहे जो सामाजिक आणि स्थानिक समस्या समजून घेण्याचा आणि उपायांचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. मूलगामी भूगोल हा १९७० च्या दशकात विकसित केलेला दृष्टीकोन आहे आणि अनेक भूगोलशास्त्रज्ञांच्या कार्यासाठी मूलभूत असणारा समकालीन आचार आहे. हे एक बहुविध, गतिमान आणि स्पर्धात्मक दृष्टिकोन मानले पाहिजे, ज्यासाठी कोणतीही एक व्याख्या नाही. त्याऐवजी, मूलगामी भौगोलिक आहेत: मूलगामी भूगोलशास्त्रज्ञांना दैनंदिन जीवनात रस आहे: समाजातील सदस्यांचे जिवंत अनुभव. त्यांना दैनंदिन सामाजिक जीवनाशी संबंधित समस्यांमध्ये स्वारस्य आहे, जसे की सुरक्षित आणि परवडणारे अन्न आणि घरे, वाजवी वेतन, शैक्षणिक संधी आणि मूलभूत आरोग्य सेवा, काही नावे. हा भर भूगोलशास्त्रज्ञांना समाजाशी संबंधित आणि उपयुक्त असे संशोधन करण्याची इच्छा दर्शवतो. सामर्थ्य, असमानता आणि दडपशाहीची स्थानिकता समजून घेण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले गेले आहे, ज्यामुळे अशा असमानतेची कारणे समजून घेणे आवश्यक आहे आणि त्यामुळे सत्ता संबंध, नवउदारवाद, राजकीय संरचना आणि कॉर्पोरेट वर्चस्व यावर संशोधन झाले आहे. लोकांचे दैनंदिन अनुभव त्यांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या व्यापक संरचनांशी जोडण्यासाठी नवउदारवाद आणि कॉर्पोरेट शक्ती कशा प्रकारे कार्य करतात हे समजून घेणे आवश्यक आहे. बऱ्याच कट्टर भूगोल कार्यासाठी एक गर्भित डाव्या विचारसरणीचा पुरोगामी राजकीय अजेंडा आहे, जो समाजातील अत्याचारित, शक्तीहीन किंवा उपेक्षितांना प्राधान्य देतो. अशा कार्याचे उद्दिष्ट बहुतेकदा मुक्तिवादी राजकारणाद्वारे जगाचे परिवर्तन घडवून आणण्याचे असते. या कार्याचा राजकीय अजेंडा अनेकदा न्याय्य आणि अधिक समान

समाजासाठी वकिली करत आहे जिथे प्रत्येकाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण केल्या जातात आणि प्रत्येकाला सहभागी होण्याची आणि वाढण्याची समान संधी असते. एकदा सामाजिक समस्यांची कारणे ओळखली गेली की, मूलगामी भूगोलशास्त्रज्ञ एक आदर्श दृष्टीकोन घेतात. याचा अर्थ असा की समस्या कशी सोडवता येईल यासाठी ते उपाय, पर्याय आणि शक्यता देऊ करतात. सामाजिक न्यायाचा शोध हा मूलगामी भूगोलाच्या बहुतांश भागात व्यापतो.

मूलगामी भूगोलशास्त्रज्ञ, जे सामाजिक न्याय मोहिमांमध्ये अनेकदा सक्रिय सहभागी असतात, ते देखील बांधणीसाठी वचनबद्ध आहेत. समर्थन, आणि बौद्धिक पर्याय. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, मूलगामी भूगोल हे पर्याय ऑफर करण्याइतकेच कारणे समजून घेण्याबाबत आहे. समकालीन उदाहरणांमध्ये जेन विल्सचे लंडन आणि त्यापलीकडे राहत्या वेतनाच्या मोहिमेला पाठिंबा देण्याचे काम, गिब्सन - ग्रॅहमचे विविध अर्थव्यवस्थेवरील काम आणि मार्क पर्सेलचे प्रत्यक्ष लोकशाहीवरील कार्य यांचा समावेश होतो.

१.७.२ नव-मार्क्सवादी व्याख्या आणि विस्तार

२० व्या आणि २१व्या शतकात, अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी कार्ल मार्क्सच्या लेखनाचा प्रभाव असलेल्या विश्लेषणाच्या पद्धतीसह समाजाशी संपर्क साधला आहे, तथापि त्यांनी विविध मार्गांनी पारंपारिक मार्क्सवादाचा स्वीकार केला आहे. उदाहरणार्थ, काही नव-मार्क्सवादी मार्क्सचे भांडवलशाहीचे विश्लेषण शेअर करतात परंतु कम्युनिस्ट क्रांतीवर त्यांचा विश्वास सामायिक करत नाहीत. इतर (जसे की अँटोनियो ग्राम्सी किंवा अलीकडच्या काळात, स्टुअर्ट हॉल) मार्क्सच्या मूळ लेखनाच्या आर्थिक फोकसऐवजी वर्ग संघर्षाच्या सांस्कृतिक पैलूंवर जोर देतात. ज्यांनी मार्क्सच्या विचारांना या मार्गांनी स्वीकारले त्यांना नव-मार्क्सवादी म्हणून ओळखले जाते.

नव-मार्क्सवाद ही एक मार्क्सवादी विचारसरणी आहे ज्यामध्ये २० व्या शतकातील दृष्टिकोनांचा समावेश आहे ज्यात मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी सिद्धांत सुधारित किंवा विस्तारित केला जातो, विशेषतः गंभीर सिद्धांत, मनोविश्लेषण किंवा अस्तित्ववाद यासारख्या इतर बौद्धिक परंपरांमधील घटक समाविष्ट करून (जीन-च्या बाबतीत. पॉल सार्त्र). १९६०, १९७० आणि १९८० च्या दशकात आर्थिक सिद्धांताच्या एका वेगळ्या परंपरेचा संदर्भ देण्यासाठी 'नव-मार्क्सियन', 'मार्क्स-नंतर' आणि 'मूलभूत राजकीय अर्थशास्त्र' या संज्ञा पहिल्यांदा वापरल्या गेल्या ज्या मार्क्सवादी आर्थिक विचारातून उद्भवल्या. १९६० मध्ये, नव-मार्क्सवाद हा मार्क्स आणि मॅक्स वेबर यांनी मांडलेल्या स्तरीकरणाच्या सिद्धांतांचा एक मिश्रण म्हणून मांडला होता ज्याने समाजशास्त्रज्ञांच्या अल्पसंख्याकांमध्ये मजबूत समर्थन मिळवले होते.

नव-मार्क्सवाद हा नवीन डायव्हांच्या व्यापक चौकटीत येतो. याने जाणवलेल्या कमतरतांना पूरक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ऑर्थोडॉक्स मार्क्सवाद किंवा द्वंद्ववादी भौतिकवाद. अनेक प्रमुख नव-मार्क्सवादी, जसे की हर्बर्ट मार्क्स आणि फ्रँकफर्ट स्कूलचे इतर सदस्य, ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजशास्त्रज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञ आहेत. समाजशास्त्रीय अर्थाने, नव-मार्क्सवादाने सामाजिक विषमतेबद्दल कमाल वेबरची व्यापक समज जोडली

आहे, मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानासाठी स्थिती आणि शक्ती यासारख्या. नव-मार्क्सवादाच्या उदाहरणांमध्ये विश्लेषणात्मक मार्क्सवाद, फ्रेंच संरचनात्मक मार्क्सवाद, गंभीर सिद्धांत, सांस्कृतिक अभ्यास, तसेच फेचे काही प्रकार समाविष्ट आहेत. मिनिझम, एरिक ऑलिन राइटचा विरोधाभासी वर्ग स्थानांचा सिद्धांत हे नव-मार्क्सवादी विचारांमध्ये आढळणाऱ्या संक्रमणाचे उदाहरण आहे.

नव-मार्क्सवाद हा सामाजिक आणि राजकीय समस्यांचा परिणाम म्हणून विकसित झाला ज्याचा पारंपारिक मार्क्सवादी सिद्धांत पुरेसा उपाय करू शकला नाही. विचारांची ही पुनरावृत्ती भूतकाळातील क्रांतिकारी आणि अनेकदा हिंसक पद्धतींपेक्षा शांततापूर्ण वैचारिक प्रसाराकडे झुकलेली होती. आर्थिकदृष्ट्या, नव मार्क्सवादी नेत्यांनी वर्गयुद्धावर जनक्षोभाच्या युगाच्या पलीकडे जाऊन ते सोडवण्यासाठी व्यवहार्य मॉडेल्स तयार करण्याचा प्रयत्न केला. निओ मार्क्सवादाच्या अनेक भिन्न शाखा आहेत ज्यांचा सहसा इतर आणि त्यांच्या सिद्धांतांशी सहमत नसतो. पहिल्या महायुद्धानंतर, नव-मार्क्सवाद्यांनी मतभेद केले आणि नंतर फ्रँकफर्ट स्कूलची स्थापना केली. फ्रँकफर्ट शाळेने स्वतःला नव-मार्क्सवादी म्हणून ओळखले नाही. 20 व्या शतकाच्या शेवटी, नव-मार्क्सवाद आणि इतर मार्क्सवादी सिद्धांत लोकशाही आणि भांडवलशाही पाश्चात्य संस्कृतींमध्ये अनाथेना बनले, जेथे रेड स्केरच्या काळात या शब्दाचा नकारात्मक अर्थ प्राप्त झाला. या कारणास्तव, त्या काळापासून समान विचारसरणीच्या सामाजिक सिद्धांतांनी निओ मार्क्सवाद या संज्ञेपासून स्वतःला वेगळे केले आहे. अशा विचारवंतांच्या उदाहरणांमध्ये डेव्हिड हार्वे आणि जॅक फ्रेस्को यांचा समावेश होतो, नोम चॉम्स्कीच्या भोवती काही संदिग्धता आहे, ज्यांना काहींनी नव-मार्क्सवादी म्हणून लेबल केले आहे, परंतु ते वैयक्तिकरित्या अशा मूल्यांकनांशी असहमत आहेत. काहीजण उदारमतवादी समाजवादाला पुनर्ब्रँड नव-मार्क्सवादाचे उदाहरण मानतात. विकासाच्या अर्थशास्त्राचा नव-मार्क्सवादी दृष्टीकोन अवलंबित आणि जागतिक प्रणाली सिद्धांतांशी जोडलेला आहे. या प्रकरणांमध्ये, मार्क्सवादी म्हणून वर्गीकृत केलेले शोषण हे शास्त्रीय मार्क्सवादाच्या सामान्य 'अंतर्गत' शोषणाऐवजी बाह्य आहे.

१.७.३ नव-मानवतावाद

पारंपारिकपणे, मानवतावादाने माणसाच्या माणसाशी असलेल्या संबंधांवर लक्ष केंद्रित केले आहे, आणि हा दृष्टिकोन जगभरातील सामाजिक न्यायाच्या कारणास पुढे नेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण होता. सध्याच्या पर्यावरणीय संकटाच्या युगात, मानवतावादाचे एक विस्तारित स्वरूप, नव-मानवतावाद, इतर सजीव प्राण्यांशी आणि संपूर्ण इको-सिस्टमचा मानवतेचा संबंध देखील मानतो. १९८२ मध्ये पी.आर.सरकार यांनी प्रथम तयार केलेला, नव-मानवतावाद असे मानतो की मूलभूत मानवी मूल्य हे सर्व सजीवांसाठी प्रेम आहे. प्रतिकूल सामाजिक परिस्थितीमुळे, या मूल्याची अभिव्यक्ती अनेकदा अयशस्वी होते आणि परिणामी मानव त्यांच्या स्वतःच्या प्रजातींमध्ये आणि इतर प्रजातींसह संघर्षात गुंततात. मानवतेचे जन्मजात प्रेम का तपासले जाते याची कारणे समजून घेणे आणि ते कसे दुरुस्त केले जाऊ शकते हे नव-मानवतावादी दृष्टिकोनाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

एकविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात होत असलेल्या बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भूगोलातील मानवतावादाच्या पतनाने आत्म-विश्लेषण आणि

आत्मनिरीक्षणाच्या गरजेवर भर दिला. यावेळी, दोन आव्हाने होती - पहिले, मानवतेच्या संकटाशी मानवतावाद कसा सुसंगत बनवता येईल, विशेषतः. मानवाच्या बदलत्या जीवन जगताशी अधिक सुसंगत असलेल्या थीम्स त्याच्या पटीत आणून आणि दुसरे म्हणजे, नवीन पद्धतींचा अवलंब करून मानवतावाद कसा पुनर्संचयित करता येईल. या आव्हानांना मिळालेल्या प्रतिसादामुळे १९९० च्या दशकात मानवतावादाचा उदय झाला. Wolfe (२०१०) च्या मते, उत्तर-मानवतावाद म्हणजे 'आपल्याला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांचा समूह आणि त्या प्रश्नांना सामोरे जाण्याचा मार्ग, जेव्हा आपण यापुढे मानवावर विसंबून राहू शकत नाही' असे एक स्वायत्त, तर्कशुद्ध प्राणी आहे जे जाणून घेण्यासाठी आर्किमिडियन बिंदू प्रदान करते. जग'. अशाप्रकारे, उत्तर-मानवतावाद "शास्त्रीय मानवतावादाने देऊ केलेल्या मानवाच्या संपूर्ण केंद्रस्थानाला आव्हान देतो, आणि 'मानव संबंधांच्या विस्तृत प्रणालीमध्ये स्थित आहे'" आणतो. तो एक गंभीर आणि विघटनात्मक दृष्टिकोन ठेवतो आणि मानवाची बदलती स्थिती समोर आणतो. भौतिक संबंधांच्या जाळ्यात. हे तंत्रज्ञान आणि जैविक सातत्य द्वारे जगात मानवतेचे स्थान पुन्हा परिभाषित करते ज्यामध्ये मानव हा अनेकांमध्ये एक जीवन स्वरूप आहे. म्हणून, उत्तर-मानवतावाद हा 'मानवाला' वि-केंद्रित करण्याबद्दल नाही, तर वि-केंद्रित करण्याबद्दल आहे. मानवतावाद. मानवतावादी भूगोल, या बदलांना प्रतिसाद म्हणून, स्वतःचा भूतकाळ सोडत आहे आणि इतर विचार आणि कल्पनांचा अधिक समावेश करून "मानव" संकल्पना सुधारत आहे. हे प्रभावी वेळेचे बंधनकारक उदाहरण आहे. मानवतावादी GIScience च्या रूपाने भूगोलात एक मनोरंजक प्रतिसाद येतो. GIS ची हार्डवेअर-सॉफ्टवेअर प्रणाली नाकारण्याऐवजी, ते स्थानिक डेटा हाताळणी प्रक्रियेत मानवी व्यक्तिपरक आणि अगदी काल्पनिक अनुभवाच्या परिमाणांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न करते. पिक्सेलच्या भौमितिक स्वरूपात भौतिक जागा निश्चित करणे स्वीकारत असताना, ते मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करते. ज्यामध्ये सोशल पिक्सेलीकृत केले जाऊ शकते आणि पिक्सेल सोशलाइज केले जाऊ शकतात. स्थानिक भूगोल, देशी ज्ञान (फ्लेक, 1998) आणि स्त्रीवादी दृष्टीकोन (क्वान, २००२) यांच्या पारंपरिक जीआयएस मॉडेलिंग प्रक्रियेमध्ये एकत्रीकरणावर अलीकडील कामे मानवतावादी जीआयएससायन्सचे उदाहरण आहेत.

१.८ सारांश

सुरुवातीच्या भौगोलिक तपासणीचा मुख्य उद्देश शोधकर्त्यांनी नवीन भूमीवर प्रवास करताना निरीक्षण केलेली वैशिष्ट्ये आणि ठिकाणांचा नकाशा तयार करणे हा होता. गणितीय भूगोल, कार्टोग्राफी आणि प्रादेशिक भूगोल या क्षेत्रात सुरुवातीच्या टप्प्यात महत्वाच्या घडामोडी घडल्या. ग्रीक तत्त्ववेत्ते आणि शास्त्रज्ञांना देखील पृथ्वीवर आढळणाऱ्या मानवी आणि भौतिक वैशिष्ट्यांचे अवकाशीय स्वरूप जाणून घेण्यात रस होता. आज या विषयाची व्याख्या करणारे बरेच बदल झाले आहेत. शोधाच्या युगात मोठे बदल होऊ लागले. १४०० ते १८०० दरम्यानचा काळ असा होता जेव्हा विषयवस्तू आणि भूगोलशास्त्राची रचना पूर्णपणे विकसित झाली नव्हती. हा कालावधी शोध, शोध आणि विजय द्वारे दर्शविले गेले. भौगोलिक अन्वेषणाचे असंख्य प्रवास युरोपमधील विविध राष्ट्रांनी केले. १७ व्या शतकात व्हॅरेनिसने भौगोलिक ज्ञानासंबंधी काही

नवीन कल्पना मांडण्यासाठी प्रत्यक्ष निरीक्षणे आणि प्राथमिक मोजमापांचा वापर केला. १८ व्या शतकात, जर्मन तत्ववेत्ता, इमॅन्युएल कांट यांनी भूगोलला अनेक उपविषयांमध्ये विभागले.

१८०० ते १९५० या कालावधीत भूगोलाची व्याप्ती वाढवण्यास मदत करणाऱ्या विविध तत्त्वज्ञांच्या कार्यांचे वैशिष्ट्य होते. विषयात भूगोलाची शिस्त अधिक वेगळी झाली. १८४४ मध्ये हम्बोल्टचे प्रकाशन कॉसमॉस, पृथ्वीच्या भूगर्भशास्त्र आणि भौतिक भूगोलाचे परीक्षण करते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, रॅटझेलने असा सिद्धांत मांडला की पृथ्वीवरील विविध मानवी लोकसंख्येचे वितरण आणि संस्कृती नैसर्गिक वातावरणाचा जोरदारपणे प्रभावित करते. मानव आणि त्यांचे पर्यावरण यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न म्हणून या काळात दोन विचारधारा उदयास आल्या. हे पर्यावरणीय निर्धारवाद आणि संभाव्यता होते. पर्यावरणीय निश्चयवादाच्या समर्थकांचा असा विश्वास होता की मानवी कृती आणि क्रियाकलाप भौतिक (नैसर्गिक) परिस्थितीनुसार तयार केले जातात. संभाव्यतेच्या समर्थकांनी पर्यावरणाला निर्धारक शक्ती म्हणून न पाहता मर्यादित घटक म्हणून पाहिले. शक्यतावादाच्या विचारसरणीनुसार, मानवाला त्यांच्या वातावरणात अनेक पर्याय होते आणि त्यांच्या कृतींवर त्यांनी वातावरणात घेतलेल्या निर्णयांचा प्रभाव पडतो. १९५० च्या दशकापर्यंत मानवी भूगोल हा एक कलात्मक विषय होता जिथे वस्तुस्थिती काळजीपूर्वक मोजमाप आणि गृहीतक चाचणी करण्याऐवजी क्षेत्रातील प्रासंगिक निरीक्षणाद्वारे स्थापित केली गेली. १९५० च्या आधी केवळ सैद्धांतिक दृष्टीकोन पर्यावरणीय निर्धारवाद आणि संभाव्यता म्हणून ओळखला जातो. १९५० च्या दशकात 'कायदे' शोधण्याच्या अनुशासनात नवीन विकास झाला जे भौगोलिक घटनांचे स्पष्टीकरण देतील, विशेषतः मानवी भूगोल क्षेत्रामध्ये, मानवी अवकाशीय घटनांचे स्थान विश्लेषण आणि प्रमाणीकरण यावर जोर देण्यात आला. या काळातील महत्त्वाच्या घडामोडींपैकी एक म्हणजे अवकाशीय मानवी वर्तनाच्या अभ्यासात परिमाणात्मक तंत्रांचा वापर. परिमाणात्मक तंत्रे विविध सांख्यिकीय साधनांचा संदर्भ देतात जी मानवी क्रियाकलापांबद्दल डेटा संश्लेषित करण्यासाठी वापरली जातात. परिमाणीकरण हे शिस्तीच्या विस्तारित व्याप्तीच्या परिणामी तसेच समाज विकसित होत असताना अधिक वैविध्यपूर्ण आणि जटिल होत चाललेल्या मानवी क्रियाकलापांना समजून घेण्याची गरज निर्माण झाली. कार्यपद्धती आणि सांख्यिकी तंत्रांवरचा हा अधिक भर म्हणजे भूगोलातील परिमाणात्मक क्रांती म्हणून ओळखला जातो. याला क्रांती म्हणून संबोधले गेले कारण भूगोलाच्या विषयाचा ज्या पद्धतीने अभ्यास केला जायचा त्यामध्ये एक नवीन सुरुवात झाली. परिमाणवाचक क्रांतीमध्ये वर्णनात्मक सांख्यिकी, अनुमानात्मक सांख्यिकी, मूलभूत गणितीय समीकरणे आणि निर्धारक मॉडेलसचा वापर यांचा समावेश होतो. परिमाणात्मक क्रांतीशी जवळचा संबंध म्हणजे मॉडेल आणि सिद्धांतांचा शोध. विषयाच्या विषयापेक्षा विश्लेषणाच्या पद्धतींवर अधिक भर दिला गेला. नावीन्यपूर्णतेचा प्रसार, शहरांचे सामाजिक पर्यावरणशास्त्र आणि प्रादेशिक अभ्यास यासारखे विषय संगणक प्रोग्राम्सच्या उपलब्धतेमुळे खूप लोकप्रिय झाले.

मूलगामी क्रांती झाली, जिथे पर्यावरण, गरिबी, भूक, वांशिक भेदभाव आणि सामाजिक असमानता यासारख्या मानवी समस्यांशी संबंधित समकालीन समस्यांवर भर दिला गेला. १९६० च्या शेवटी आलेल्या या नवीन दृष्टिकोनाला कल्याणकारी दृष्टीकोन

म्हणून संबोधले जाते. नवीन विकासामुळे वैद्यकीय भूगोल आणि सामाजिक भूगोल यांसारख्या मानवी भूगोलाच्या नवीन उपविषयांमध्ये योगदान मिळाले.

१.९ तुमची प्रगती तपासा / स्वाध्याय

खालील वाक्य बरोबर की चूक ते सांगा:

- १) 'संभववाद' हा शब्द Le Febvre ने दिला होता. बरोबर
- २) मूलगामी भूगोलाने मानवांना केवळ 'आर्थिक माणूस' मानले नाही तर भौगोलिक क्रियाकलाप आणि घटना हे हर्नन जागरूकता आणि सर्जनशीलतेचे प्रकटीकरण कसे होते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. चूक (मानवतावादी).
- ३) कल्याणकारी दृष्टिकोन मुळात डेव्हिड स्मिथने तयार केला होता, ज्याने प्रश्न उपस्थित केला होता की 'कोणाला काय, कुठे आणि कमी मिळते? बरोबर
- ४) 'क्षेत्रीय विभिन्नता' हा शब्द अरिस्टॉटलने वापरला आणि लोकप्रिय केला. चूक (रिचर्ड हार्टशॉर्न).
- ५) स्थानिक विश्लेषण हा अवकाशीय विश्लेषणाचा एक भाग आहे. बरोबर

प्रश्न २. रिकाम्या जागा भरा :

- १) आपल्या संपूर्ण आयुष्यात, संस्कृती आणि अनुभव आपल्या जागतिक दृश्यांना आकार देतात, ज्याचा परिणाम आपल्या ठिकाणे आणि प्रदेशांवर होतो. (धारणा)
- २) Explanation in Geography हे यांनी १९६९ मध्ये भूगोल मध्ये लिहिले. (हार्वे).
- ३) भूगोलशास्त्रज्ञांचे लेखनात, Yi-Fu Tuan ने 'स्थळ' ही संकल्पना समोर आणली. (मानवतावादी)
- ४) नव-..... देखील मानवतेचा इतर सजीव आणि संपूर्ण इको-सिस्टमशी संबंध मानतो. (मानवतावाद)
- ५) भूगोल हा भौगोलिक संशोधनाचा दृष्टीकोन आहे जो सामाजिक आणि स्थानिक समस्या समजून घेण्याचा आणि उपायांचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. (मूलगामी)

प्र. ३ खाली दिलेल्या प्रश्नांसाठी योग्य पर्याय निवडा:

- १) यांच्या 'ओरिजिन ऑफ स्पेसीज' चा पर्यावरणवादावर खूप प्रभाव पाडला.
अ) आईन्स्टाईन
ब) न्यूटन

क) माल्थस

ड) डार्विन

२) कार्ल सॉअरने १९२० च्या दशकात या शीर्षकाच्या निबंधात अमेरिकन भूगोलात "लॅंडस्चाफ्ट" ही संकल्पना मांडली.

अ) द मॉर्फोलॉजी ऑफ लॅंडस्केप

ब) ओरिजिन ऑफ स्पेसीज

क) एक्स्प्लेनेशन इन जिओग्राफी

ड) जागा आणि स्थान

3. परिमाणात्मक क्रांतीने कोणता दृष्टिकोन बदलला?

अ) मानवतावादी

ब) आयडिओग्राफिक

क) आदर्शवादी

ड) व्यावहारिक

4. एलेन चर्चिल सेंपल यांनी मानवी भूगोलाचा अभ्यास म्हणून व्याख्या केली-

अ) मानवाचे घर म्हणून पृथ्वी

ब) 'सिंथेटिक दृष्टिकोन असलेले मानवी समाज'

क) 'मानवी समाजशास्त्र आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागामधील बदलणारे नाते'

ड) 'माणूस-पर्यावरण संबंध'

५) लुडविग वॉन बर्टालॅन्फी नावाच्या जीवशास्त्रज्ञाने ओपन सिस्टीम्सवरील सेमिनल पेपरला ए सीडलिंग फॉर द राईज असे श्रेय दिले आहे

अ) प्रणाली चळवळ

ब) मूलगामी चळवळ

क) परिमाणात्मक क्रांती

ड) स्त्रीवादी चळवळ

प्रश्न ४. खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या?

१) मुख्य युक्तिवाद, समर्थक आणि टीका यांच्या संदर्भात पर्यावरणवादाच्या दृष्टिकोनाचे वर्णन करा.

२) 'Areal Differentiation' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करा आणि प्रदेश संकल्पनेच्या विकासात त्याचा कसा हातभार लागला याचे वर्णन करा.

- ३) 'भूगोलातील परिमाणात्मक क्रांती' या विषयावर निबंध लिहा.
- ४) कल्याणकारी दृष्टिकोनाची सामाजिक प्रासंगिकता स्पष्ट करा.
- ५) सामान्य प्रणाली सिद्धांताचे मूल्यांकन आणि टीका द्या.
- ६) वर्तनवाद म्हणजे काय?
- ७) 'सेन्स ऑफ स्थळ' ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- ८) मानवी भूगोल मधील १९८० नंतरच्या ट्रेंडचे तपशीलवार वर्णन करा.

१.१० स्वयं-अध्ययनाच्या प्रश्नांची उत्तरे.

प्र.१) खालील वाक्ये बरोबर आहेत की चूक ते सांगा:

- १) बरोबर
- २) चूक (मानवतावादी)
- ३) बरोबर
- ४) चूक (रिचर्ड हार्टशोर्न)
- ५) बरोबर

प्र.२) रिकाम्या जागा भरा :

- १) धारणा
- २) हार्वे
- ३) मानवतावादी
- ४) मानवतावाद
- ५) मूलगामी

प्र.३ खाली दिलेल्या प्रश्नांसाठी योग्य पर्याय निवडा:

- १) डार्विन
- २) 'द मॉर्फोलॉजी ऑफ लँडस्केप'
- ३) आयडिओग्राफिक
- ४) 'मानवी समाजशास्त्र आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागामधील बदलणारे नाते'
- ५) प्रणाली चळवळ

१.११ पारिभाषिक शब्द आणि त्यांचे अर्थ

१) **पर्यावरणवाद** :- पर्यावरणवाद म्हणजे पर्यावरण (विशेषतः त्याचे भौतिक घटक जसे की भूस्वरूप आणि/किंवा हवामान) मानवी समाज, संस्कृती आणि त्याच्या विकासाचे नमुने निर्धारित करतात.

२) **संभववाद** :- मानवी वर्तनावर परिणाम करणाऱ्या भौतिक वातावरणाइतकेच सांस्कृतिक वारसा महत्त्वाचा आहे यावर संभाव्यतेने जोर दिला. ते लोकांना संस्कृतीचे प्राथमिक शिल्पकार मानते.

३) **शक्यतावाद** : मानव आवश्यक तेथे दिलेल्या पर्यावरणीय परिस्थितींमध्ये बदल करतो आणि काहीवेळा दिलेल्या पर्यावरणीय परिस्थितीनुसार स्वतःला समायोजित करतो. याचा अर्थ असा होतो की मानवी क्रियाकलाप सापेक्ष दृष्टीने त्याच्या सभोवतालच्या वातावरणावर प्रभाव पाडतात. ही कल्पना संभाव्यता म्हणून ओळखली जाते.

४) **क्षेत्रीय विभिन्नता** : क्षेत्रीय भिन्नता मानक मॉडेलच्या निर्मितीपेक्षा भौगोलिक क्षेत्राच्या विशिष्टतेच्या महत्त्वावर जोर देते. प्रत्येक भौगोलिक क्षेत्राचे स्वतःचे वेगळेपण असते जे इतर भौगोलिक क्षेत्रांपेक्षा वेगळे असते, भौगोलिक क्षेत्राचे (किंवा प्रदेश) वेगळेपण आणि भिन्नता यांचा अभ्यास क्षेत्रीय भिन्नतेच्या अंतर्गत येतो.

५) **धारणा** : हा जगाचा संवेदी अनुभव आहे. यामध्ये पर्यावरणीय उत्तेजना ओळखणे आणि या उत्तेजनांना प्रतिसाद म्हणून कृती दोन्ही समाविष्ट आहेत. ज्ञानेंद्रियांच्या प्रक्रियेद्वारे, आपण पर्यावरणातील गुणधर्म आणि घटकांबद्दल माहिती मिळवतो जे आपल्या जगण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. एखाद्या ठिकाणाचे स्थान, व्याप्ती, वैशिष्ट्ये आणि महत्त्व समजून घेण्यासाठी धारणा हा आधार आहे. आपल्या संपूर्ण आयुष्यात, संस्कृती आणि अनुभव आपल्या जागतिक दृश्यांना आकार देतात, जे यामधून ठिकाणे आणि प्रदेशांबद्दलच्या आपल्या धारणांवर प्रभाव पाडतात.

६) **स्थानिक विश्लेषण**: हे स्थानिक संस्थेवर लक्ष केंद्रित करते, आणि त्याच्या मुख्य संकल्पना कार्यात्मक प्रदेशात अंतर्भूत केल्या गेल्या- मुख्य नोडचे उपनदी क्षेत्र, मग ते बंदर असो, मार्केट टाउन असो किंवा शहर खरेदी केंद्र.

७) **परिमाणीकरण**: परिमाण म्हणजे एखाद्या गोष्टीच्या मोजमापासाठी संख्यात्मक मूल्य देण्याची क्रिया, म्हणजेच जे काही मोजत आहे त्याची परिमाण मोजणे. क्वांटिफिकेशन मोजमापाचे प्रमाणित स्वरूप तयार करते जे सांख्यिकीय प्रक्रिया आणि गणितीय गणनांना अनुमती देते. हे नैसर्गिक विज्ञान, गृहीतक चाचणीच्या सकारात्मक मॉडेलवर आधारित आहे. हे भौगोलिक घटनांवरील संख्यात्मक डेटा संकलित आणि विश्लेषित करण्याचा प्रयत्न करते

८) **प्रणाली**: एक सामान्य प्रणाली विशिष्ट संबंधांनी एकत्र बांधलेल्या मूलभूत घटकांचा समूह आहे. भूगोलशास्त्रज्ञ विश्लेषणात्मक मॉडेलस विकसित करण्यासाठी सिस्टम नियुक्त

करतात ज्याद्वारे ते अवकाशीय नमुने आणि परस्परसंवाद समजून घेण्याचा आणि स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात.

९) **वर्तणूकवाद:** हे वैयक्तिक अवकाशीय वर्तनामागील मानसशास्त्रावर भर देते. हे संज्ञानात्मक (स्थानांबद्दल शिकण्याची सक्रिय मानसिक प्रक्रिया) आणि पर्यावरण आणि मानवी कृती यांच्यातील संबंधांमध्ये हस्तक्षेप करणारे निर्णय घेण्याच्या घटकांच्या भूमिकेवर जोर देते.

१०. **पर्यावरणीय धारणा:** हे समूह आणि व्यक्ती त्यांच्या पर्यावरणाचे आकलन आणि मूल्यमापन करण्याच्या व्यक्तिनिष्ठ मार्गांना सूचित करते.

११) **मानवतावाद:** हे मानवी जागरूकता आणि मानवी संस्था, मानवी चेतना आणि सर्जनशीलता यांना मध्यवर्ती आणि सक्रिय भूमिका देते. हा एक व्यक्ती म्हणून माणसाचा आणि तो काय करू शकतो याकडे पाहण्याचा एक विस्तृत दृष्टिकोन आहे.

१२) **ठिकाण:** ठिकाणाच्या अनेक व्याख्या आहेत, साध्या "अर्थासह जागा किंवा स्थान" पासून ते अधिक जटिल "अनन्य भौतिक आणि मानवी वैशिष्ट्यांसह इतर ठिकाणांशी एकमेकांशी जोडलेले क्षेत्र."

१३) **लँडस्केप:** लँडस्केपचा अर्थ असा "क्षेत्र" किंवा "प्रदेश" आहे जो एलिमेंट, माती आणि वनस्पती आणि प्राणी जीवनाच्या नैसर्गिक गुणधर्मांचे आणि लोकसंख्या, गृहनिर्माण, अर्थशास्त्र आणि दळणवळणाच्या सांस्कृतिक गुणधर्मांचे उत्पादन आहे.

१४) **कल्याणकारी दृष्टीकोन:** हे असमानता आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नावर जोर देते. यात संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्था कशी कार्य करते हे समजून घेणे आणि सार्वत्रिक प्रवृत्तींना छेडणे समाविष्ट आहे.

१५) **मूलगामी भूगोल:** हा भौगोलिक संशोधनाचा दृष्टीकोन आहे जो सामाजिक आणि स्थानिक समस्या समजून घेण्याचा आणि उपायांचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. याला दैनंदिन जीवनात स्वारस्य आहे: समाजातील सदस्यांचे जिवंत अनुभव, जसे की सुरक्षित आणि परवडणारे अन्न आणि घरे, वाजवी वेतन, शैक्षणिक संधी आणि मूलभूत आरोग्य सेवा, काही नावे.

१६) **नव-मार्क्सवाद:** ही एक मार्क्सवादी विचारसरणी आहे ज्यामध्ये २० व्या शतकातील दृष्टिकोन समाविष्ट आहेत जे मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी सिद्धांत सुधारित किंवा विस्तारित करतात, विशेषतः गंभीर सिद्धांत, मनोविश्लेषण किंवा अस्तित्ववाद इत्यादीसारख्या इतर बौद्धिक परंपरांमधील घटक समाविष्ट करून.

१७) **नव-मानवतावाद :-** मानवतावादाचा विस्तारित आणि पुनर्शोधित प्रकार, मानवतेचा इतर सजीव प्राण्यांशी आणि संपूर्ण इको-सिस्टमचा संबंध मानतो.

१.१२ कार्य :-

- मूलभूत युक्तिवाद, समर्थक आणि निर्धारवाद, संभाव्यता आणि संभाव्यता यांच्यावरील टीका यांची तुलना करण्यासाठी तक्ते तयार करा.
- 1950 नंतर आणि 1980 नंतरच्या काळात विकसित झालेल्या विविध दृष्टिकोनांची तुलना करण्यासाठी तक्ते तयार करा.

१.१३ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ :-

- Adhikari, S. (2016): 'Fundamentals of Geographic Thought', Orient Blackswan, New Delhi
- Ambrose, P. G. (1969): Analytical Human Geography, Longman, London
- Barnes, T. and Gregory, D., 1997, Reading Human geography, Arnold.
- Cambridge Polity Press.
- Cloke, P. and Johnston, R., (eds.), (2005), Spaces of Geographical Thought, Deconstructing Human Geography's Binaries, Sage.
- De Blij, H. J. (1986): Human Geography, John Wiley & Sons, New York.
- Dikshit, R. D. (2018): 'Geographical Thought: A Contextual History of Ideas', PHI Learning Pvt. Ltd., Delhi
- Harvey, D. (1973): Explanation in Geography, Edward Arnold, (Paperback), London.
- Johnston, R.J., Gregory D. Pratt G. and Watts M., (2005, 5th ed.), the Dictionary of Human Geography, Blackwell.
- Karmarkar, D. (2016): 'Geography and General Semantics: Increasing the Burden of Awareness', Anekant: A Journal of Polysemic Thoughts, No. 4, Autumn 2016-17, pp. 127-138
- Karmarkar, D. and Kamble, A. (2019): 'Geography – I: Human Geography', Idol Publications, Pune

- Kitchin R., Thrift, N, (eds.) (2009), The International Encyclopedia of Human Geography, Elsevier.
- Massey, D, Alien, J, P, Jarre, P (eds) (1999): Human Geography Today,
- Matthews, J. A. & Herbert D. T. (2008): 'Geography: A Very Short Introduction', Oxford University Press
- Maurya, S. D. (2015): 'Human Geography', Pravalika Publications, Allahabad
- Norton William, (2002), Human Geography, Oxford, 4th edition
- Peet, R. (ed) (1987): Radical Geography, Maroufa Press, Rawat, New Delhi, 2003
- Smith, D. M. (1977): Human Geography, A Welfare Approach, Arnold
- Warf, B. (2006): 'Encyclopedia of Human Geography', SAGE Publications, USA
- E-Learning Resources:
 - ★ <https://epgp.inflibnet.ac.in/Home/ViewSubject?catid=17>
 - ★ <https://www.uou.ac.in/sites/default/files/slm/GE-201.pdf>
 - ★ <http://egyankosh.ac.in/handle/123456789/57304>
 - ★ https://learning.uonbi.ac.ke/courses/SGP107/scormPackages/path_2/13definitions.html

मानवी समाजांची उत्क्रांती आणि ग्रामीण आणि शहरी समाजांची गतिशीलता

या पाठाच्या अध्यायातून तुम्ही खालील वैशिष्ट्ये समजून घेऊ शकाल

घटक रचना

२.१ उद्दिष्टे

२.२ प्रस्तावना

२.३ विषय चर्चा

२.४ मानवी समाजांची उत्क्रांती - आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिवर्तन

२.५ ग्रामीण समाज: जातीची अनुक्रम

२.६ ग्रामीण वस्तीचे वर्गीकरण

२.७ ग्रामीण सामाजिक आकृतिबंध

२.८ कृषी जमीन वापराचा सिद्धांत

२.९ समकालीन भारतीय ग्रामीण समाज

२.१० शहरी समाज

२.११ शहरी विस्ताराची विविध मॉडेल्स

२.१२ शहरी वसाहतींची अनुक्रम

२.१३ मध्यभूमी सिद्धांत आणि वस्तीचा अनुक्रम

२.१४ समकालीन शहरी समाज

२.१५ स्तरीकरण आणि व्यावसायिक विचलन-निवासी पृथक्करण

२.१६ शहरी विषमता आणि वैश्विकता

२.१७ उत्क्रांत आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये - स्थानिक वितरण - भारतीय उदाहरणे

२.१८ सारांश

२.१९ तुमची प्रगती तपासा

२.२० स्व-शिक्षण प्रश्नांची उत्तरे

२.२१ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचा अर्थ

२.२२ कार्य

२.२३ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

२.१ उद्दिष्टे

या पाठाच्या शेवटी तूम्हास खालील गोष्टी समजतील

- मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीबद्दल आणि त्यात आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिवर्तन कसे झाले
- समकालीन भारतीय ग्रामीण समाजाच्या विशेष संदर्भात ग्रामीण समाजाची मांडणी आणि तेथील वसाहती, आणी जातीतील पदानुक्रम.
- शहरी समाजाची उत्क्रांती, शहरी वसाहतींचे नमुने आणि शहरी समाजाची विषमता
- पदानुक्रम समजून घेण्यासाठी विविध नागरी वस्ती मॉडेल
- आदिवासी समाजांची उत्क्रांती, त्यांची वैशिष्ट्ये, भारताच्या विशेष संदर्भासह तसेच अवकाशीय वितरणाविषयी

२.२. प्रस्तावना

गेल्या काही वर्षांमध्ये मानवी समाजात कशा प्रकारे बदल होत गेले, मानवाचा सामाजिक-आर्थिक व सांस्कृतिक विकास कसा घडला, यावर हे प्रकरण मांडले आहे. या प्रकरणांमध्ये ग्रामीण समाजात जागला अनुसरून रचना कशी असते त्याचे त्याचे पृथक्करण मांडले आहे. ग्रामीण समाजरचनेत बरोबरच शहरी समाजरचनेचा देखील याप्रकरणात अभ्यास आहे. तसेच भारतातील शहरी वस्तीचा आकृतीबंध ग्रामीण वस्ती चा आकृती बंद तसेच आदिवासी समाजात ची उत्क्रांती यात मांडली आहे.

२.३ विषय चर्चा

भारतातील भटक्या विमुक्त गटातून मानवी कृषी समाज विकसित झाला. मानवाने शेतीचा विकास केला ती एक प्रकारची महत्वाची क्रांती होती. त्यातूनच मानवाची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती बदलली, व यानंतर जेव्हा औद्योगिक क्रांती घडून आली, त्यानंतर जी परिवर्तने झाली ती कायमस्वरूपी औद्योगिकरणामुळे, भारतातील काही शहरी भागांचा विकास झाला. ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध झाल्या, लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा बदलला, औद्योगिक क्रांतीनंतर विज्ञानात जसजशी प्रगती झाली किंवा उत्तम प्रकारचे तंत्रज्ञान जसजसे विकसित झाले. त्या प्रमाणात विकासाला चालना मिळाली. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे प्रगत ज्ञान असणारा कामगारांचा एक नवीन वर्ग तयार झाला.

जागतिक स्तरावर विचार करता प्रत्येक देशामध्ये ग्रामीण व शहरी प्रदेश असतो या दोन्ही समाजाचे सामाजिक व्यवस्था आणि सांस्कृतिक व्यवस्था त्यांच्या प्रदेशावर आधारित असते. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ग्रामीण समाजाचे प्राबल्य अधिक आहे. भारतातील ग्रामीण भागात जाती व सामाजिक रचनेनुसार गावाची रचना तयार झालेली असते. परंतु सध्याच्या काळात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे शहरीकरणामुळे स्थलांतरामुळे पारंपरिक जाती रचना बदललेली पहावयास मिळते.

शहरी समाज हा ग्रामीण समाजापेक्षा वेगळा असतो. शहरांमध्ये सामाजिक वांशिक संस्कृतिक धार्मिक गटातील लोक एकमेकांशी संवाद साधतात शहरी समाजात व्यवसाय भिन्नता पहावयास मिळते.

भारतातील शहरी व ग्रामीण समाज या व्यतिरिक्त आदिवासी समाज वेगळा विभागला आहे. आदिवासी समाजाची भाषा त्यांचा धर्म व त्यांची संस्कृती ही पूर्णतः वेगळी असते. आदिवासी समाजातील लोक वेगळे राहणे पसंत करतात हा समाज सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला असतो.

२.४ मानवी समाजांची उत्क्रांती - आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिवर्तन

समाजात विविध टप्प्यातून जात असतो, त्यामुळे अनेक प्रकारचे बदल घडून येतात. याबाबतीत काही समाज शास्त्रकारांनी तसेच इतिहासकारांनी सामाजिक विकासाच्या त्याच्या टप्प्यांच्या व्याख्या केल्या आहेत. मानवी इतिहासात कृषी क्रांती, औद्योगिक क्रांती या दोन महत्त्वाच्या क्रांती घडून आल्या आहेत. त्याचा मानवी संस्कृतीवर अर्थकारणावर व सामाजिक तेवर प्रभाव पडलेला पहावयास मिळतो असे असला तरी विसाव्या व एकविसाव्या शतकात लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा त्यांची आर्थिक राजकीय व सामाजिक परिस्थिती यात मोठी परिवर्तने पहावयास मिळतात.

मानवी संस्कृती ही कृषी युगाच्या आगमनाच्या साधारण वीस हजार वर्षांपूर्वी अस्तित्वात आली असावी, शिकारीचे संकलन करणे तीचा वापर, वनस्पतींचा वापर, अशा प्रकारची मानवाच्या प्रगतीचा इतिहास आफ्रिके पासून आशिया युरोप व त्या पलीकडच्या काही देशात पोहोचलेला आहे. मानवी विकासात भटके पण हा जीवनाचा एक मार्ग आहे. त्यामध्ये मानव एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी निवासस्थानात शिवाय फिरत असतो. कित्येकदा मानवाचे हे फिरणे चक्रीय स्वरूपाचे होते. यातूनच पुढे शिकार संकलन यासंदर्भातील काही पुरावे मानववंशशास्त्रज्ञानी शोधून काढले. त्यांच्यामध्ये सुरुवातीच्या काळात होमो सपिएन्स आधुनिकता मानव आणि सुमारे दोन दशलक्ष वर्षांपूर्वी विकसित केली होती. यानंतर होमो इरेक्टस या संस्कृतीचा प्रसार झाला जो युरेशिया चीन आणि इंडोनेशिया सारख्या देशांमध्ये पहावयास मिळतो. साधारणता सात लाख ते दोन लाख वर्षांपूर्वी मानवाला थंड हवामानाशी जुळवून शिकार करणे इतर सामग्री गोळा करणे हे कार्य करावे लागत होते.

मानवामध्ये होत असलेली संक्रमणे ही अनादिकालापासून आत्तापर्यंत चालू आहेत. याची कारणे म्हणजे मानवाचं जीवन हे भटक्या स्वरूपाचे आहे. त्याचा जिवन उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे. त्याच्या जीवनात गतिशिलता निर्माण झाली आहे. मानवाची जीवनशैली बदलली आहे. मानवाचे अन्नाचे स्रोत बदलले आहेत. मानव नवीन जमिनीच्या शोधात जावू लागला आहे. त्यामुळे मानवाची दीर्घकालीन वस्ती निर्माण झाली आहे. मानवाने शिकार करणे स्थलांतर करणे या तसेच नैसर्गिक आपत्तींची जुळवून घेतले आहे. मानवाने त्याच्या वस्तीत जाणार मूलभूत सुविधा निर्माण केल्या आहेत. सुमारे पन्नास हजार वर्षांपूर्वी मानवाने बांधलेली घरे हि खडक लाकूड प्राण्यांची हाडे या साधनांनी बांधलेली होती. त्यामुळे या निवासस्थानात अस्थाई निवासस्थाने असे संबोधले जाते याच काळात शिकार करणे अन्न गोळा करणे प्राण्यांचे कातडीचा वापर दागिने म्हणून काही दगडांचा आणि हाडांचा वापर केला जात असे.

या युगातील आदिवासी लोकांची असणारी संस्कृती त्यांच्या असणाऱ्या रूढी-परंपरा त्यांच्या या इतिहासावर आधारित आहेत. कारण सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रियेमध्ये त्या समाजाच्या असणाऱ्या परंपरा चालीरीती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जात असतात. पूर्वीच्या काळी आर्थिक साधने सर्वत्र सारखी नव्हती सध्या मात्र आर्थिक साधने सर्वत्र सारखी निर्माण झाली आहेत या आर्थिक साधनांचा व पर्यावरणीय परिस्थितीचा संबंध हा मानवी जीवनात समान भूमिका बजावतो, त्यामुळे सर्व जाती आणि जमाती एकाच टप्प्यावरती विकसित झालेल्या पहावयास मिळतात, यांची सांस्कृतिक मुले सांस्कृतिक दृष्टिकोन समान पहावयास मिळतात. प्रत्येक जातीतील नातेसंबंधांमध्ये असणारे रक्त संबंध हे समान स्वरूपाचे व जास्त काळ टिकणारे पहावयास मिळतात. पिग्मी तसेच आर एक प्रदेशातील जाती हे त्याचे उदाहरण होय.

सुमारे बारा हजार वर्षांपूर्वी मध्यपूर्व देशात अनुकूल परिस्थितीमुळे वनस्पतींची लागवड व पशुपालन अशा निओलिथिक क्रांती सुरुवात झाली. या भागातील मानवाला कृषी पद्धतीचा विकास करण्यास वेळ हवा होता त्यामुळे शेती विकासातून मानवी इतिहासाची क्रांती सुरु झाली व शेतीचा अवलंब करणाऱ्या ची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती बदलली कृषी क्रांतीने मानवी नाते संबंध बदलले पूर्वीच्या काळी कृषी उत्पादन हे फक्त अन्न उत्पादनाशी संबंधित होते. सध्या परिस्थितीत ते आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाचे केंद्रबिंदू बनले प्रत्येक समाजाने अर्थव्यवस्था संस्कृती समाजरचना राजकिय संघ संघासह एक नवीन बदल व त्याचे शारीरिक आणि सामाजिक वातावरणाशी असणारे नाते बदलले.

शेती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे. या संकल्पनेमुळे स्थायी स्वरूपाच्या वस्त्या निर्माण झाल्या. त्यातून समुदाय निर्माण झाले. त्यातून सामाजिक रचना व मानवी संघटना चे स्वरूप निर्माण झाले. अशाप्रकारे कृषीप्रधान भागात कायमस्वरूपी मानवी वस्त्या बनू लागल्या हळूहळू वस्त्यांचा आकार वाढू लागला तसेच जी विखुरलेली घरे होती, त्यांचे वस्तीत रूपांतर झाले. या मध्ये सर्वसाधारणता प्राचीन इजिप्शियन संस्कृती भारतीय संस्कृती या संस्कृती कृषीप्रधान संस्कृती होत्या. यातूनच पुढे समाज आणि त्याच्याशी असणारे जे शेतीच्या आधारे कुटुंब आणि त्याच्या नातेसंबंधात निर्माण होवू लागले. एक संस्था म्हणून कुटुंब हा समाजाचा मध्यवर्ती भाग बनला, त्यातून नवीन परंपरा

विविध मुले निर्माण झाली. शेतीच्या विकासासह मानवी जीवनाचा आर्थिक आधार बदलू लागला परिणामी संस्कृती आणि सामाजिक तसेच आर्थिक संरचना राजकीय संघटन अशा पद्धतीत बदलू लागल्या या सर्व बाबी आदिवासी जमाती पेक्षा वेगळ्या होत्या याच्यातून जो संपत्तीचा संचय झाला. त्या व्यापाराचा विस्तार हा त्यावेळी आवश्यक होता.

दुसऱ्या शब्दांत, व्यापारामुळे विविध समाजांना जोडण्यात मदत झाली आणि सांस्कृतिक परस्परसंवाद आणि तांत्रिक विकास होण्यास मदत झाली. दरम्यान, राज्यतील तसेच शेजारील राज्यांतील असणारे जे विविध होते त्या समुदायांमधील आर्थिक आणि गैर-आर्थिक संबंधांचे नियमन होते होते. अशावेळी समाजात कायदा व सुव्यवस्था ही सक्षम होत होती. त्यानंतर, राज्य अधिरचना उदयास आली ज्याने व्यापारास राजकीय केंद्रे म्हणून तयार केले त्यातून शहरे निर्माण होण्यास सुरुवात झाली, कर गोळा करण्यासाठी नोकरशाहीची स्थापना केली, नागरिकांचे रक्षण तसेच शहरे आणि गावांचे संरक्षण करणारी कायदा आणि सुव्यवस्था स्थापित झाली. कृषीप्रधान समाजात समाजबांधव विश्वास आणि सहकार्यावर आधारित जीवन जगत होते. लोक ज्ञानी झाले, नवीन कौशल्ये आणि उत्पादनाची साधने विकसीत झाली, वाहतुकीची साधने विकसित केली, ज्यामुळे श्रम उत्पादकता वाढली आणि तंत्रज्ञानाचा परिचय करून देण्याचा मार्ग मोकळा झाला. यासह, परस्पर-सांस्कृतिक परस्परसंवादामुळे समाजांना एकमेकांकडून शिकण्यास, कल्पनांची देवाणघेवाण झाली. ज्यामुळे जगभरात वेगाने बदल होत आहेत. म्हणून, राज्य हे लोकांवर शासन करण्यासाठी आणि सामाजिक बदलाच्या दिशेने प्रभाव टाकण्यासाठी एक अधिरचना म्हणून विकसित झाले आहे.

कृषी युगाच्या उत्तरार्धात होणारा सर्वात महत्त्वाचा बदल म्हणजे लेखन आणि वाचनाचा विकास, व्यापाराचा विस्तार आणि व्यापारी जीवनाचा समाजाच्या आर्थिक जीवनात समावेश करणे. व्यापार करण्यायोग्य उत्पादने नंतर एक वाढती आर्थिक क्रियाकलाप बनली आणि त्या बदल्यात, सेवांचा विस्तार हळूहळू परंतु पद्धतशीरपणे झाला. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, इंग्लंडमध्ये उत्पादित वस्तूंचे उत्पादन हे सर्वात महत्त्वाचे आर्थिक क्रियाकलाप म्हणून उदयास आली आणि एका नवीन युगाच्या आगमनाची घोषणा केली - औद्योगिक युग, आणि वेगवान सामाजिक-आर्थिक, सामाजिक-राजकीय आणि सामाजिक उदय होय. - सांस्कृतिक बदल. कदाचित शंभर वर्षांच्या कालावधीत कृषी सोसायट्यांचे लवकरच शहरी औद्योगिक समाजात रूपांतर होईल आणि कृषीचे नियम, सामाजिक रीतिरिवाज ज्यांचे आधारीत ग्रामीण खेडेगावातील जीवन वैशिष्ट्य आहेत ते कारखाने आणि शहराच्या स्वरूपात बदलतील. हा काळ औद्योगिक क्रांती म्हणून ओळखला जाईल.

औद्योगिक क्रांतीमुळे जगाचे सामाजिक आणि स्थानिक स्वरूप कायमचे बदले आहे.. औद्योगिक क्रांतीची पहिली लाट (1770-1820) या वर्षात सुरु झाली या काळात कापड उद्योगावर आधारीत उद्योग धंदे केंद्रित झाले, ज्याच्या स्थापनेसाठी थोडे भांडवल किंवा श्रम कौशल्य आवश्यक होते. वस्त्रोद्योगाने जगातील बहुतेक औद्योगिक विभागाची सुरुवात केली; त्यात ब्रिटनचा समावेश होता, आणि उर्वरित युरोप, उत्तर अमेरिका, जपान आणि सध्याचे विकसनशील देशांचा समावेश होता. 1820 ते 1880 पर्यंतच्या वर्षात

औद्योगिक क्रांतीची दुसरी लाट मानली जाते, जहाजबांधणी, रेल्वेमार्ग आणि लोखंड आणि पोलाद संयंत्रांसारख्या जड उद्योगांचे वर्चस्व असलेला काळ होता. या प्रकारच्या कंपन्या कापड उद्योगापेक्षा वेगळ्या होत्या. कारण हे मोठ्या प्रमाणावर उपादकाचे उद्योग होते.. औद्योगिकीकरणाच्या तिसऱ्या लाट ही 1880 ते 1930 पर्यंत होती. यात स्टील, काच आणि ऑटोमोबाईल्ससह असंख्य जड उद्योगांची वाढ झाली. भांडवल उत्पादकता आणि कामाचे ऑटोमेशन यासह मोठ्या प्रमाणात तांत्रिक बदलांचा हा काळ होता, परिणामी स्थानिक बाजारपेठांनी राष्ट्रीय बाजारपेठांना मार्ग करून दिल्याने आर्थिक बदल घडून आले. औद्योगिकीकरणाच्या चौथ्या लाटेत म्हणजे 1930 च्या दरम्यान, पेट्रोकेमिकल्स आणि ऑटोमोबाईल्स क्षेत्राची प्राथमिक वाढ झाली. हे युग मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाच्या आधुनिक प्रणालींशी संबंधित होते. युनायटेड स्टेट्सचे जागतिक व्यवस्थेवर वर्चस्व या काळात निर्माण झाले. साधारणता 1950 च्या दशकात युनायटेड स्टेटने जगातील 2/3 टक्के पोलाद आणि 60% ऑटोमोबाईल्सचे वस्तूंचे उत्पादन केले.

स्थापनेच्या एका शतकाच्या आत, औद्योगिकीकरणाने ग्रामीणभागातील दारिद्र्यग्रस्त समाजांचे शहरीकरणात रूपांतर केले. याने पहिला आधुनिक कामगार वर्ग तयार झाला, जिथे मानवी इतिहासात प्रथमच मोठ्या संख्येने कामगारांनी यंत्रांचा वापर करून एकत्र काम केले. औद्योगिकीकरणामुळे संघटित श्रमिक बाजारांचा उदय झाला. ज्यामध्ये कामगारांना आठवडा, दिवस किंवा तासानुसार पगार दिला जात असे. रोजगाराच्या शोधात लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरित होवू लागले. लोकांची परिस्थिती शेती कामगारांपेक्षा पूर्णपणे वेगळी होती. औद्योगिक कामगार हे अस्वच्छ आणि धोकादायक परिस्थितीत कमी वेतनासाठी दररोज 10 ते 14 तास, किंवा आठवड्यातून 6 दिवस कामकरत. जसजसे समाज शेतीपासून औद्योगिक युगाकडे वळले, तसतसे श्रीमंतांना गरीबांपासून वेगळे करणारी सामाजिक-आर्थिक दरी रुंदावत गेली. आणि शैक्षणिक स्तर, सांस्कृतिक सुसंस्कृतपणा आणि वैचारिक अभिमुखतेवर प्रतिबिंबित होणारी एक नवीन सामाजिक-सांस्कृतिक निर्माण झाली.

औद्योगिक क्रांतीच्या 300 वर्षांच्या नंतर, औद्योगिक समाजात जीवनपद्धती या अभूतपूर्व बदलल्या. औद्योगिकीकरणाच्या पाचव्या लाटेने मायक्रोइलेक्ट्रॉनिक या प्रणालीची क्रांती झाली आणि उत्पादक सेवांच्या मोठ्या वाढीसह इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योगाची ओळख झाली. विविध क्षेत्रातील शास्त्रज्ञांनी एकमताने असे नमूद केले आहे की मागील इतिहासातील कोणत्याही शतकात 20 व्या शतकासारखे अनेक सामाजिक परिवर्तने आणि अशा मूलगामी परिवर्तनांचा अनुभव आजपर्यंत आलेला नाही. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील संशोधन, नाविन्यपूर्ण विचार आणि भौतिक प्रगतीच्या दिशेने त्यांचा संघटितपणे वापर यातून निर्माण होणारे नवीन ज्ञान, बौद्धिक क्रियाकलाप यामुळे आश्चर्यकारक गती आणि वेग निर्माण झाला आहे. नवीन ज्ञानाची अभूतपूर्व वाढ, त्याची सुलभता, अत्यंत सुव्यवस्थित माहिती आणि ज्ञान उद्योगाद्वारे आयोजित झाली, जवळजवळ प्रत्येक शाखेत, हे ज्ञान समाजाच्या दिशेने बदल घडवण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण आहे. याशिवाय, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाने नवीन ज्ञान निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी ई-मेल, टेलिकॉन्फरन्सिंग, चॅट सत्रे यासारख्या अनेक सुविधा सक्षम होत आहेत.

जसजसा कामगार औद्योगिक क्षेत्रातून सेवा क्षेत्राकडे वळू लागला, तसतसे राष्ट्रीय आर्थिक धोरणे तयार करणे माहिती आणि ज्ञान महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू लागले. या युगात ज्ञान हे भांडवलाचे मूळ स्वरूप मानले गेले. आर्थिक वाढ आणि उत्पादन निर्धारित करणारे प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे - माहिती कार्यबल, माहिती वस्तू आणि सेवा, नवीन बाजारपेठेचा उदय आणि ज्ञान आणि माहिती पायाभूत सुविधा. माहिती उद्योग आणि व्यवसायाची उत्पादने आणि सेवांनी अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता हे वाढत आहे. विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेत विशेषतः पाश्चात्य देशांना थेट योगदान देणारा व्यापार हा विकसीत होत आहे. यामध्ये - इलेक्ट्रॉनिक आणि नॉन-इलेक्ट्रॉनिक डेटाबेस, वर्तमानपत्र, चित्रपट, बँक सेवा, इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण, मुद्रण आणि ग्राफिक उपकरणे, रेडिओ, दूरदर्शन, टेलिफोन, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, इंटरनेट सेवा इ. या जागतिकीकरणावर परिणाम करणा-या घटकांचा समावेश आहे. आयसीटीमधील सर्व प्रगतीसह माहिती आणि ज्ञान तसेच अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धा ही जागतिक झाली. राजकीयदृष्ट्या, ज्यांच्याकडे माहिती आणि तंत्रज्ञान आहे किंवा त्यांच्याकडे विकास आहे, तसेच हे तंत्राने वापरावयाची वापरण्याची क्षमता आणि कौशल्य आहे. आणी त्यांच्याकडेच सत्ताचे हस्तांतरण झाले आहे. ज्ञान असणारे कामगार हे समाजावर राज्य करणार नसले तरी ते अग्रगण्य वर्ग म्हणून ओळखले जातील. त्यामुळे माहितीच्या सुलभतेने जगाचे विभाजन केले आणि विकसित आणि विकसनशील देशांमधील अंतर आणखी वाढलेले पहावयास मिळते. या युगात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरे झाली, बहुसांस्कृतिक समुदायांची निर्मिती तसेच ग्रहीय मास मीडियाची निर्मिती आणि जगातील सर्व प्रदेशांमध्ये पाश्चात्य संस्कृतीचा विस्तार वाढलेला पहावयास मिळतो.

२.५ ग्रामीण समाज: जातीची अनुक्रम

"ग्रामीण" ही संकल्पना सामान्यतः भौतिक व्यवस्थांना सूचित करते ज्यात लोकसंख्येची कमी घनता असते, विखुरलेल्या वस्ती पद्धती, शेती आणि कृषी-संबंधित कार्य (ज्यामध्ये मानव निसर्गावर पूर्णतः अवलंबून असतो) ग्रामीण या संकल्पनेत सांस्कृतिक वेगळेपण समाविष्ट आहे. ग्रामीण समुदायत कोणतेही बदल लगेच घडून येत नाहीत. युनायटेड स्टेट्स ब्यूरो ऑफ द सेन्सस यांनी एका विशिष्ट ठिकाणी लोकसंख्येच्या आकार आणि घनतेवर आधारित ग्रामीण समुदायाची व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते भारतात, 'ग्रामीण' या शब्दाची महसुलाच्या संदर्भात व्याख्या केली जाते: गाव म्हणजे 'महसूल गाव'. असे ते मानतात एक मोठे गाव किंवा एखादा लहान गावांचा समूह म्हणजे ग्रामीण वस्ती असू शकतो. भारताच्या जनगणनेनुसार, गाव हे त्याच्या नावाने ओळखले जाणारे अस्तित्व आणि निश्चित सीमा असतात.

'ग्रामीण समाज' हा शब्द 'गाव' 'देश' किंवा 'लोकसमाज' यांसारख्या शब्दांच्या जवळचा शब्द आहे. 'कंट्रीसाइड' हा शब्द पाश्चिमात्य जगात लोकप्रिय आहे. ग्रामीण समाज हा एक लहान समाज असतो, ज्यायोगे ग्रामीण भागातील कमी लोकसंख्या कमी भौतिक क्षेत्रावर पसरलेली असते. ग्रामीण भागात रुग्णालये, शाळा इत्यादी सार्वजनिक संस्था उपलब्ध असतील असे नाही किंवा नसतील आणि रुग्णालये किंवा शाळा असतील तर त्या भरपूर प्रमाणात उपलब्ध नसतील. ग्रामीण समाजात, समान दर्जा असलेले लोक पहावयास

मिळतात. आणि ग्रामीण भागातील समाजातील माणसे काही वेळा इतरांपासून भौतिक अंतर पाळून राहतात, बहुसंख्य ग्रामीण लोकसंख्या शेतीमध्ये गुंतलेली आहे, ग्रामीण समाजातील लोकांचा जो मुख्य व्यवसाय आहे. याव्यतिरिक्त, ग्रामीण समाजात इतर अनेक गट असतात, जे कला आणि हस्तकलेच्या इतर विविध व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असतात, सामान्यतः कारागीर म्हणून ओळखले जातात. याशिवाय, ग्रामीण समाज हा पारंपारिक मूल्ये जपतो.

भारतीय खेडे अभ्यास हा थोडाफार जटिल आहे. ग्रामीण भागात जातीनुसार गावाची रचना पहावयास मिळते., हा ग्रामीण भागातील लोकांच्या वर्तणूकीचा असतो तसेच याचा सामाजिक मूल्यांवर प्रभाव पडत असतो. जात या शब्दाची उत्पत्ती स्पॅनिश शब्द "कास्टा" वरून झाली आहे. ज्याचा अर्थ 'वंश' किंवा 'आनुवंशिक गुणवत्ता असलेला समूह' अशी आहे. भारतात चार मुख्य जाती आहेत - ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र. लुई ड्युमॉन्ट, या फ्रेंच विद्वानाने, लिहीलेले जातीवरील प्रसिद्ध पुस्तक, होमो-हायराकिक्स, हे होय यात लेखकाने जातीची प्रतिमा तयार केली आहे. या पुस्तकात शुद्धता आणि प्रदूषण या दोन विरोधी वैचारिक श्रेणी नुसार जाती रचनेचे मुख्य घटक सांगितले आहेत. ड्युमॉन्टच्या मते, जाती या मानवाच्या पराक्रमाची ही अद्वितीय मूलभूत तत्वे आहेत., जातीची पदानुक्रम हा विविध जातींना त्यांच्या व्यवसायाच्या शुद्धता आणि अशुद्धतेच्या आधारावर तसेच उच्च ते खालच्या स्थानापर्यंत क्रमवारीत दर्शवते. ग्रामीण समाजात कृती, भाषा, व्यवसाय, पेहराव आणि खाण्यापिण्याच्या सवयी यावरून शुद्धता आणि प्रदूषणाचे मूल्यमापन केले जाते. ब्राह्मण किंवा पुरोहित या जाती हा शुद्ध व्यवसाय म्हणून मानली जातो आणि म्हणून त्यांना पदानुक्रमाच्या वर्चस्थानी ठेवले जाते, तर ज्यांचा व्यवसाय सफाईदार आहे त्यांना त्यांच्या अशुद्ध व्यवसायामुळे पदानुक्रमाच्या तळाशी ठेवले जाते.

पारंपारिक भारतीय गावाचे एक अतिशय महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'जजमनी' प्रणाली जी विशेष सेवांच्या संरक्षक किंवा प्राप्तकर्त्याचा संदर्भ महत्वाची आहे. जजमानी व्यवस्था म्हणजे खेडेगावातील विविध जाती समूहांमध्ये बांधलेले आर्थिक, सामाजिक आणि विधी यांचे सहसंबंध. या प्रणाली अंतर्गत, काही जाती संरक्षक असतात, तर काही जाती सेवा करत असतात. ज्या उच्च आणि मध्यवर्ती जातींना त्यांची सेवा देतात आणि त्या बदल्यात त्यांना रोख आणि विशिष्ट प्रकारचा मोबदला दिला जातो. जजमानी संबंध मूलतः कौटुंबिक स्तरावर चालतात आणि बहुविध, टिकाऊ आणि अनन्य असणे अपेक्षित आहे, जजमानी दोन्ही बाजूंना वारसाहक्काने मिळतो म्हणजे संरक्षक होय. जरी प्रणालीमध्ये परस्परावलंबन आणि सहकार्याचा समावेश आहे, तरीही त्यात वर्चस्व, शोषण आणि संघर्षाचे घटक देखील असतात.

२.६ ग्रामीण वस्तीचे वर्गीकरण

ग्रामीण वसाहतीत विशिष्ट जातीसमूहांची घरे पहावयास मिळतात. आणि लोकांच्या घरापासून शेतापर्यंत आणि बाजारापर्यंतच्या दैनंदिन हालचालींचे स्वरूप जातीच्या घटकांवरून ठरवले गेले. धार्मिक पदानुक्रमात जितका कमी असेल तितके त्या जातीचे स्थान वस्तीस्थानापासून केंद्रापासून दूर असेल. जात एकट्याने कार्य करत नाही

कारण ती आर्थिक किंवा कार्यात्मक परस्परावलंबन, कर्मकांड आणि धार्मिक चालीरीती आणि सरंजामी समाजव्यवस्थेवर आधारित नातेसंबंधांचे जाळे तयार करते. प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात, जातींमध्ये सहसा खाण्यापिण्याची देवाणघेवाण किंवा वाटणी नव्हती. एंडोर्गेमी, हे असे सूचित करतात की विशिष्ट जातीच्या सदस्यांना त्याच जातीत लग्न करावे लागेल. त्यामुळे आंतरजातीय विवाहाला पूर्वी बंदी होती. त्याचप्रमाणे, खालच्या जातींना काही विशिष्ट ठिकाणी प्रवेश करण्यापासून आणि मंदिरांमध्ये प्रवेश करण्यासारख्या सुविधांवर बंदी घालण्यात आली होती.

जातीवर आधारित सामाजिक पृथक्करणाबरोबरच, भारतीय गावांची सामाजिक रचना देखील कुळ किंवा वंशाद्वारे निर्धारित केली जाते. खेड्यात, सर्व दुव्यांचे ज्ञान असलेल्या सामान्य पूर्वजांच्या वंशाचा शोध घेत असलेल्या कुटुंबांचा समूह एक वंश तयार करतो. आणि त्याच पिढीतील मुले भाऊ-बहिणीप्रमाणे वागतात. "कुल" किंवा "गोत्र" या शब्दाने कुटुंबांच्या या गटाचे वर्णन केले गेले आहे, जे एकमेकां जवळ राहतात. या गटात लोक लग्न करत नाहीत. तथापि, ग्राम बहिर्विवाह आणि 'गोत्र' बहिर्विवाह या नियमांची व्याप्ती उत्तर भारतात आजही प्रामुख्याने अस्तीत्वात आहेत. दक्षिण भारतात एकाच गटात विवाह करून नातेसंबंध निर्माण करण्याची प्रथा आहे.

कृषीप्रधान ग्रामीण समाजात शेतजमीन हे एकमेव महत्वाचे साधन आणि संपत्तीचे स्वरूप पहावयास मिळते. तथापि, हे साधन विशिष्ट गावात किंवा प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांमध्ये समान प्रमाणात वितरीत केले जात नाही. ग्रामीण समाजात महिलांना सहसा जमिनीच्या मालकीपासून वगळले पहावयास मिळते. कारण आपल्याकडे प्रचलित पितृवंशीय नातेसंबंध प्रणाली आणि वारसा पद्धती अस्तीत्वात आहे. मध्यम आणि मोठे जमीन मालक हे सहसा उच्च जातीचे म्हणून अस्तीत्वात आहेत, तर शेतमजूर, ज्यांचे उत्पन्न कमी होते ते खालच्या जातीतील सांगितले जातात.

याशिवाय, कृषीप्रधान समाज वर्गरचनेच्या दृष्टीनेही असतो, जरी कृषीप्रधान समाज रचना जातिव्यवस्थेतून असली तरीही. ग्रामीण भागात जात आणि वर्ग यांच्यात गुंतागुंतीचे नाते असते. अधिक जमीन ताब्यात घेतल्याने उच्च जातींना जास्त उत्पन्न मिळते. जात आणि वर्ग यांच्यात एकप्रकारचा व्यवहार पहावयास मिळतो. कारण एखादी व्यक्ती पदानुक्रमाच्या खाली जाते. तथापि, ते पूर्णपणे खरे नाही. जरी ब्राह्मण हे सर्वोच्च जातीचे असले तरी ते प्रमुख जमीनदार नाहीत. इतर काही जाती अस्तित्वात आहेत ज्या मुख्य जमीन मालक गट तयार करतात आणि त्यांना "प्रबळ जात" म्हणून ओळखले जाते.

आधुनिक काळात, ब्रिटीश जमीन महसूल व्यवस्थेने भारतीय खेड्यांमध्ये कृषी वर्ग रचना निर्माण केलीली पहावयास मिळते. या मध्ये जमीन मालकांचे तीन वर्ग होते ते म्हणजे जमीनदार, भाडेकरू आणि शेतमजूर. जमीनदार हे कर गोळा करणारे आणि जमिनीचे बिगरशेती करणारे मालक होते आणि ते उच्च जातीच्या गटातील होते. दुसरीकडे, शेतमजूर खालच्या जातीच्या गटातील होते, त्यांना 'वंशानुगत' कामगार संबंधांमध्ये जमीन मालकांशी बांधले गेले होते, ज्यांना संसाधने, शक्ती आणि विशेषाधिकार यांच्या अभावामुळे अनेकदा बंधपत्रित कामगार म्हटले जाते; आणि आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय

समर्थनासाठी जमीनदार वर्गावर अवलंबून राहिल्यामुळे. म्हणून, जात आणि वर्ग यांच्यातील पत्रव्यवहाराचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर आणि समाजावर महत्त्वपूर्ण परिणाम झाला

२.७ ग्रामीण सामाजिक आकृतिबंध

वस्तीचे स्थान हे वस्तीचे महत्त्व दर्शविते, वस्तीच्या आकारविज्ञान त्याच्या स्थळानुसार वस्तीचे वर्गीकरण केले जाते. वस्तीशास्त्रानुसार मुख्यत्वे वस्त्यांची योजना, मांडणी आणि अंतर्गत रचना यांचा संबंध सांगितला जातो. भौतिक आणि सामाजिक आकृतीशास्त्राचे पैलू समजून घेण्यासाठी ग्रामीण वसाहतींचे स्थान आवश्यक आहे. भौतिकतेनुसार वस्तीचे आकारविज्ञान हे वस्तीच्या रस्ते यांच्याशी जोडलेले असतात, उदाहरणार्थ, युरोपीयन देशात बहुतेक गावे नियोजित आहेत प्रत्येक गावातील सर्व रस्ते ९० अंशांच्या कोनानुसार आहेत. परंतु भारतातील वस्त्या किंवा गल्या, अत्यंत अरुंद आहेत, भारतातील गावे ही अनियोजित आहेत. भारतातील गावांची रचना ही सामाजिक रचनेवर आधारित आहे.

सामाजिक आकारविज्ञान किंवा सामाजिक जागा ही संकल्पना एखाद्या विशिष्ट प्रादेशिक जागेतील माणसाच्या वर्तणुकीशी संबंधित दर्शवीते ज्यामध्ये कौटुंबिक राहणीमान, त्यांचे सामाजिक-आर्थिक जीवन आणि जातीसमूह यांचा समावेश असतो. भारतात, सामाजिक आकृतिविज्ञान म्हणजे जातीवर आधारित गावाची सामाजिक रचना पहावयास मिळते. पाश्चात्य देशांमध्ये, खेड्यांची सामाजिक रचना वर्ग, वंश आणि वंश यावर आधारित आहे.

जाती व्यवस्था आणि वस्तीरचना यांच्यातील संबंधांची मुळे गंगानदीच्या खोऱ्यात प्राचीन काळातील उदयामध्ये सापडली आहेत. भारतीय खेड्यांमध्ये, जातीयता, अस्पृश्यता, कामाची विभागणी आणि खालच्या जाती आणि स्त्रियांच्या कामावर सामाजिक प्रतिबंध हे भारतीय गावांच्या अंतर्गत सामाजिक-स्थानिक रचनेत स्पष्टपणे दिसून येतात. सर्वसाधारणपणे, आर्थिक सुबत्ता, सामाजिक स्थिती आणि कार्यात्मक वैशिष्ट्ये हे शतकानुशतके जुन्या जातीच्या पदानुक्रमाशी जोडलेले पहावयास मिळतात. ग्रामीण निवासस्थानांना एक विशिष्ट आकार, आणि मांडणी देतात. विस्तृतपणे विचार करावयाचा झाल्यास, उच्च दर्जाच्या जाती (ब्राह्मण, राजपूत, कायस्थ इ.) अनेक खोल्या आणि मोठे अंगण असलेली दिखाऊ घरे पहावयास मिळतात, तर निम्न दर्जाच्या जाती कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी सामायिक केलेल्या एकल खोल्या असलेल्या झोपड्या किंवा कच्च्या घरात पहावयास मिळतात. काही वेळा गुरांसह. ग्रामीण वस्तीच्या मध्यवर्ती प्रदेशांमध्ये अहिर, जाट, लोथ, लोहार इत्यादी सेवा जातींच्या लोकांचा समावेश होतो. अगदी गावाच्या केंद्रस्थानीही सामान्यतः उच्च जातींचा कब्जा असतो, तर परिधीय प्रदेश गौण जातींसाठी पसंतीची ठिकाणे असतात. काही वेळा, जाती-आधारित गावे उदयास येतात, जे जजमानी प्रणाली अंतर्गत मुख्य साइट/केंद्राशी जवळून जोडलेले असतात आणि ते एकाच कार्यात्मक युनिटसारखे कार्य करतात.

के.एन. सिंग (१९७२) यांनी त्यांच्या धर्म-विधी आणि धर्मनिरपेक्ष वर्चस्व मॉडेलद्वारे सामाजिक-स्थानिक संरचनेची प्रासंगिकता आणि त्याचे कार्यात्मक एकीकरण स्पष्ट केले.

अ) धर्म-विधी मॉडेल

हिंदू सामाजिक संघटना जातिव्यवस्थेवर आधारित आहेत जी विविध सामाजिक-विधी कल्पनेमुळे या संघटनांमध्ये सामाजिक अंतर जास्तीत जास्त वाढवते आहेत. ते म्हणजे ब्राह्मण-अस्पृश्य विधी निरंतरतेची स्थितीचा विचार करता ज्यामध्ये इतर सर्व जाती समूह त्यांच्या सामाजिक स्थितीनुसार भिन्न स्थान व्यापलेले पहावयास मिळतात. या विधी सातत्यामुळे जवळजवळ सर्व गावात हिंदू जाती आणि जातीबाह्य अशा दुहेरी वसाहतीचा विकास होतो. कारण ब्राह्मण पुरोहित जात असल्याने विधी आणि समारंभ करतात, तर अस्पृश्य/शूद्र त्यांच्या श्रम आणि सेवांद्वारे गावाच्या अर्थव्यवस्थेला हातभार लावतात. इतर कोणत्याही अडथळ्यांपेक्षा या वसाहती प्रामुख्याने सामाजिक जागेद्वारे एकमेकांपासून विभक्त असतात.

मागील काळात धार्मिकतेचे पृथक्करण खूप स्पष्ट होती. कमी वसाहतींच्या बाबतीत विचार केला असता. जाती सामान्यतः बांधलेल्या क्षेत्राच्या बाहेरील भागांवर वास्त्यांच्या निर्माण झालेल्या पहावयास मिळतात. ज्या वसाहतीतील लोकांना शूद्रा मानले त्यांच्याशी शरीराच्या संपर्कात आल्यानंतर मानव प्रदूषित होते असे मानले जायचे. अश्या परंपरा कशामुळे निर्माण झाल्या हा विद्वानांमध्ये वादाचा मुद्दा आहे, परंतु लेखकाचे असे मत आहे की हे अस्पृश्य आर्यपूर्व जमातींचे अवशेष होते. ज्यांना आर्य आणि नंतर राजपूत वसाहतींनी नेहमीच तिरस्कार केला होता

ब) धर्मनिरपेक्ष-प्रभुत्व मॉडेल

या मॉडेल अंतर्गत, सर्व जाती आणि धर्म जुन्या जजमानी प्रणाली अंतर्गत कार्यात्मक म्हणून एकत्र आलेले पहावयास मिळतात. या मॉडेल मध्ये धर्म-विधी मॉडेलचा विरोधाभास पहावयास मिळतो. उदाहरणार्थ, जमीनधारक (जे बहुतेक करून उच्च जातीचे असतात) त्यांच्या कृषी कार्यासारख्या सेवांसाठी निम्न जातींवर अवलंबून असतात. तर भूमिहीन निम्न जाती त्यांच्या उपजीविकेसाठी उच्च जातींवर अवलंबून होत्या. एकमेकांवर अस्तित्वासाठी असलेल्या या कार्यात्मक परस्परावलंबनामुळे या दोन सामाजिक गटांमधील अंतर कमी झाले पहावयास मिळते. विविध वसाहतीत जमिनीच्या मालकीच्या वर्चस्व असलेल्या जातींनी विविध सेवा व गावातील जातींना गावाच्या हद्दीत स्थायिक होण्यासाठी आमंत्रित केल्याचे अनेक पुरावे पहावयास मिळतात. राजपूत, हे गंगानदीच्या मैदानातील मुख्य जमीनधारक असल्याने, अनेक गावांच्या वसाहतीत या धर्मनिरपेक्ष शक्तीचा वापर केलेला पहावयास मिळतो. असे परस्परावलंबन ठराविक मुस्लिम गावांच्या बाबतीतही दिसून येते.

२.८ कृषी जमीन वापराचा सिद्धांत

पिकांचे उत्पन्न प्रामुख्याने शहरी लोकांना विकले जात असल्याने, ग्रामीण जमिनीच्या वापराचे स्थान पिकांच्या अचूक स्थानावर आणि बाजारपेठांच्या स्थानावर अवलंबून असते. म्हणून, कृषी स्थान सिद्धांत कृषी जमिनीच्या वापराच्या स्थानाशी संबंधित आहे. कृषी स्थान सिद्धांताने, स्थानिक नमुना आणि प्रक्रियेच्या दोन स्तरांवर भर दिला

आहे: पहिला तर्क हा एक तर्कशुद्ध स्थान-वाटपाचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीशी संबंधित आहे. तर दुसरा तर्क ग्रामीण जमिनीच्या वापराचे, आणि दुसरे ते निर्णय प्रतिबिंबित करणाऱ्या कृषी जमिनीच्या वापराच्या प्रादेशिक नमुन्यांशी संबंधित आहे. 1826 मध्ये, जे.एच. वॉन थुनेन या जर्मन अर्थशास्त्रज्ञाने प्रथम कृषी स्थान सिद्धांत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, जो आजपर्यंत स्थान सिद्धांत आणि आर्थिक सैद्धांतिक विचारांचा आधारस्तंभ मानला जातो. त्याचा सिद्धांत काही गृहितकांवर आधारित होता जसे की एकसमान भौतिक परिस्थिती असलेल्या मैदानी भागात फक्त एकच शहर आहे. हे शहर किंवा केंद्र हे एक "वेगळे राज्य" आहे जे ग्रामीण भागांना सर्व उत्पादित उत्पादनांचा पुरवठा करते आणि त्या बदल्यात, ते त्याच्या सर्व तरतुदी आजूबाजूच्या ग्रामीण भागातून प्राप्त करेल ज्याला अंतर्भाग म्हणून संबोधले जाते. ऑर्गनायझेशन ऑफ प्रोडक्शन प्रकरणात वॉन थुनेन कृषी जमीन-वापर सिद्धांताची विस्तृत चर्चा केली आहे.

२.९ समकालीन भारतीय ग्रामीण समाज

पारंपारिक जीवनपद्धती आणि वस्तीची स्थानिक संस्था भारतातील खेड्यांमध्ये फारसा बदल न होता चालू आहे. तथापि, ग्रामीण लोकसंख्येला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून लोकशाही संस्थांच्या संपर्कात असतात आणि गावांमध्ये सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसह (उदा. शाळा, प्राथमिक आरोग्य सेवा केंद्रे, बँका, इ.) नियोजित विकासाच्या प्रभावामुळे पारंपारिक वस्तीला नवीन आयाम जोडले गेलेले असतात. मॉर्फोलॉजी ग्रामीण भागात जातींमधील व्यावसायिक संबंध किरकोळ बदलले पहावयास मिळतात. ब्राह्मण आजही पुजारी म्हणून काम करतात पण त्याच बरोबर शेतीतही गुंतले आहेत. कारागीर जाती, (सुतार आणि लोहकाम करणारे) यासारख्या काही जाती त्यांचे पारंपरिक व्यवसाय चालू ठेवतात. विद्वानांच्या अलीकडील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे. की कुळ/कुल/गोत्र किंवा नातेसंबंधावर आधारित प्रादेशिक संघटना अस्तित्वात असतात आणि तिचे संबंध जागेवर विस्तारले पहावयास मिळतात, पूर्वी, वंश समूह एकाच गावापुरते मर्यादित होते,

यामुळे साहजिकच वंश समूहांद्वारे कुळ किंवा जातीचे प्रदेश उदयास आलेले पहावयास मिळतात. संस्कृतीकरणामुळे उच्च जातींच्या जीवनशैलीचे आणि चालीरीतीचे अनुकरण करून खालच्या जातींना अनुक्रमांने वरच्या दिशेने जाण्याचा मार्ग मोकळा झाला. मध्यवर्ती जातींना त्यांच्या सेवेमुळे आर्थिक संधी मिळू लागली. औद्योगिकीकरणामुळे समकालीन काळात ग्रामीण समाजात काही महत्वाचे बदल घडले आहेत, ज्यामुळे शहरीकरण झाले आणि त्यानंतर ग्रामीण भागातून समाजाचे शहरी भागात स्थलांतर झाले. स्थलांतरामुळे अस्पृश्यांसह सर्व जातींमधील व्यक्तींना उद्योग, व्यापार आणि वाणिज्य आणि सेवांमध्ये अपारंपारिक व्यवसायांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी सक्षम केलेले, ज्यामुळे पारंपारिक सामाजिक रचना बदलली. याशिवाय इतर शक्तींचे आगमन, वाढता शहरी संपर्क, आधुनिक शिक्षण, सामाजिक आणि राजकीय जाणीव, जागतिकीकरण, कायदेशीर व्यवस्था, जमीन सुधारणा, कनिष्ठ जातींसाठी सरकारचे आरक्षण धोरण, त्यांच्यासाठी विविध विकास कार्यक्रम यामुळे जजमानी व्यवस्था नष्ट झाली. पारंपारिक जातीचा अडथळा कमी केला. ग्रामीण भागात अजूनही आंतरजातीय विवाह होत नाहीत. जातींमध्ये अन्न, पेय आणि

धूम्रपान सामायिक करण्यावर निर्बंध अस्तित्वात आहेत परंतु समकालीन ग्रामीण समाजात कमी प्रमाणात आहेत. खाण्यापिण्याच्या सवयींमधील फरक हा जातीच्या संबंधापेक्षा उत्पन्नावर आधारित असतो

ग्रामीण समाजाच्या सत्ता रचनेत ही परिवर्तने दिसून येतात. प्रबळ जाति गट हे जमिनीचे मालक आहेत. आणि भारतातील अनेक प्रदेशांमध्ये खेड्यात राजकीय सत्तेची मक्तेदारी पहावयास मिळते. तथापि, केवळ उच्च जातींनाच वर्चस्व राखण्याची गरज नाही. अलीकडील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की उत्तरेकडील मैदानावरील काही गावांमध्ये दोन प्रबळ जाती गटांचे वर्चस्व आहे - अर्ध्या उच्च जातींचे ज्यात ब्राह्मण आणि राजपूत यांचा समावेश आहे; तर उरलेला अर्धा भाग मागासलेल्या कृषी जातीचा आहे. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, खालच्या जातीचे (मागास कृषी जाती, इतर मागास जाती, मागासलेल्या कृषी जातीचे प्राबल्य असलेल्या गावांमध्ये राहणारे अनुसूचित जातीचे असते) कमी जातीचे प्राबल्य असलेल्या गावांमध्ये उत्पन्न जास्त असते. उच्चवर्णीय बहुल खेड्यांमध्ये वांशिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण समुदायांच्या अस्तित्वामुळे हे असू शकतात. मागील बऱ्याच कामांनी जातीय विविधता आणि आर्थिक परिणाम यांच्यातील नकारात्मक सहसंबंध दर्शविला जाते. कारण विविध समुदायांना सार्वजनिक वस्तू आणि संसाधने सामायिक करण्यात अधिक अडचणी येतात.

समाज झपाट्याने बदलत असल्याने, अशी अपेक्षा आपण करू शकतो की पारंपारिक श्रेणीबद्ध जाती रचनेत संमिश्रण आणि विखंडन या दोन्ही प्रक्रिया पारंपारिक, जातीय, विधी आणि राजकारणाच्या क्षेत्रात असतील.

२.१० शहरी समाज

शहरे सहसा सांस्कृतिक आणि आर्थिकदृष्ट्या विविध सामाजिक सामावलेली असतात. त्यामुळे विविध वंश, व्यवसाय, जाती आणि धर्माचे लोक एकत्र राहत असल्याने शहरांमध्ये जटिल सामाजिक जीवन असते. जरी जगभरातील प्रत्येक शहरे ही सामान्य वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करतात, शहरी राहणीमान हे आधुनिक सामाजिक जीवनाच्या सुविधांसारखेच असते. "शहरी समाज" मध्ये, सामाजिक संवाद जलद आणि औपचारिक असतात. याशिवाय, शिक्षण, तांत्रिक प्रगती, उद्योग आणि शहरीकरणामुळे सामाजिक बदलाचा वेग अधिक असतो. सर्व शहरांमध्ये निवासी जागा, वाहतूक मार्ग, आर्थिक क्रियाकलाप, सेवा पायाभूत सुविधा, व्यावसायिक क्षेत्रे आणि सार्वजनिक इमारतींचा समावेश असतो. शहरे ही संस्कृतीची भौतिक अभिव्यक्ती प्रमाणे सारखी असतात कारण ती संस्कृतींच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. या संस्कृतींमध्ये 'जीवनपद्धती' यांचा समावेश असतो. ज्यात लोक धारण केलेली मूल्ये आणि ते पाळत असलेल्या नियमांचा समावेश करतात. सर्व संस्कृती वेगवेगळ्या प्रभावांचे संकरित मिश्रण असते जे कालांतराने बदलते.

शहरांचे सामाजिक व औद्योगिक विभाजन झाले. मध्यवर्ती भागात राहणारा अभिजात वर्ग आणि शहराच्या परिघाभोवती राहणाऱ्या लोकसंख्येच्या समूहामध्ये दिसून लागला. अशा समूहाने त्यांची पारंपारिक मूल्ये जपली आणि शिक्षणाचा प्रसार

त्यांच्यापुरताच मर्यादित राहिलेला दिसून येतो. उच्चभ्रू गटानी शहरातील धार्मिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि सामाजिक कार्ये ही नियंत्रित केलेली पहावयास मिळतात, ज्यामुळे शरातील विविध जी संस्थाने किंवा संस्था होत्या त्या , संस्थांजवळील क्षेत्रफळामध्ये उच्चभ्रू लोकांसाठी एक विशेष, उच्च दर्जा निर्माण झालेला पहावयास मिळतो. शहरातील उच्च लोकांचा नातेसंबंध आणि आंतरविवाहाच्या बंधनांमुळे मजबूत झाला. एकत्रिकरणांमुळे अभिजात लोक उर्वरित शहरी समाजापासून वेगळी झालेली पहावयास मिळतात.

औद्योगिक शहरांना पूर्व-औद्योगिक शहराच्या काही सामाजिक किंवा आकृतिबंध वैशिष्ट्यांचा वारसा मिळाला होता. या काळात सामाजिक स्थिती थोडा फार बदल निश्चित झाला. व्यावसायिकतेच्या एकत्रीकरणाच्या स्थितीने, कौटुंबिक रचना, वांशिकता आणि जीवनशैलीच्या दृष्टीने निवासी भेदाचा मार्ग मोकळा होता. या समाजातील सत्ता आणि दर्जा यापुढे पारंपारिक मूल्यांवरून ठरत नाही. त्याऐवजी, ते संपत्तीद्वारे निर्धारित केली जातात. उद्योगांनी शहराचा गाभा व्यापण्यास सुरुवात केल्यामुळे, श्रीमंत कुटुंबे फॅशनेबल नवीन घरे बांधण्यासाठी किनारपट्टीकडे वळलेली पहावयास मिळतात. म्हणून, औद्योगिक भांडवलशाहीने पूर्व-औद्योगिक शहराची रचना उलट झालेली पहावयास मिळते. याने गरीबांना गरीब-गुणवत्तेच्या, अंतर्गत-शहर जिल्ह्यांमध्ये विभाग पाडले गेले त्यामुळे मध्यम आणि उच्च वर्ग शहरी परिघाकडे मागे सरकला. सुरुवातीच्या औद्योगिक शहरांची वर्ग रचना हळूहळू अधिक जटिल होत गेलेली पहावयास मिळते

ग्रामीण भागापेक्षा शहरी समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक असमानता अधिक स्पष्ट पहावयास मिळते कारण शहरी भागात श्रमांचे स्पष्ट परंतु जटिल विभाजन झालेले असते. शहरांमध्ये आणि बाहेरील लोकांच्या हालचालींनीने शहरांचा आकार, आणि सामाजिक रचना तयार होत असते. सुधारित राहणीमानाच्या अपेक्षेने लाखो स्थलांतरितांना शहरांमध्ये खेचले जाते ज्यामुळे उपनगरे, शहराचे विस्तीर्ण स्वरूप तयार झालेले पहावयास मिळते. झोपडपट्ट्या, या. प्रामुख्याने तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये निर्माण झालेल्या असतात. ज्यामुळे सामाजिक-स्थानिक फरक निर्माण झाले आहेत. जागतिकीकरणाने केवळ 'नवीन औद्योगिक जागा' निर्माण केली नाही तर शहराचे नवीन स्वरूप विकसित केले आहे आणि त्याच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक रचनेवर प्रभाव टाकला आहे. आमेरीकेमध्ये, वसाहत-रचना ही केवळ सामाजिक स्थितीवर आधारित नाही तर वांशिक गटांवर देखील आधारित आहे. अमेरीकेमधील अनेक निवासी भागात एक वेगळी "रंग रेषा" आहे जी काळे आणि गोरे यांना वेगळे करते. त्याचप्रमाणे, भारतीय शहरांमधील संशोधनात सामाजिक-आर्थिक स्थिती, धर्म आणि जात यावर आधारित वसाहतीचे पृथक्करण मोठ्या प्रमाणात आढळले. काही शहरांमध्ये जातीवर आधारित भेदभाव अजूनही आहेत.

२.११ शहरी विस्ताराची विविध मॉडेल्स

बऱ्याच प्रमाणात, प्रत्येक शहरामध्ये विविध अंतर्गत जमिनीच्या वापराचे एक अद्वितीय संयोजन असते. परंतु त्यांच्या भौगोलिक व्यवस्थेमध्ये बऱ्याच प्रमाणात समानता असते. 1920 पासून, भूगोलशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रज्ञांनी शहरांमधील

लोक, आर्थिक क्रियाकलाप आणि प्रशासकीय कार्ये यांचे सतत विकसित होत आहे. भौगोलिक स्थान ओळखण्याचा आणि तपासण्याचा प्रयत्न या आगोदर केला गेला आहे. शहरी जमीन वापराच्या काही सामान्यीकृत पॅटर्नच्या आधारे अनेक सिद्धांत मांडले गेले आहेत जे शहराच्या अंतर्गत भू-वापर क्षेत्रांच्या व्यवस्थेचे सामान्यीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. शहरी आकारविज्ञानाचे स्पष्टीकरण देणारे सिद्धांत किंवा मॉडेल्स शहरी भागातील जमिनीच्या वापराचे स्वरूप, शहरी वाढीची प्रक्रिया आणि शहराच्या आत आणि बाहेरील प्रवेशयोग्यतेचे सामान्यीकरण करतात. उत्तर अमेरिकन संदर्भात प्रामुख्याने तीन सैद्धांतिक मॉडेल्स किंवा शहरी विकास सिद्धांत आहेत जे शहरी भागांच्या आकृतिबंध किंवा अंतर्गत संरचनांचे स्पष्टीकरण देतात.

ते म्हणजे.....

a ई.डब्ल्यू. बर्गोसचे द कॉन्सेंट्रिक थिअरी मॉडेल.

b होमर हॉयटचे सेक्टर थिअरी मॉडेल

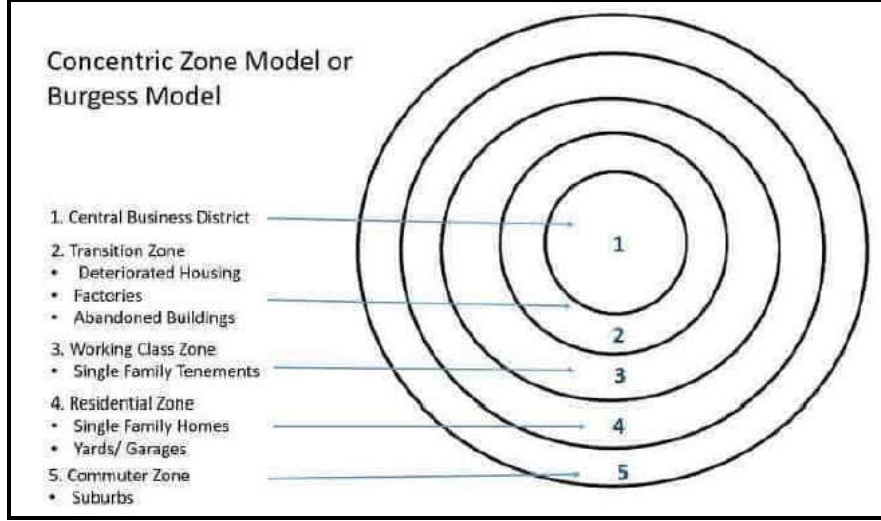
c चान्सी डी. हॅरिस आणि एडवर्ड एल. उलमन यांचे मल्टिपल न्यूक्ली थिअरी मॉडेल

शहराचे केंद्र, सामान्यतः केंद्रीय व्यवसाय जिल्हा किंवा CBD म्हणून ओळखले जाते, हे प्रत्येक शहरातील किरकोळ, कार्यालय आणि महत्वपूर्ण प्रशासकीय/संस्थात्मक जमीन वापर क्रियाकलापांसाठी प्रमुख "हब" म्हणून काम करते. यात सर्व जमीन-वापर क्रियाकलापांची उच्च क्षमता असते, हा वाहतूक व्यवस्थेचा नोडल पॉइंट असतो, आणि एक प्रभावी उभ्या क्षितिजाद्वारे दृश्यमानपणे वैशिष्ट्यीकृत आहे. साधारणपणे, CBD हे लहान कारखाने, जुने निवासी परिसर, गोदामे आणि बहु-कौटुंबिक निवासी संकुलांसह मिश्रित जमिनीच्या वापराच्या क्षेत्राने वेढलेले असते. या क्षेत्रांना सहसा "संक्रमणातील क्षेत्र" असे संबोधले जाते. भौगोलिकदृष्ट्या, या झोनच्या पलीकडे निवासी परिसर आणि विविध सामाजिक आणि वांशिक रचनांचे उपनगरीय प्रदेशांचे मोजक्या स्वरूपात आहेत.

To discuss in detail -

अ) बर्गोसचा समकेंद्र वर्तुळ सिद्धांत (The Concentric Zone Theory)

1923 साली बर्गोस यांनी अनेक अमेरिकन शहरांचा विशेषतः शिकागो शहराचा सखोल अभ्यास करून त्या शहराचा आकृतीबंध सैद्धांतिक स्वरूपात मांडला. शहराची रचना व वाढ एका विशिष्ट पद्धतीने समकेंद्री वर्तुळाच्या स्वरूपात होत होती अशा प्रकारचा अभ्यास यापूर्वी अनेक अमेरिकन संशोधकांनी केला होता.

बर्गिस यांच्या मतानुसार नागरी वस्तीत भूमिउपयोजन काही विशिष्ट पद्धतीने झालेले असते. शहरात मर्यादित क्षेत्रामुळे स्पर्धा असते. आर्थिक दृष्ट्या जे गट प्रभावी ठरतात. त्यांना त्यांच्या आवडीनुसार ठराविक क्षेत्रात स्थैर्य लाभते व त्या क्षेत्राचा विकास होऊ लागतो आर्थिक दृष्ट्या जे लोक दुर्बल ठरतात त्यांना अशा क्षेत्र निवडीबाबत प्राधान्य मिळत नाही. त्यामुळेच आर्थिक किर्या क्षेत्र व धनिकांचे वेगळे निवास क्षेत्र असे दोन भाग शहरात आढळतात. बर्गिस यांच्या मतानुसार गरीबांची घरे शहराच्या केंद्रिय विभागाजवळ असतात तर धनिकांची घरे केंद्रिय व्यवहार विभागापासून दूर असतात. बर्गिस यांनी सिद्धांत मांडताना शक्यशक्यतेचा विचार केला होता. त्यांनी काही घटकांचा विचार केला आहे. की जे समकेंद्री वर्तुळ आकृतीबंधात काही बदल घडवू शकतात. उदा. शहराच्या मध्यभागी एखादा उंचवट्याचा प्रदेश आल्यास तो उंचवट्याचा भाग हा धनिकांच्या निवासस्थानासाठी वापरला जाईल. कारण अशा उंचवट्याच्या ठिकाणी हवामानही आल्हाददायक असते व नैसर्गिक सौंदर्य असते तसेच विस्तृत कारखान्यामुळेही त्या समकेंद्री वर्तुळाचा आकृतीबंध बदलू शकतो.

बर्गिसना आणखी एक वस्तुस्थिती जाणवली होती की ती म्हणजे निवासी क्षेत्रात आर्थिक व सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार प्रतवारी झालेली असते. एकाच प्रकारची आर्थिक व सामाजिक प्रतिष्ठा असलेले लोक एकत्र येतात. नागरी वस्तीत बर्गिस यांच्या मतानुसार भूमिउपयोजन काही विशिष्ट पद्धतीने झालेले असते. साधार पाच समकेंद्री वर्तुळे नगराच्या आकृतीबंधात आढळतात. ती खालीलप्रमाणे आहेत.

01) शहराचा मध्यवर्ती केंद्रिय व्यवहार विभाग(C.B.D.): शहराच्या मध्यवर्ती केंद्रिय व्यवहार विभाग असतो. नगरातील व्यापारी, सांस्कृतिक आणि सामाजिक घडामोडीचे ते केंद्र असते. ह्या विभागात जाण्यासाठी अनेक वाहतूक मार्ग व वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध असतात. कार्यालये, मोठी दुकाने, विविध वस्तूंची विक्री केंद्रे, उपहारगृहे, चित्रपटगृहे या विभागात आढळतात. जमिनीची किंमत या विभागात सर्वाधिक असते.

02) संक्रमण प्रदेश (Zone in Transition)या विभागातील भूमिउपयोजन समिश्र स्वरूपाचे असते. विविध व्यापारी पतपेढ्या, दुकाने, लघुउद्योग, घरे, झोपड्या यांच्या गर्दीमुळे या

विभागाची सुगमता बरीच कमी असते निवासस्थानाची संख्या कमी असते. येथे राहणारे लोक हे कनिष्ठ मध्यमवर्गातील असतात. हलक्या दर्जाची उपहारगृहे व झोपडपट्ट्या या विभागात आढळतात.

03) कामगार वस्ती (Zone of working classes): तिसऱ्या विभागात कामगारांची व नोकरदारांची घरे असतात. या विभागात जुन्या इमारती आढळतात. दुसऱ्या विभागातील व्यापारी कार्यालये व लघुउद्योग यामध्ये काम करणारे लोक या विभागात राहतात.

04) निवासस्थाने (The Zone of better residence): या विभागामध्ये मध्य वर्गीयांची व श्रीमंतांची घरे असतात. अनेक मजली, दुमजली घरे, अत्याधुनिक अपार्टमेंटस् या विभागात असतात.

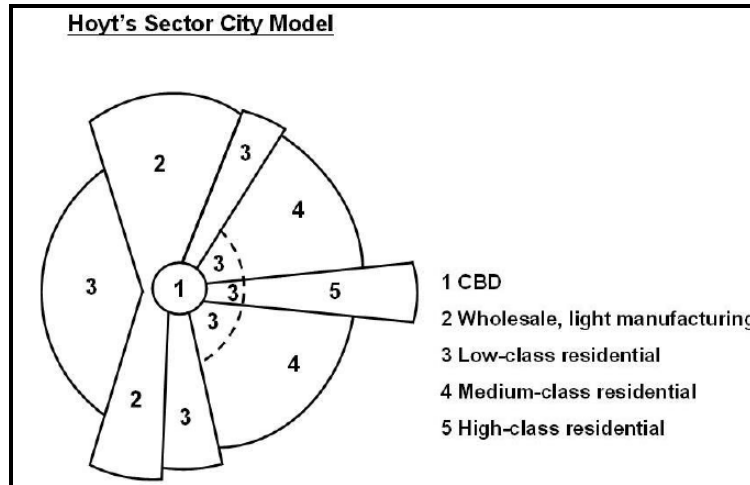
05) उपनगर (Commuter's Zone) पाचव्या विभागात रोज शहरात ये जा करू शकणारे लोक राहतात. हा विभाग नागरी व ग्रामीण प्रदेश दरम्यानचा सीमाप्रदेश असतो. आवश्यक तेवढ्याच सुविधा या विभागात आढळतात.

बर्गिसच्या सिद्धांतावरील आक्षेप / टिकात्मक परिक्षण:

बर्गिस यांच्या सिद्धांतावरील प्रमुख आक्षेप म्हणजे हा सिद्धांत विशिष्ट काळात विशिष्ट प्रदेशातील शहरांचा अभ्यास करून मांडला गेला. अमेरिकन शहरांचा 1920 मध्ये अभ्यास केला गेला. यामुळे या सिद्धांताला अनेक मर्यादा पडतात. या सिद्धांताचा अवजड उद्योग, रेल्वेमार्ग यांच्यावर कोणताही प्रभाव पडलेला नाही किंवा तसा विचार केला नाही.

ब) हॉईटचा वर्तुळ विभाग सिद्धांत:

हॉईटचा वर्तुळ विभाग सिद्धांत म्हणजे वर्गसिद्ध्या समकेंद्री वर्तुळ सिद्धांतावरील नवीन सुधारणा होय. शहराच्या केंद्रभागापासून दूर जावे तसतशी जमिनीची किंमत कमी होत जाते. शहराच्या केंद्रभागात किंमत सर्वात जास्त असते. ह्या वस्तुस्थितीचा विचार हॉईट यांनी केला. जमिनीच्या किंमतीचा विचार केल्यास शहराचा आकृतीबंध वर्तुळाकृती न राहता वर्तुळ विभागात तो बदलतो हा सिद्धांत मांडण्यापूर्वी हॉईट यांनी अनेक गोष्टी स्पष्ट केल्या.

अ) प्रत्येक वर्गाची निवासक्षेत्रे केंद्रभागापासून लांब असतात व ती छोट्या विभागाच्या स्वरूपात अस्तित्वात असतात. ह्या विभागांची वाढ मध्यमभागापासून असलेल्या अंतरावर अवलंबून नसते. तर त्या विभागाच्या दिशेवर अवलंबून असते.

क) शहरातील वाहतुकीच्या सोई व सर्व दिशांना सारख्या नसतात. सुगमतेतील फरक विभागाच्या निश्चितीवर परिणाम करतो.

ड) उच्चभू निवासक्षेत्रांच्या स्थानांचा परिणाम शहराच्या वाढीवर होतो. वरील ग्रहित तत्वांचा विचार करुन हॉईटने वर्तुळ विभाग सिद्धांत खालील पाच विभागात मांडला.

01) शहराच्या मध्यमभागी केंद्रिय व्यवहार विभाग असतो. या विभागाचे वर्णन व वैशिष्ट्ये वर्गीस यांच्या मतानुसारच आहेत.

02) या केंद्रिय व्यवहार विभागाभोवती वर्तुळकृती विभाग निर्माण न होता वर्तुळ विभाग निर्माण होतात. दुसऱ्या विभागात ठोक व्यापारी व लहान व्यवसायिक असतात. वाहतुकीच्या सोयीनुसार हा विभाग विकसित होत जातो.

03) तिसऱ्या विभागात श्रमिकांची घरे असतात.

04) चौथ्या विभागात मध्यम वर्गीयांची घरे असतात.

04) पाचव्या विभागात श्रीमंताची, उच्चवर्गीयांची घरे असतात.

वर्तुळ विभाग सिद्धांतावर देखील टिका करण्यात आल्या. प्रामुख्याने वर्तुळ विभाग सिद्धांत म्हणजे समकेंद्री वर्तुळ विभाग सिद्धांताला पूरक असा आहे. जमिनीच्या किंमती शहराच्या केंद्रभागापासून कमी होत जातात. ह्या गृहीत तत्त्वावरच आक्षेप घेण्यात आला. अनेक वेळा जमिनीच्या किंमती ह्या केंद्र भागापासून अंतर ह्यापेक्षा त्या विभागाची आकर्षकता, शांतता इ गोष्टीवर अवलंबून असते. ,

क) हॅरीस व उल्मन यांचा बहुकेंद्र सिद्धांत

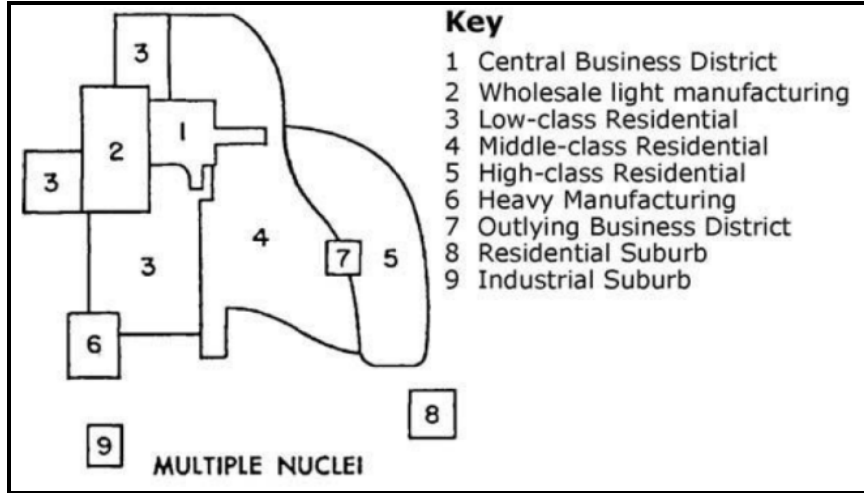
हॅरीस व उल्मन या दोन अभ्यासकांनी बहुकेंद्र सिद्धांत मांडला. त्यांच्यामते

01) शहराची वाढ एकाच केंद्राभोवती न होता. ती अनेक केंद्राभोवती होत असते.

02) केंद्रांची संख्या शहराच्या आकारावर अवलंबून असते

03) मोठ्या शहरात अशी खूप व वैशिष्ट्यपूर्ण केंद्रे आढळतात.

04) शहराच्या वाढीचा प्रभाव सभोवतालच्या ग्रामीण वस्त्यांवर पडतो व त्यांच्या नागरीकरणाला सुरुवात होते. समकेंद्री वर्तुळ सिद्धांत व वर्तुळ विभाग सिद्धांतात शहराची वाढ एकाच केंद्राभोवती होत असे मांडले आहे. परंतु बहुकेंद्र सिद्धांतात नेमके विरुद्ध विचार शहराच्या वाढीबाबत मांडलेले आढळतात. हॅरीस व उल्मन यांनी बहुकेंद्र सिद्धांताचे खालील विभाग पाडलेले आहेत.

- 01) पहिल्या विभागात शहरात एक केंद्रिय व्यवहार विभाग असतो. या विभागात काही प्रमाणात शहराची वाढ होते.
- 02) दुसऱ्या विभागात केंद्रिय व्यवहार विभागाशेजारी ठोक विक्री करणारे व्यापारी व लघुउद्योग आढळतात.
- 03) कनिष्ठ वर्गातील श्रमिकांची घरे या विभागात असतात.
- 04) चवथ्या विभागात मध्यमवर्गीयांची घरे असतात.
- 05) श्रीमंताची घरे पाचव्या विभागात असतात.
- 06) अवजड उद्योगधंदे सहाव्या विभागात आढळतात.
- 07) दुय्यम व्यवहार विभाग सातव्या विभागात येतो.
- 08) निवासी उपनगरे या ठिकाणी असतात.
- 09) अवजड उद्योगांची सुरुवात या विभागात होते.
- 10) दैनंदिन प्रवास विभाग.

वरील तीनही मॉडेल्स युरोपियन देशाची रचना ही जरीही तिनीही मॉडेल उत्तर अमेरिकेच्या काही शहरांशी साम्य सांगत असली तरी त्यांचा दुवा हा युरोपियन देशातील लंडन या शहराशी जुळणार आहे. लंडन या शहरातील असणारे अरुंद रस्ते त्या ठिकाणी असणारी दाटीवाटीने असणारी घनता, तसेच शहराजवळ राहणारी लोकसंख्या शहराच्या मध्यवर्ती भागात किंवा केंद्रित झालेल्या इमारती या सर्वांना या सर्वांना जोडणारे वाहतूक जाळे वाहतूक मार्गाने समृद्ध झाले आहे 1965 मध्ये पीटर यांनी मॅसमोडेल ऑफ ब्रिक इस सिटी हे सांगितले हे मॉडेल बर्जर आणि होमर हायट यांच्या यांच्या सिद्धांताला अनुरूप मांडलेले आहे सदर मॉडेलमध्ये एकंदरीत चार विभाग दाखवले आहेत, यामध्ये सीबीडी हा विभाग छोट्या घरांचा असून तो 1918 मध्ये तयार झालेला आहे. हा विभाग ब्रिटिश शहरांपैकी शेफर्डनॉटीग्रॅम हंडरफिल्ड या शहरांची संबंधित आहे. याशिवाय या मॉडेलमध्ये

पर्यावरणाचा प्रभाव विचारात घेतला आहे. तसेच औद्योगिक क्षेत्रा वरून वाहत येणाऱ्या वाऱ्यांच्या प्रवाहाच्या दिशेचा ही विचार त्या शहरातील निवासस्थानावर कसा होईल किंवा कसा परिणाम करतो याचा ही विचार केलेला आहे.

मध्य अमेरिका या प्रदेशाला पासून मध्यमेक्सिको ते दक्षिण अमेरिकेतील होंडुरस आणि एडन या पॅसिफिक महासागराच्या प्रदेशातील महत्वाची केंद्र आहेत. या केंद्राने युरोपीय लोकांचा कायापालट केला ज्यांनी अनेक प्रकारच्या नवीन वसाहती तयार केला ज्यामध्ये केंद्रीय वसाहतींचा समावेश आहे लॅटिन अमेरिकेतील शहरेही फार अगोदर पासून विस्तारित झालेली पहावयास मिळतात व तसा त्यांचा विकासही झालेला पहावयास मिळतो. लॅटिन अमेरिकेतील असणारे सिटी मॉडेल हे ग्रिफिथ आणि लोरी फोर्ड या दोन भूगोल शास्त्रज्ञाने 1980 मध्ये तयार केले. व या मॉडेलमध्ये 1996 मध्ये सुधारणा केली. हे मॉडेल मध्यवर्ती शहर म्हणजेच सीबीडी बाजार म्हणून विभागले गेले आहे सीबीडी याचा अर्थ उंच इमारतीचे जाळे किरकोळ दुकानांची बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये होय. या मध्ये उत्तम पायाभूत सुविधा तर दुसऱ्या बाजूला सीबीडी सारखे अर्थी क्षेत्र पहावयास मिळते. यामध्ये स्पाईन आणि जे उच्च निवासी क्षेत्र आहेत त्यांना सर्व प्रकारच्या सुविधा प्राप्त होतात त्यांच्या बरोबरच याठिकाणी उच्च मध्यमवर्गीय लोकांची घरे ही पहावयास मिळतात सीबीडी क्षेत्राच्या आजूबाजूचा परिसर हा मध्यम वर्गातील रहिवाशांसाठी उत्तम घरांचा असतो. काही श्रीमंत आणि उच्चभू निवासी क्षेत्र निघून गेल्यानंतर हे रहिवासी त्या ठिकाणी आले असे सांगितले जाते लॅटिन अमेरिकेतील या मध्यमवर्गीय रहिवाशांना मुळे शहरीकरण हे सर्व साधारण झाले. या क्षेत्राच्या पलीकडे मॅच्युरिटी जून व त्यानंतर एक्सप्रेसन प्रभावक्षेत्र येते जि प कनिष्ठ वर्गाच्या संक्रमण आतील क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. हे क्षेत्र निकृष्ट दर्जाच्या घरांचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. या क्षेत्रात जे इंसितू ॲक्शन आणि डिस्कोमिनिट चे क्षेत्र आहे ते विविध उद्योगधंद्यांना व कामगार यांना जोडते

बहुतेक करून जे नैऋत्य आशियातील देश आहेत आणि आफ्रिकेतील काही प्रमुख शहरे जी इस्लाम धर्माच्या प्रभावाखाली आहेत. अशा शहरांच्या रचनेचा विचार करता या शहरांच्या मध्यवर्ती भागात मशिद व त्याला तटबंदी पहावयास मिळते. या शहरांच्या रचनेचा विचार करता त्याच्याभोवती बाजार जो अनियमित स्वरूपाचा असतो व त्याच्या भोवताली असणारे रस्ते हे अरुंद स्वरूपाचे असतात. या बरोबरच भारतीय शहरांसह दक्षिण आशियातील अनेक शहरे ही बाजार सिटी मॉडेल या प्रभागाचे अनुकरण करतात. ही शहरे महत्वाच्या व्यापारी मार्गावर विकसित झालेली आहेत आणि या शहरातील बाजार हा केंद्रित झालेला पहावयास मिळतो. या शहरांच्या बाजाराजवळ उच्चभू निवासस्थाने विशिष्ट अंतरावर असलेली पहावयास मिळतात तर इतर अल्पसंख्यांक आणि वांशिक गटातील घरेही विखुरलेल्या स्वरूपाची पहावाच मिळतात. दक्षिण आशियातील बहुतेक वसाहती या किनारपट्टीला अनुसरून आहेत व या वसाहती म्हणजेच आर्थिक आणि राजकीय स्थाने आहेत. काही ठिकाणी या शहरांचे मध्यभागी एखादा लष्करी किल्ला असलेला पहावयास मिळतो व त्याच्या कडेला जी मोकळी जागा आहे. त्या ठिकाणी प्रशासकीय इमारती पहावयास मिळतात व त्या कडेला काही ठिकाणी गृहनिर्माण क्षेत्र पहावयास मिळतात. बहुतेक करून जी व्यावसायिक केंद्रे आहेत ती बाजारांवर अवलंबून असलेली पहावयास

मिळतात. परंतु सध्या शहरांच्या बाहेरील विस्तार हा अनौपचारिक रित्या वाढलेला पहावयास मिळतो.

२.१२ शहरी वसाहतींची अनुक्रम

शहरांचे एकत्रित केंद्रीकरण लोकसंख्येचा भौगोलिक बदल याचा परिणाम म्हणून सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडून येते यामध्ये लोकसंख्येची भूमिका महत्त्वाची असते. त्यामुळे शहरातील आर्थिक राजकीय आणि सांस्कृतिक पर्यावरण प्रणाली एकत्रित काम करते ते एकाच शहरात असणारी लोकसंख्या, अर्थरचना रोजगार रचना या बदलांचा परिणाम तेथील शहरांच्या व्यवस्थेवर होतो. अर्बन सिस्टीमची संकल्पना ब्रायन जेएल बेरी (1964) यांनी मांडली होती. तो म्हणतो "शहरांच्या प्रणालींमधील प्रणाली म्हणून शहरे". शहरी भागात लोकसंख्येच्या आकारांची एक मोठी श्रेणी प्रदर्शित केली जाते, वस्ती किंवा आधुनिक झोपडपट्ट्यांपासून ते जागतिक शहरांपर्यंत प्रत्येकाची शहरी व्यवस्थेमध्ये संबंधित आर्थिक भूमिका असते. शहरी व्यवस्थेची मध्यवर्ती संकल्पना ही एक शहरी पदानुक्रम आहे जी मानते की शहरी ठिकाणे लोकसंख्येच्या आकारानुसार आणि आर्थिक कार्यानुसार बदलतात. व्यापकपणे समजावून सांगायचे तर, अधिक आणि वैविध्यपूर्ण सेवा प्रदान करणाऱ्या मोठ्या लोकसंख्येच्या वस्त्या शहरी पदानुक्रमापेक्षा जास्त आहेत. तर, कमी लोकसंख्या असलेल्या वस्त्या आणि मर्यादित संख्या आणि सेवांचे प्रकार शहरी पदानुक्रमाच्या खाली आहेत. खालील आकृती पहावी या मध्ये पिरॅमिडद्वारे शहरी पदानुक्रमाचे वर्णन करते जेथे सर्वात लहान वस्त्या किंवा वस्त्या पिरॅमिडच्या तळाशी असतात कारण त्यामध्ये लहान, ग्रामीण लोकसंख्या असते आणि प्रणालीमध्ये कमी संख्या आणि मर्यादित विविध प्रकारच्या आर्थिक सेवा असतात.

आज अनेक जागतिक शहरे शीर्षस्थानी आहेत, कारण त्यांच्याकडे मोठी, शहरी लोकसंख्या आहे आणि मोठ्या संख्येने आणि आर्थिक सेवांचा विस्तृत श्रेणी आहे. जसजसे शहरी पदानुक्रम वाढतो, लोकसंख्येच्या आधारावर प्रत्येक श्रेणीतील वसाहतींची संख्या कमी होते आणि सेवांची संख्या आणि विविधता वाढते. जर आपण युनायटेड स्टेट्समधील देशातील उदाहरणांचा विचार केला तर, शहरी पदानुक्रमाच्या शीर्षस्थानी असलेले शहर न्यूयॉर्क आहे, ज्यामध्ये देशाची सर्वात मोठी लोकसंख्या आहे, हे एक प्रमुख जागतिक आर्थिक, वाहतूक आणि सांस्कृतिक केंद्र देखील आहे; जे विविध प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक सेवा देतात

या पातळीच्या अगदी पुढे किंवा खालील लॉस एंजेलिस आणि शिकागो सारखी शहरे असतील, दोन्ही शहरी लोकसंख्या मोठी आहे आणि अनेक आर्थिक, वैद्यकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि किरकोळ सेवा ही शहरे देतात. तर शहरी पदानुक्रमावर एक पाऊल पुढे, अटलांटा, डेन्व्हर, सिएटल आणि मियामी सारख्या शहरांना स्थान दिले जाईल. यापैकी प्रत्येक शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणात शहरी लोकसंख्या आहे आणि सेवा करण्यासाठी सेवांची संख्या आहे, परंतु ते मागील दिलेल्या शहरांपेक्षा आकाराने लहान आहेत असे दिसते. या पातळीच्या खाली, राज्य पातळीवर किंवा कदाचित प्रादेशिक स्तरावर महत्त्वाचे आर्थिक आणि प्रशासकीय केंद्र म्हणून काम करणारी राज्य आणि/किंवा

राज्यांच्या राजधानीत सर्वात मोठी शहरे असू शकतात. राज्याची राजधानी नसलेली किंवा राज्यामधील सर्वात मोठी शहरे नसलेली छोटी शहरे पुढील स्तरावर आहेत असे पहावयास मिळते. तर ही शहरे राज्याच्या एका भागाला किंवा प्रदेशाला सेवा पुरवतात आणि त्यांची लोकसंख्या लक्षणीयरीत्या कमी आहे. लहान लोकसंख्या असलेली शहरे आणि सेवांची छोटी श्रेणी अधिक वैविध्यपूर्ण सेवांसाठी जवळपासच्या शहरांवर अवलंबून असते; अशा प्रकारे दुसरा शेवटचा स्तर व्यापलेला पहावयास मिळतो.

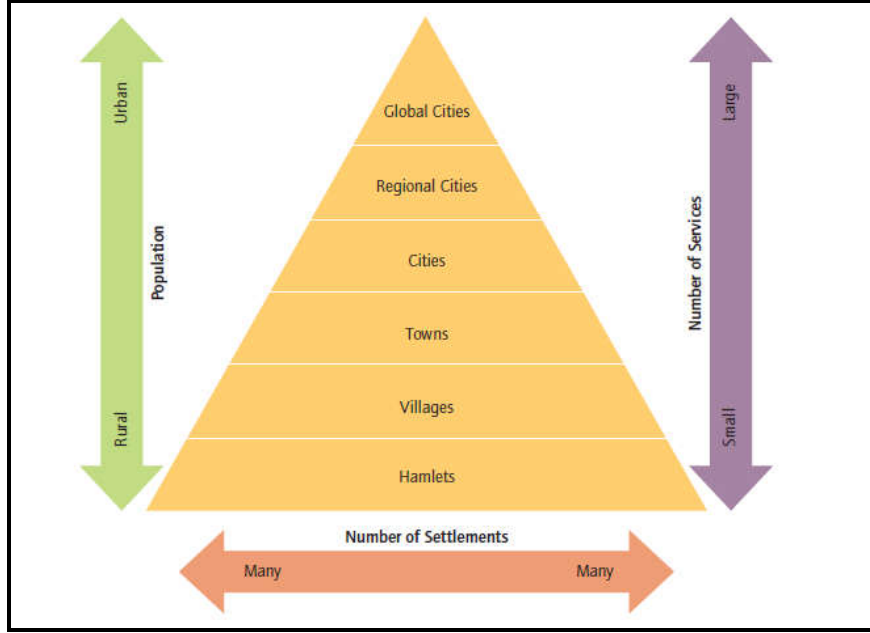

Fig. 4. शहरी पदानुक्रमातील लोकसंख्या, वस्ती आणि सेवा

शहरी व्यवस्थेतील शहरी क्षेत्राचा आकार आणि वितरणाचा आर्थिक विकासावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. शहरी पदानुक्रमाचे विश्लेषण प्रामुख्याने विविध निकषांवर आधारित शहरांच्या क्रमवारीशी संबंधित आहे, जसे की लोकसंख्या आकार, आर्थिक शक्ती, विक्री आणि औद्योगिक कामगारांची संख्या. विविध आकारांची शहरे आणि शहरे यांच्यातील संबंध आणि लँडस्केपमधील त्यांचे अंतर समजून घेण्यात भूगोलशास्त्रज्ञांनी स्वारस्य दाखवले आहे असे पहावयास मिळते. पुढे त्यांनी असे गृहीत धरले की वस्ती आडकाठीने किंवा यादृच्छिकपणे वाढत नाही. त्यामुळे शहरांचे अंतर किंवा अवकाशीय वितरण आणि त्यांचा आकार यांच्यातील संबंध अंतर्भूत असणारा क्रम मोजता येण्याजोगा असावा. या मध्ये तीन प्रमुख सिद्धांत शहरी व्यवस्थेतील शहरांचे वितरण स्पष्ट करतात - मध्यवर्ती स्थान सिद्धांत, रँक-आकार नियम आणि प्राइमेट शहराचा कायदा.

रँक-आकार नियम- कोणत्याही मोठ्या प्रदेशात, अनेक लहान शहरे, लहान संख्येने मध्यम आकाराची शहरे आणि तुलनेने काही मोठी शहरे यांचे संयुक्त अस्तित्वात आहे. हे जगाच्या सर्व क्षेत्रांसाठी लागू असेल तर, मग आर्थिक विकासाच्या कोणत्या टप्प्यावर पोहोचले किंवा नागरीकरणाची पातळी गाठली गेली. रँक-आकार नियम (किंवा रँक-आकार वितरण) शहरी व्यवस्थेतील शहरांमधील एक साधा संख्यात्मक-आकार संबंध स्थापित करतो. कोणत्याही प्रदेशातील शहरे त्यांच्या लोकसंख्येच्या आकारानुसार सर्वात

मोठ्या ते सर्वात लहान अशी क्रमवारी लावली जाऊ शकते. यात 1949 मध्ये जी.के. झीप यांनी रँक-आकाराचा नियम सांगितला, जिथे त्याने हा संबंध अचूक गणितीय शब्दांत व्यक्त केला जसे 'एखाद्या भागातील सर्व नागरी वस्त्यांचा लोकसंख्येच्या उतरत्या क्रमाने क्रमवारी लावल्यास, नवव्या शहराची लोकसंख्या शहराच्या लोकसंख्येच्या $1/n$ अश्या मुल्याची असेल. जे सर्वात मोठे शहर असेल'. हे संबंध खालीलप्रमाणे निर्दिष्ट केले आहेत:

$$P_x = P_1/R$$

जसे

$$P_x = \text{शहराची लोकसंख्या } x$$

$$P_1 = \text{सर्वात मोठ्या शहराची लोकसंख्या (प्रथम क्रमांकाचे शहर)}$$

$$R = \text{शहराची लोकसंख्या श्रेणी } x$$

दुसऱ्या शब्दांत, रँक-आकार वितरणावर आधारित शहरी प्रणालीमध्ये, शहराची लोकसंख्या त्याच्या लोकसंख्येच्या रँकच्या व्यस्त प्रमाणात असते असे पहावयास मिळते. सर्वसाधारणपणे, सर्वात मोठ्या शहराच्या आकारमानाच्या $1/n$ लोकसंख्या n व्या क्रमांकाच्या शहराची असेल—प्रणालीतील दुसऱ्या-सर्वात मोठ्या शहराची लोकसंख्या सर्वात मोठ्या शहराच्या निम्मी असेल, तिसऱ्या-सर्वात मोठ्या शहराची लोकसंख्या एक तृतीयांश असेल सर्वात मोठी लोकसंख्या, असते

उदाहरणार्थ, जर प्रथम क्रमांकाचे शहर, म्हणजे, देशातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या शहराची लोकसंख्या 500,000 असेल, तर रँक-आकार नियमानुसार ते 5 व्या क्रमांकाचे शहर पहिल्या क्रमांकाच्या लोकसंख्येच्या एक-पंचमांश असेल. रँक शहर, म्हणजे, 100,000. लोकसंख्येचे शहर होय. रँक-आकार वितरण तत्त्व युनायटेड स्टेट्स, जर्मनी, जपान आणि कॅनडा सारख्या विकसित राष्ट्रांच्या अनेक शहरांमध्ये वाजवीपणे लागू होते.

जरी रँक-आकार वितरण निश्चितपणे दिलेल्या शहराच्या लोकसंख्येचा अंदाज लावत नाही, तरीही ते शहराच्या लोकसंख्येच्या वितरणाच्या स्वरूपाचे उपयुक्त वर्णन प्रदान करते. रँक-आकाराचे शहर वितरण सामान्यतः शहरीकरणाचा दीर्घ इतिहास असलेल्या देशांमध्ये, औद्योगिकदृष्ट्या विकसित देश आणि राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या स्थिर आणि गुंतागुंतीच्या क्षेत्रांमध्ये होतो. भारतात, रँक-आकार वितरण हा अपवाद आहे कारण तो राष्ट्रीय स्तरावर अनुपस्थित आहे. मुंबई, कोलकाता आणि दिल्लीची लोकसंख्या एकमेकांच्या अगदी जवळ आहे. केरळ राज्यात, कोचीन, कालकत्ता आणि तिरुवनंतपुरम या तीन शहरांची लोकसंख्या जवळपास समान आहे. त्याचप्रमाणे मध्य प्रदेशातील इंदूर, जबलपूर आणि भोपाळ आणि पंजाबमधील लुधियाना, अमृतसर आणि जालंधर या शहरांसह. राजस्थानचे रँक-साईजचे चांगले संबंध असल्याचे दिसून येते.

प्राइमेट सिटीचा कायदा - विकासाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, म्हणजे कृषी आधारित आर्थिक प्रणालीमध्ये, वसाहती समान आकाराच्या असतात आणि संपूर्ण लँडस्केपमध्ये समान रीतीने वितरीत केल्या जातात. या पॅटर्नमुळे वाहतूक खर्च आणि स्पर्धा कमी होते.

कालांतराने, एक शहर किंवा एक वसाहत (गाभा) मधील इतर वस्त्यांवर प्रभुत्व किंवा सत्ता मिळवते. किंवा प्राइमेट शहर इतर शहरांच्या तुलनेत मध्यवर्ती ठिकाणी असू शकते किंवा जलवाहतुकीच्या प्रवेशासाठी बंदर शहर म्हणून एक आदर्श स्थान असू शकते. प्राइमेट शहरे ही शहरांच्या प्रणालीमध्ये सर्वात मोठी आणि सर्वात प्रबळ शहरे आहेत. ते असमानतेने मोठे आहेत आणि त्यांची लोकसंख्या दुसऱ्या-सर्वात मोठ्या आणि त्यानंतरच्या शहरांपेक्षा अनेक पटीने जास्त आहे (रॅक-आकार नियमानुसार). तथापि, हे वारंवार होत नाही.

रॅक-आकार वितरणाचे पालन न करणाऱ्या शहरी प्रणाली शहरी प्राधान्य वितरणाचे पालन करतात. 1939 मध्ये, 'द लॉ ऑफ द प्राइमेट सिटी' या शीर्षकाच्या अभ्यासात, एम. जेफरसन यांनी 51 निवडक देशांमधील प्राइमेट शहर आणि पुढील सर्वात मोठ्या शहरांमधील आकाराचे संबंध तपासले. या 51 पैकी, त्याने नमूद केले की 28 देशांमध्ये खासगी शहराचा आकार दुसऱ्या शहराच्या दुप्पट आणि 18 घटनांमध्ये पुढील सर्वात मोठ्या शहराच्या तिप्पट आहे. जेफरसनने समूहाच्या प्रभावावर कायदा स्थापित केला ज्याद्वारे देशाचे सर्वात महत्वाचे शहर नेहमी असमानतेने मोठे आणि राष्ट्रीय क्षमता आणि भावना यांचे विलक्षणपणे अभिव्यक्त असते. हे केवळ लोकसंख्येच्या आकारातच नव्हे तर आर्थिक उत्पादन, राजकीय प्रभाव आणि सांस्कृतिक महत्त्व यावरही वर्चस्व गाजवते. सर्वात मोठ्या शहराच्या प्राथमिकतेची डिग्री त्याच्या लोकसंख्येच्या दुसऱ्या-सर्वात मोठ्या शहराच्या किंवा इतर काही शहरांच्या एकत्रित शहरांच्या गुणोत्तराने मोजली जाऊ शकते.

प्राथमिकतेची अनुक्रमणिका = P_1/P_2

जसे

P_1 - सर्वात मोठ्या शहराची लोकसंख्या

P_2 - दुसऱ्या मोठ्या शहराची लोकसंख्या

प्रादेशिक शहरे ही बहुधा राष्ट्रीय (किंवा प्रादेशिक) राजधानीची शहरे असते आणि प्रभावाच्या दृष्टीने ते शहरी व्यवस्थेवर वर्चस्व गाजवतात. सर्व पैलूंमध्ये त्यांच्या वर्चस्वामुळे, प्राथमिक शहरे ग्रामीण आणि शहरी स्थलांतरितांसाठी आकर्षण बनतात, ज्यामुळे मोठ्या रोजगार, उत्पन्न आणि घरांच्या संधींसाठी शहराकडे लोक आकर्षित होतात. या प्रक्रियेमुळे प्राइमेट सिटी शहरी व्यवस्थेतील इतरांपेक्षा अधिक विषम बनतात. उदाहरणार्थ, लंडन लिव्हरपूलच्या 7 पट मोठे आहे. प्रथम शहरे जगभरात आढळू येतात, परंतु ते कमी विकसित जगात जास्त प्रमाणात आहेत. प्रथम शहरे लहान शहरी प्रणालीमध्ये उपस्थित असतात ज्यात शहरांची संख्या कमी असते आणि/किंवा एकूण लोकसंख्या कमी असते आणि शहरीकरणाचा लहान इतिहास असतो.

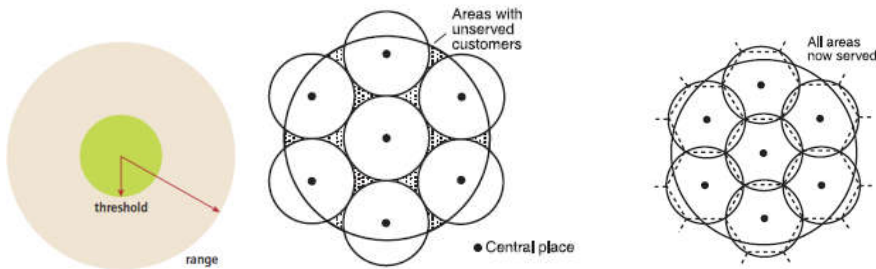
शहरी प्राथमिकतेचा एक विशिष्ट प्रकार म्हणजे बायनरी शहरी प्रणाली होय, ज्यावर दोन शहरांचे वर्चस्व असते, म्हणजे एक शहर राष्ट्रीय (किंवा प्रादेशिक किंवा माजी वसाहती) राजधानी आहे, तर दुसरे अलीकडील आर्थिक केंद्र आहे. उदाहरणार्थ - स्पेनमध्ये, माद्रिद ही राजधानी आहे आणि बार्सिलोना हे बंदर आहे जे आर्थिक केंद्र म्हणून कार्य करते. त्याचप्रमाणे चीनमध्ये, बीजिंग ही राजधानी आहे तर शांघाय हे देशाचे आर्थिक

आणि आर्थिक केंद्र आहे जे एक बंदर देखील आहे. भारतामध्ये राष्ट्रीय स्तरावर असे कोणतेही प्राइमेट शहर नाही परंतु मुंबई, कोलकाता, चेन्नई आणि दिल्ली सारखी महानगरे ही भारतातील प्रमुख शहरे आहेत ज्यांचा देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींवर मोठा प्रभाव आहे. प्राइमेट शहर शहरी-ग्रामीण असमानतेला कारणीभूत ठरते आणि विकासामध्ये असमतोल निर्माण करते हे वारंवार ठामपणे सांगितले गेले आहे परंतु पटवून दिलेले नाही.

शहरांच्या प्रणालीमध्ये प्राइमेट शहर आकाराचे वितरण अस्तित्वात असताना नकारात्मक आर्थिक परिणाम होऊ शकतात. सुरुवातीच्या टप्प्यावर, वस्ती तुलनात्मक आकाराची आणि आर्थिक कल्याणाची असते). जसजसा आर्थिक विकास होतो तसतसे एक शहर या प्रदेशावर वर्चस्व गाजवते किंवा त्याला उच्च दर्जाचे प्राधान्य असते. अनेकदा कोर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या, या प्रदेशांमध्ये बदल निर्माण करण्याची आणि आत्मसात करण्याची उच्च क्षमता असते कारण ते आर्थिक आणि तंत्रज्ञानाने समृद्ध असतात.. कोर हे परिघातील इनपुटवर अवलंबून असते ज्यामध्ये यंत्रणेतील लहान वसाहती असतात आणि म्हणून परिघातील विकास कोर प्रदेश संस्थांद्वारे निर्धारित केला जातो. संसाधनांनी समृद्ध असूनही, हे परिधीय क्षेत्र आर्थिकदृष्ट्या गरीब असतात. आर्थिक विकास जसजसा होत जातो तसतसे संपूर्ण प्रदेशात संपत्तीचे अधिक न्याय्य वितरण होते.

२.१३ मध्यभूमी सिद्धांत आणि वस्तीचा अनुक्रम

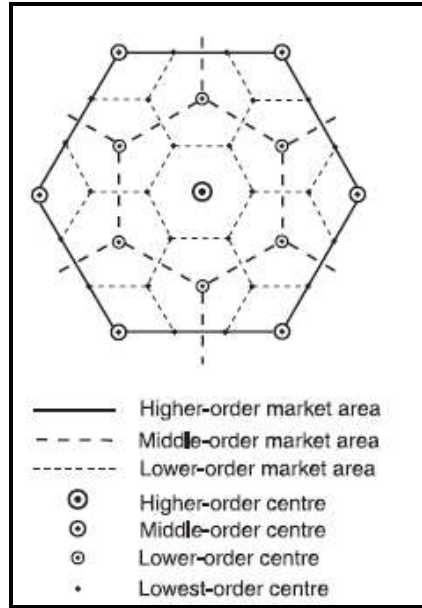
इ.स. 1933 साली वाल्टर ख्रिस्टलर या जर्मन भूगोलतज्ञाने हा सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत मांडण्यापूर्वी या भूगोल तज्ञाने जर्मनीमधील अनेक वस्त्यांचा अभ्यास केला. त्याने दक्षिण जर्मनीतील लोकवस्त्यांच्या प्रादेशिक वितरणाचा अभ्यास करून असा निष्कर्ष काढला की एखाद्या प्रदेशातील अनेक लोकवस्त्यांना मध्यवर्ती स्थाने असतात . मध्यवर्ती स्थान किंवा मध्यवर्ती ठिकाण: एखाद्या परिसरातील आपल्या सभोवताली विखुरलेल्या लोकसंख्येला / वस्त्यांना आवश्यक लहान - मोठ्या वस्तु / सेवा पुरविणाऱ्या ठिकाणास मध्यवर्ती स्थान असे म्हणतात . मध्यवर्ती स्थान म्हणजे सभोवतालच्या अनेक लोकवस्त्यांना एखादी विशिष्ट सेवा / अनेक सेवा उपलब्ध करून देणारे केंद्र होय . मध्यवर्ती स्थळाच्या ठिकाणी बहुतेकदा या सेवा व वस्तुची निर्मिती होत असते. या वस्तू व सेवा विविध प्रकारच्या असून त्या पुरविण्यासाठी आवश्यक असलेली यंत्रणाही मध्यवर्ती स्थळाच्या ठिकाणी उपलब्ध असते . मध्यवर्ती शहराच्या आसपास कशा रितीने वस्त्यांचे वितरण असले पाहिजे हे त्याने दाखवण्याच्या प्रयत्न केला, असे वैशिष्ट्यपूर्ण वितरण येण्यासाठी त्याने काही गोष्टी / तत्वे गृहीत धरली.

गृहीत तत्वे

- 01) एकाच उत्पादनक्षमतेची सपाट व सुपिक जमीन.
- 02) त्या भागात सर्वसाधनसंपत्तीचे वितरण समान असले पाहिजे
- 03) लोकसंख्येचे वितरण अगदी लहान वाडीपासून ते थेट मध्यवर्ती शहरापर्यंत समान असले पाहिजे
- 04) सर्व भागात वाहतुकीची व्यवस्था त्या त्या वस्तीच्या लोकसंख्येच्या समप्रमाणात उपलब्ध असली पाहिजे
- 05) सर्व ग्रामीण व नागरी वस्त्या एकमेकांना वाहतुक मार्गाने जोडलेल्या असल्या पाहिजे.
- 06) अतिप्राचीन काळापासून स्थायी अशा वसाहती होऊन तिच्यात एकसारखी वाढ होत गेलेली असावी. कोणत्याही वसाहतीत औद्योगिक वाढ होऊन एकदम कोणताही बदल झालेला नसावा.

या गृहीत तत्वाचा आधार घेऊन त्याने केंद्रीय ठिकाण संकल्पना स्पष्ट केली.

रचना : आपल्या सिद्धांताच्या पूर्ततेसाठी ख्रिस्टलरने पुढील प्रकारे एका प्रतिकृतीची निर्मिती केली प्रत्येक मध्यवर्ती ठिकाणाचे प्रभावक्षेत्र निश्चित करण्यासाठी त्याने प्रथम वर्तुळाकृती क्षेत्राची रचना केली . परंतु त्यामुळे काही भागाला वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यापासून वंचित रहावे लागते . अशा स्थितीत मध्यवर्ती स्थानाच्या प्रभाव क्षेत्राचा आकार षटकोनाकृती तयार केला षटकोनाऐवजी हा आकार वर्तुळाकार धरला तर दोन वर्तुळात पोकळ जागा राहिल अथवा ही दोन्ही वर्तुळे एकमेकांना छेदण्याची शक्यता निर्माण होईल . यामुळे षटकोन आकार हा सर्वात योग्य आकार होय असे त्यास वाटते.

या सिद्धांतात ख्रिस्टलरने मानवी वस्तीची चढती श्रेणी दिली आहे . ती पुढीलप्रमाणे

01) खेडे

02) छोटी बाजारपेठ नगर

03) मोठी बाजारपेठ शहर

04) मोठे प्रादेशिक शहर

05) प्रादेशिक राजधानी दुसऱ्या श्रेणीत असलेल्या छोट्या बाजारपेठेच्या नागरी वस्तीभोवती राहा खेडेगा असतील ही सहाही खेडेगावे या एकाच नागरी वस्तीला आपली सुविधा उपलब्ध करून देणार नाहीत. कारण या नागरी वस्तीच्या शेजारी काही अंतरावर दुसरी नागरी वस्ती असेल व ती नागरी वस्ती पहिल्या नागरी वस्तीभोवती असलेल्या खेडेगावापैकी तीन नागरी वस्तींना सेवा उपलब्ध करून देईल. पटकोनी आकृतीबंधाचे हे वैशिष्ट्य पुढील आकृतीवरून सहज लक्षात येईल.

तीन ग्रामीण वस्त्या, एक छोटी बाजारपेठ असलेल्या नागरी वस्तीला आपल्या सुविधा उपलब्ध करून देतील. अशा नऊ छोट्या नागरी वस्त्या मोठी बाजारपेठ असलेल्या नागरी वस्तीला आपल्या सुविधा उपलब्ध करून देतील अशा २७ मोठ्या बाजारपेठा असलेल्या वस्त्या एका मोठ्या प्रादेशिक शहराला आपल्या सेवा उपलब्ध करून देतील. अशाप्रकारे ही प्रादेशिक शहरे मध्यवर्ती शहरांना आपल्या सेवा उपलब्ध करून देतील.

प्रत्येक छोटी ग्रामीण वस्ती दुसऱ्या ग्रामीण वस्तीपासून ७ किमी वर असल्याची शक्यता ख्रिस्टलर गृहीत धरतो. यापुढील छोटी बाजारत दुसऱ्या बाजारपेठेपासून १२ किमी अंतरावर असेल. याचे कारण म्हणजे छोटी बाजारपेठ असलेली वस्ती खेडेगावच्या तिप्पट क्षेत्राला आणि तिप्पट लोकसंख्येला सुविधा प्राप्त करून देईल . यामुळे दोन बाजारपेठे मधील अंतर १२ किमी असेल. अशाप्रकारे प्रत्येकवेळी खालच्या दर्जाच्या शहरापेक्षा वरच्या दर्जाच्या शहराचे प्रभावक्षेत्र तिपटीने वाढत जाते. मध्यवर्ती किंवा केंद्रस्थान सिद्धांताने समीक्षण (टीका) ख्रिस्टलरच्या सिद्धांतामुळे भूगोलशास्त्रात जवळजवळ क्रांती घडून आली आहे. असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही . ख्रिस्टलरने भौगोलिक संशोधन पद्धतीत एक नवे दालन उपडले. काही गृहीत घटकांच्या आधारावर निर्गमन पद्धतीचा व गणिती शास्त्राचा उपयोग करून वस्ती समुहाचे तारांगणाप्रमाणे जाळे कसे निर्माण होते याचे तात्विक विवेचन केले व अशा तात्विक व प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीत कोणते फरक आढळतात. याची सकारण मिमांसा स्टिलर यांनी केली. तथापि तात्विक व व्यावहारिक पातळीवर या सिद्धांतावर टीकाही केली जाते.

01) वास्तवात कोणत्याही ठिकाणी समान प्राकृतिक रचना आढळत नाही. आदर्श स्वरूपाच्या मैदानाची ख्रिस्टलरची संकल्पना वास्तवात उतरू शकत नाही. त्यामुळे हा सिद्धांत अयोग्य वाटतो.

- 02) मुंबईसारख्या महानगरी प्रदेशाच्या आसपासच्या भागात उतरत्या दर्जाच्या शहरांची श्रेणी नसून काही मोजकी मोठी शहरे असतात व लहान शहरांना ग्रासून टाकण्याची प्रक्रिया तेथे घडत असते . अशा ठिकाणी हा सिद्धांत लागू पडत नाही.
- 03) एका श्रेणीतील शहरसंख्या व तिच्या वरच्या श्रेणीतील शहरांची संख्या यामधील परस्पर प्रमाण कोणते असते याविषयी मतभेद आहेत.
- 04) सध्याच्या जलद वाहतुकीमुळे वसाहतीची श्रेणी योग्य वाटत नाही.
- 05) आधुनिक काळात विमाने, रेल्वे, बोटी यामुळे मोठ मोठी शहरे अधिक अधिक जवळ येऊ लागली . यामुळे दोन शहरांच्या दरम्यान असलेल्या वस्त्यांवर मोठ्या शहरांचा प्रभाव चोहोबाजूंनी पडू लागला. त्यामुळे एकच स्थान मध्यवर्ती स्थान म्हणून न रहाता त्यास अनेक स्पर्धक स्थाने निर्माण झाली.
- 06) षटकोनावर आधारित प्रभाव क्षेत्राच्या सांगाड्यामध्ये खरीखुरी मार्ग संरचना समाविष्ट करणे अवघड जाते . तात्वीक सांगाडा व वस्तुस्थिती यातील तफावत अशावेळी स्पष्ट होते.

याप्रकारच्या टिकेत काही तथ्यांश असला तरी ख्रिस्टलर यांचा सिद्धांत उपयुक्त आहे. यात शंका नाही. एका विशिष्ट गृहीतकार्य परिस्थितीत केवळ आर्थिक हालचालींचा प्रभाव होत असला तरी ख्रिस्टलर वर्णन केलेल्या प्रकारच्या केंद्रस्थानाचे जाळे तयार होते. हे नाकारता येत नाही पौवार्य व पाश्चात्य शहराचा प्रत्यक्ष प्रादेशिक वितरणाचा अभ्यास करताना तौलनिक विवेचन करण्यासाठी केंद्रस्थान सिद्धांताची उपयुक्तता मोठी आहे. सैद्धांतिक केंद्रस्थाने व प्रत्यक्षातील केंद्रस्थाने यातील फरक शकतो व अशी मिन्नता का आहे. याची शास्त्रीय मिमांसा करणे अधिक सुलभ होते. कोणत्याही प्रदेशात शहरवाद शहरकेंद्राची व्याप्ती व शहराशहरातील संबंध कसे असतात याचे प्रथम विश्लेषण करण्याचे श्रेय प्रसिद्ध जर्मन भूगोलतज्ञ ख्रिस्टलर, ख्रिस्टलरचा केंद्रस्थान सिद्धांताची आजकालच्या संशोधनावर विशेष छाप दिसून येते. किंबहुना आजचे सांख्यिकीय पद्धतीनुसार चाललेले भौगोलिक संशोधन ख्रिस्टलरचा सिद्धांतावर आधारीत आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

२.१४ समकालीन शहरी समाज

आधुनिक शहरांचा समाज हा पूर्व-औद्योगिक आणि औद्योगिक काळातील समाजापेक्षा वेगळा आहे. शहरी भाग किंवा शहरे व्यक्तींच्या एकमेकांशी असलेल्या नातेसंबंधांवर प्रभाव पाडतात आणि त्यांचे वातावरण सामाजिक संवादांना आकार देतात. सामाजिक संवाद सामाजिक गट तयार करतो, ज्याद्वारे ज्ञान आणि कल्पनांची देवाणघेवाण होते. जगभरातील समकालीन शहरी समाज सामाजिक परस्परसंवादावर अधिक अवलंबून असतात. हे काम सहकार्यने पुढे नेलेजाते सामाजिक संस्था, संस्था आणि संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेसाठी पाया घालून सामाजिक वास्तवाला सक्षम करते. सहकार्याशिवाय व्यक्तींच्या पलीकडे कोणतीही संस्था विकसित होऊ शकत नाही. सामाजिक परस्परसंवादाची दुसरी बाजू म्हणजे सामाजिक संघर्ष आणि स्पर्धा होय. जेव्हा दोन किंवा अधिक लोक सामाजिक

परस्परसंवादात एकमेकांना विरोध करतात तेव्हा सामाजिक संघर्ष होतो. हे घडते कारण समाजात वेगवेगळे गट असतात आणि त्यातील प्रत्येकजण आपले हित साधण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचप्रमाणे, जेव्हा दोन गट सामायिक केले जाऊ शकत नाहीत अशा ध्येयासाठी प्रयत्न करतात तेव्हा स्पर्धा होते. आधुनिक शहरी समाज अत्यंत स्पर्धात्मक आहे कारण संसाधनांवर (जमीन, सामाजिक भांडवल इ.) नियंत्रणासाठी लोक किंवा गटांमध्ये सतत स्पर्धा असते.

शहरे भांडवल संचयाची केंद्रे आहेत आणि ते केवळ आर्थिक आणि मानवी भांडवल असलेल्यांनाच आकर्षित करत नाहीत तर त्यांच्याकडे नसलेल्यांनाही आकर्षित करतात. ग्रामीण शहरे आणि खेड्यांमधून शहरी केंद्रांकडे स्थलांतर हा शतकानुशतके चाललेला मानवी प्रयत्न आहे, जो औद्योगिक क्रांतीदरम्यान वाढला कारण अधिकाधिक लोक रोजगाराच्या नवीन पद्धतींच्या शोधात शहरी भागात येऊ लागले. 20 व्या शतकात नवीन आणि अधिक कार्यक्षम वाहतूक पद्धती, रोजगाराची विविधता आणि समाजीकरणाच्या वाढलेल्या संधींमुळे स्थलांतरात सर्वात मोठी वाढ झाली. बहुतेक नवीन स्थलांतरित गट (वांशिक, धार्मिक किंवा वांशिक) शहरामध्ये सामाजिक आणि स्थानिक अलगपणा प्रारंभिक कालावधी अनुभवतात. अखेरीस, ते एकतर आत्मसात किंवा संवर्धन अनुभवतात. उदाहरणार्थ - नवीन देशात स्थलांतरित होणे आणि यापुढे एखाद्याची मूळ भाषा न बोलणे किंवा त्यांच्या पारंपारिक रीतिरिवाजांचे पालन करणे याला आत्मसात करणे असे म्हणतात.

दुस-या शब्दात सांगायचे तर, जेव्हा अल्पसंख्याक संस्कृती सामाजिकरित्या एकत्रित होते आणि यजमान संस्कृती आत्मसात करते आणि प्रक्रियेत त्यांच्या मूळ रीतिरिवाजांचे पैलू गमावते तेव्हा आत्मसात होते. नवीन भूमीत स्थायिक होणाऱ्या स्थलांतरित आणि वांशिक गटांबद्दल अनेकदा आत्मसातीकरण वापरले जाते. आत्मसात करणे हे अमेरिकन इमिग्रेशन धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे, जे समाजाला "वितळणारे भांडे" म्हणून पाहतात, जेथे वैयक्तिक स्थलांतरित हे कालांतराने अमेरिकन संस्कृतीचा भाग बनतात. मूळ अमेरिकन लोकांचे मुख्य प्रवाहातील युरोपियन-अमेरिकन संस्कृतीत सांस्कृतिक आत्मसात करणे हे सामान्य उदाहरणांपैकी एक आहे.

जसजसा काळ पुढे सरकतो तसतसे सांस्कृतिक प्रसार सांस्कृतिक लॅंडस्केप, पद्धती, नवकल्पना, कल्पना बदलण्यास कारणीभूत ठरतो, जसे काही गट आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतात, काही इतर गट आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करतात. संवर्धनामध्ये मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीमध्ये समान शोषण समाविष्ट आहे, परंतु अल्पसंख्याक गट किंवा स्थलांतरित त्यांच्या ओळखीचे काही पैलू राखून ठेवतात. विशेषतः कॅनडा, पश्चिम युरोप, युनायटेड स्टेट्स आणि ओशनियामध्ये गेल्या काही वर्षांत आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांचा दर अभूतपूर्व पातळीवर पोहोचला असल्याने, अनेक स्थलांतरित आणि त्यांना स्वीकारणाऱ्या समाजांमधील सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये अंतर आहे. अशा प्रकारे या प्रदेशांमध्ये एकत्रीकरणापेक्षा संवर्धन अधिक सामान्य आहे.

वांशिक गट किती प्रमाणात आत्मसात करतात हे देखील राज्याच्या धोरणांशी संबंधित आहे. कॅनडामध्ये, स्थलांतरितांचे आदर्श आणि पद्धती बहुसांस्कृतिकतेच्या संदर्भात तयार केल्या जातात, जे देशाचे 1971 पासूनचे धोरण आहे. बहुसांस्कृतिकता

संवर्धनाशी जवळून जोडलेली आहे. 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून कॅनडाची लोकसंख्या नाटकीयरित्या बदलत असताना, एकूण संख्येत आणि वांशिक रचनेत हे धोरण लागू करण्यात आले. हे धोरण सर्व कॅनेडियन लोकांसाठी समानतेचे महत्त्व ओळखून देशाच्या वाढत्या बहुलवादी स्वभावाचे पालनपोषण करण्याचा हेतू आहे असे पहावयास मिळते.

आत्मसातीकरण आणि संवर्धनाव्यतिरिक्त, अनेक शहरांमध्ये सांस्कृतिक एकत्रीकरण देखील होते. सांस्कृतिक एकत्रीकरण म्हणजे नवीन अद्वितीय संस्कृती निर्माण करण्यासाठी दोन किंवा अधिक संस्कृतींचे मिश्रण होय. या संकल्पनेला बऱ्याचदा 'मेल्टिंग पॉट' सिद्धांत म्हणून संबोधले जाते. कारण त्याच्या उद्देशामध्ये प्रत्येक संस्कृतीचे वैयक्तिक विभाग समाविष्ट केलेले असतात जेणेकरून ते इतरांशी मुदयांत मिसळल्यानंतर वेगळे होऊ शकत नाहीत. सांस्कृतिक एकत्रीकरणाची संकल्पना युनायटेड स्टेट्समध्ये सुरु झाली, कारण देशाच्या लोकसंख्येमध्ये विविध धार्मिक, वांशिक आणि वांशिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांचा समावेश आहे, प्रत्येकाला त्यांचा वारसा आहे असे पहावयास मिळते. या संकल्पनेने विद्यमान संस्कृती जपली आणि लोकसंख्येला एकत्र केले. नवीन स्थलांतरितांनी युनायटेड स्टेट्समध्ये परदेशी संस्कृतीचा सराव सुरु ठेवण्याऐवजी त्यांच्या संस्कृतीचे विभाग अमेरिकन संस्कृतीत योगदान देणे अपेक्षित होते.

भारतीय शहरांमध्ये एकत्रीकरण, संवर्धन आणि सांस्कृतिक एकत्रीकरण ही एक सामान्य प्रथा आहे, कारण देशात विविध धार्मिक, वांशिक, सांस्कृतिक आणि पारंपारिक पार्श्वभूमीतील लोक राहतात. विवाह, सण इ. हे काही सामाजिक प्रसंग आहेत जेथे आत्मसात करणे, संस्कार करणे आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या एकत्र येणे सामान्य आहे असे पहावयास मिळते.

२.१५ स्तरीकरण आणि व्यावसायिक विचलन-निवासी पृथक्करण

जागतिकीकरणाचा शहरांवर खोलवर परिणाम झाला आहे, कारण त्यामुळे शहरांमधील स्पर्धा वाढली आणि सामाजिक ध्रुवीकरण तीव्र झाले आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता शहरी भागात ठळकपणे दिसून येते. जीवनशैली, खर्चाची वर्तणूक, राहण्याची ठिकाणे, सेवांसाठी ते ज्या सुविधांकडे जातात, यातील फरकांवर आधारित या सामाजिक असमानता शहरी समाजात सामाजिक अलिप्तता आणि विभाजन निर्माण करतात. अशा प्रकारे, सामाजिक-आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक वर्गाच्या आधारे शहरी भागांचे स्तरीकरण आणि विभक्त केले जाऊ शकते. सामाजिक वर्गांची व्याख्या पदानुक्रमातील व्यक्तींचे गट म्हणून केली जाते, सामान्यतः संपत्ती, शैक्षणिक प्राप्ती, व्यवसाय, उत्पन्न आणि उपसंस्कृती किंवा सामाजिक नेटवर्कमधील सदस्यत्व यावर आधारित केले जाते. "वर्ग" या शब्दामध्ये प्रामुख्याने "उच्च", "मध्यम", "कामगार वर्ग" यांचा समावेश होतो आणि "गरीब" हा या श्रेणीबद्ध चरणांचे वर्णन करण्याचा लघुलेखन मार्ग आहे. उच्च वर्ग संस्थात्मक नेतृत्व, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रमुख, प्रतिष्ठान, विद्यापीठे यांचे प्रतिनिधित्व करतो असे पहावयास मिळते.

भांडवलदार तसेच उच्चभ्रू लोकांकडे जमीन आणि इतर मालमत्ता असतात आणि त्यामुळे त्यांच्याकडे “सत्ता” आणि “वर्चस्व” असते. मध्यमवर्ग, कदाचित जगातील सर्व देशांमधील सर्वात मोठा वर्ग हा अभियंता, लेखापाल, वकील, वास्तुविशारद, शिक्षक, व्यवस्थापक आणि सार्वजनिक आणि खाजगी संस्थांचे संचालक यांसारख्या वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञान (सुशिक्षित) गटाचे प्रतिनिधित्व करतो. या वर्गाला उच्च उत्पन्न आहे आणि उच्च सामाजिक प्रतिष्ठा असते. व्यावसायिक विविधता मध्यमवर्गामध्ये (म्हणजे उच्च मध्यम, मध्यम आणि निम्न-मध्यम) मोजता येत नसल्यामुळे, त्याची योग्यरित्या व्याख्या करणे कठीण आहे.

कामगार वर्गाच्या लोकसंख्येमध्ये बहुसंख्य कर्मचार्यांचा समावेश होतो, जरी ते कमी शिक्षित किंवा शाळा/कॉलेज सोडलेले असले तरीही. मायकेल झ्वेग, कामगार वर्गाच्या अभ्यासातील एक अग्रगण्य अभ्यासक, कामगार वर्गाची व्याख्या "जे लोक जेव्हा ते कामावर जातात किंवा जेव्हा ते नागरिक म्हणून काम करतात तेव्हा त्यांच्याकडे तुलनेने कमी शक्ती किंवा अधिकार असतात. ते असे लोक आहेत जे त्यांची कामे कमी-अधिक जवळच्या देखरेखीखाली करतात, ज्यांचे त्यांच्या कामाच्या वेगावर किंवा सामग्रीवर थोडे नियंत्रण असते, जे कोणाचेही बॉस नाहीत." तर फ्राफ्टवर्कर्स, फॅक्टरी मजूर हे पारंपारिकपणे ब्लू कॉलर नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेले काही कामगार वर्ग आहेत. कामगार वर्ग आणि गरीब वर्ग यांच्यात एक रेषा आहे. काही ठिकाणी कामगार वर्गाला गरीब म्हणून संबोधले जाते. कमी उत्पन्न, कौशल्याचा अभाव आणि शिक्षण यामुळे या वर्गाला सर्वात कमी सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला आहे. आणि व्यक्ती या त्यांच्या वर्गात असतात, ज्यामध्ये ते त्यांच्या वर्गातील मूल्ये आणि वर्तन शिकतात. तथापि, वर्गाच्या गतिशीलतेचे मूळ, काही भागांमध्ये, सामाजिक राजकीय चढत्या चढत्या किंवा उतरत असताना राजकीय वर्गाच्या संस्कृतीत देखील विकास करू शकतात.

निवासी पृथक्करण

पृथक्करण हे सामाजिक संरचनेच्या विविध श्रेणींमध्ये सामाजिक गट किंवा उपसमूहांच्या भिन्न स्थानाचा संदर्भ देते. बहुतेक शहरांमध्ये निवासी क्षेत्रे आहेत जी वांशिकता, धर्म, उत्पन्न, वर्ग किंवा इतर काही आर्थिक किंवा सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या आधारावर स्पष्टपणे ओळखली जाऊ शकतात. अशा प्रकारे, निवासी पृथक्करण वांशिक किंवा सामाजिक-आर्थिक गटांच्या स्थानिक एकाग्रतेचा संदर्भ देते, ज्याचा परिणाम बहुतेक वेळा शहरी जागांवर निवास स्थानावर होतो. अर्नेस्ट बर्जेस ही व्यक्ती निवासी पृथक्करणाचे नमुने आणि पातळी मोजणारे पहिले होते. रहिवासी क्षेत्रांमध्ये सामान्यतः केवळ उपसमूहांची घरेच नाहीत तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्थांचा समावेश होतो, जसे की प्रार्थनास्थळे, शाळा आणि व्यवसाय, जे सामाजिक जीवनाचा एक महत्वाचा भाग आहेत. या कारणास्तव, या विभक्त क्षेत्रांमध्ये वेगवेगळ्या प्रमाणात अवकाशीय विभक्तता राखली जाते, जी मोठ्या शहरापासून वेगळी असते.

औद्योगिक क्रांतीदरम्यान, वर्ग विभाजन अधिक स्पष्ट आणि तीव्र झाले, कारण कामगार-वर्गाचे जिल्हे कारखान्यांच्या जवळ होते. आणि मध्यमवर्गीय जिल्हे विशेषतः शहरी भागाच्या बाहेरील भागात होते. वांशिक किंवा वांशिक पृथक्करण हा उत्तर अमेरिकन आणि

युरोपीय शहरांमधील पृथक्करणाचा सर्वात प्रमुख प्रकार आहे, जेथे वांशिक अल्पसंख्याक गटांच्या एकाग्रता आणि अलगावकडे लक्षणीय लक्ष दिले गेले आहे. बहुतेक लोक युनाटेड स्टेट्समध्ये, आफ्रिकन तसेच अमेरिकन प्रदेशातील ग्रामीण दक्षिणेकडील शहरी भागाकडे तसेच ईशान्येकडे आणि मध्यपश्चिमी प्रदेशातून ते स्थानांतरित होते. त्यामुळे मध्य पूर्वेतील अनेक शहरांमध्ये धर्मावर आधारित पृथक्करण आढळू येते. यामुळेच दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेदाचे औपचारिक संस्थात्मकीकरण होण्यापूर्वीच, शहरे वांशिक रेषांमध्ये विभागली गेली होती.

सामाजिक पृथक्करण प्रबळ लोकसंख्येच्या तुलनेत अल्पसंख्याक गटांच्या स्थानिक वितरणाचे मूल्यांकन करते. एकमेकांच्या जवळ राहणारे अल्पसंख्याक गट एकमेकांना वेगळे मानतात. त्यामुळे विभक्त परिसरांमधील अल्पसंख्याक गटांची मंडळी दैनंदिन परस्परसंवादाद्वारे त्यांच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रथा टिकवून ठेवू शकतात. ही मंडळी एक स्वैच्छिक प्रक्रिया आहे जी एक मजबूत भावना प्रस्थापित करते, सामाजिक जाळे मजबूत करते आणि सामाजिक संघर्ष कमी करते. याउलट, शहराच्या परिसरात विखुरलेले अल्पसंख्याक गट हे विभक्त मानले जातात जेथे गृहनिर्माण आणि / किंवा श्रमिक बाजारपेठेतील भेदभाव प्रमुख आहेत, त्यामुळे अनैच्छिक पृथक्करण होते. आणि जरी पृथक्करण अगदी स्पष्टपणे ओळखले जाऊ शकते, तरीही कोणते प्रकार वेगळे होतात हे नेहमीच स्पष्ट नसते. तर स्वैच्छिक किंवा अनैच्छिक पृथक्करणाची पातळी डिग्री स्वरूपात, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी आणि वेगवेगळ्या अल्पसंख्याक गटांमध्ये बदलते.

घेडो हे दीर्घकालीन भेदभावाचे उत्पादन आहेत. येथे, प्रबळ समाज अल्पसंख्याक गटावर जातीय किंवा वांशिक भेदांच्या आधारे विभक्त होण्याचे आणि त्याला कनिष्ठ मानण्याचे साधन म्हणून पृथक्करण लादतो असे पहावयास मिळते. उदाहरणांमध्ये युनायटेड स्टेट्समधील अनेक शहरांमध्ये आफ्रिकन अमेरिकन आणि हिस्पॅनिक अमेरिकन लोकांचे पृथक्करण समाविष्ट आहे हे पहावयास मिळते. याउलट एन्क्लेव्ह हे अल्पसंख्याक गटांचे स्थानिक केंद्र आहेत जे त्यांच्या स्वतःच्या आर्थिक, सामाजिक किंवा सांस्कृतिक पद्धतींचे संरक्षण करतात. अनेक पूर्व अमेरिकन किंवा युरोपीय शहरांमधील ज्यू जिल्हे किंवा वस्ती क्षेत्रे ही वस्तीची उदाहरणे आहेत. यावरून वसाहती भेदभाव, दोन्हीच्या संयोजनामुळे निर्माण होतात. परंतु ते शहरी लँडस्केपमध्ये वसाहती किंवा एखाद्या वस्तीपेक्षा कमी टिकून असतात. जेव्हा अल्पसंख्याक आणि प्रबळ लोकसंख्येतील फरक तुलनेने कमी असतो आणि अल्पसंख्याकांचे पृथक्करण हे समाजात आत्मसात होण्यासाठी एक तात्पुरती पायरी असते तेव्हा वसाहती तयार होतात. 1920 आणि 1930 च्या दशकात उत्तर अमेरिकेतील अनेक शहरांमध्ये स्थलांतरितांचे स्वागत क्षेत्र वसाहती म्हणून विकसित झाले. निवासी पृथक्करणामध्ये आर्थिक शक्ती देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, जेथे शहरांमधील निवासी क्षेत्रे मुख्यतः उत्पन्न, संपत्ती आणि सामाजिक वर्ग (म्हणजे परिसरातील घरांसाठी पैसे देण्याची व्यक्तीची क्षमता) द्वारे ओळखली जातात. आजच्या जगातील शहरांमध्ये आर्थिक पृथक्करण वाढत आहे. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, जेव्हा विशिष्ट सांस्कृतिक गटांचे सदस्य आणि प्रामुख्याने नवीन स्थलांतरितांचे उत्पन्न कमी असते तेव्हा आर्थिक पृथक्करण आणि सामाजिक पृथक्करण एकत्र होते. सामाजिक असमानता, कल्याणकारी व्यवस्था आणि गृहनिर्माण व्यवस्था बदलणारी आर्थिक संरचना आणि

जागतिक जोडणीची पातळी हे सामाजिक-आर्थिक पृथक्करणास कारणीभूत ठरणारे चार महत्त्वाचे घटक आहेत.

लोकांच्या ऐच्छिक किंवा अनैच्छिक पृथक्करणामुळे, निवासी पृथक्करण विविध सामाजिक गटांच्या एकत्रीकरण आणि एकत्रीकरणाच्या ध्येयाविरुद्ध कार्य करते. संसाधने आणि सुविधा शहरी जागांवर असमानपणे वितरीत केल्या जात असल्याने, उच्च पातळीचे पृथक्करण हे श्रमिक बाजारातील सहभाग, शिक्षण, संस्कृती आणि राजकारणातील सामाजिक संधी कमी करणारे एक महत्त्वाचे घटक असल्याचे मानले जाते.

२.१६ शहरी विषमता आणि वैश्विकता

जलद जागतिक शहरीकरण सामान्यतः सामाजिक-आर्थिक उत्पादकता वाढीशी संबंधित आहे, परंतु यामुळे तीव्र असमानता देखील निर्माण होते. सामाजिक-आर्थिक विषमता विभाग नियम, अतिपरिचित ओळख, घरांच्या किंमती, गुंतवणुकीचे नमुने इत्यादी गोष्टींमध्ये व्यक्त केली जाते. विविध कारणांमुळे विद्यमान व्यावसायिक भिन्नता आणि निवासी पृथक्करण यामुळे शहरांमधील सर्व पैलूंमध्ये विषमता निर्माण होते.

'कॉस्मोपॉलिटन' हा शब्द ग्रीक शब्द kosmopolitēs ('जगाचा नागरिक') पासून आला आहे. आणि नैतिक, आणि सामाजिक-राजकीय तत्त्वज्ञानातील विविध महत्त्वाच्या दृश्यांचे वर्णन करण्यासाठी वापरले गेले आहे जे एकाच वेळी खूप जुने आणि तुलनेने आहे. कॉस्मोपॉलिटॅनिझम या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत आणि बहुतेक वेळा एखाद्याला अत्याधुनिक आणि शहरी अर्थ लावण्यासाठी वापरला जातो. अशा प्रकारे, कॉस्मोपॉलिटन संस्कृती बहुधा मोठ्या, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शहरांशी संबंधित असते. वैश्विकतेचे अनेक प्रकार आहेत - धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष, तसेच पुराणमतवादी आणि उदारमतवादी. कॉस्मोपॉलिटॅनिझमची उत्पत्ती बहुतेकदा शास्त्रीय ग्रीस कालखंडात केली जाते. पुनर्जागरणाच्या काळात, कॉस्मोपॉलिटॅनिझमला पाश्चात्य बुद्धिजीवी लोकांमध्ये नवीन मार्ग सापडला. 1795 मध्ये, इमॅन्युएल कांटच्या "शाश्वत शांती" या निबंधाने हे तत्त्व दिले की युद्ध टाळण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे सर्व मानवांना समान वागणूक देणे; त्याने राष्ट्रांच्या लीगचा प्रस्ताव देखील मांडला जिथे त्याने एका वैश्विक जगाची कल्पना केली जिथे सैन्य संपुष्टात आणले गेले आणि मानवांना प्रातिनिधिक जागतिक संस्थेच्या अंतर्गत शासन केले गेले. काही समीक्षकांनी प्रतिसादात असा युक्तिवाद केला की कांटची स्थिती विसंगत होती कारण त्यांच्या मते, राज्यांमधील निसर्गाच्या स्थितीवर पूर्णपणे मात करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे नंतरच्या लोकांसाठी जबरदस्ती शक्ती असलेल्या फेडरेशन युनियनमध्ये प्रवेश करणे.

कॉस्मोपॉलिटॅनिझम सर्वत्र मानवी जीवनाला अधोरेखित करणारी समानता करतो, एक "कल्पित समुदाय" असते जी जगभरात विस्तारते. नैतिक कॉस्मोपॉलिटॅनिझम हा सर्वात सामान्य कॉस्मोपॉलिटॅनिझम आहे. प्राचीन कॉस्मोपॉलिटॅनिझम मूलभूतपणे मानवांना मदत करण्यासाठी एक 'नैतिक' वचनबद्धता असल्याने, समकालीन नैतिक तत्त्वज्ञानाने मूलभूत मानवी हक्क आणि न्याय यांचा आदर आणि प्रोत्साहन देण्याच्या कर्तव्यावर जोर दिला जातो. नैतिक वैश्विकता कधी कधी राजकीय विश्वसुंदरी होऊ शकते. येथे, काही केंद्रीकृत जागतिक राज्याचे समर्थन करू शकतात, काही मर्यादित सक्तीच्या

शक्तीच्या व्यापक जागतिक संस्थेसह फेडरल व्यवस्थेची बाजू घेऊ शकतात, काही आंतरराष्ट्रीय राजकीय संस्थांना देखील प्राधान्य देऊ शकतात ज्यांची व्याप्ती मर्यादित आहे आणि विशिष्ट चिंतांवर लक्ष केंद्रित करू शकतात (उदा., युद्ध गुन्हे, पर्यावरण संरक्षण), आणि काही पूर्णपणे भिन्न पर्यायाचे रक्षण करू शकतात. सिद्धांतकारांच्या संख्येच्या दृष्टीकोनातून, वास्तविक वैश्विक सिद्धांताने मानवी व्यक्तींच्या गरजा आणि हितसंबंधांना थेट संबोधित केले पाहिजे - जागतिक नागरिक म्हणून - अप्रत्यक्ष ऐवजी, राज्य नागरिक म्हणून, जे विशिष्ट राज्यांमध्ये त्यांच्या सदस्यत्वाद्वारे आहे. शिवाय, सांस्कृतिक कॉस्मोपॉलिटनिझम विशिष्ट संस्कृतीशी अनन्य संलग्नकांना नकार देतो. त्यामुळे एकीकडे, कॉस्मोपॉलिटन सांस्कृतिक विविधतेला प्रोत्साहन देतो आणि बहुसांस्कृतिक मेलंजची प्रशंसा करतो आणि दुसरीकडे, कॉस्मोपॉलिटन मजबूत राष्ट्रवाद नाकारतो.

कॉस्मोपॉलिटन अल्पसंख्याक संस्कृतींच्या हक्कांचाही आदर करत 'संस्कृतीच्या हक्कांचे' जोरदार समर्थन करते. आर्थिक विश्वशैलीवाद कदाचित तत्त्वज्ञानामध्ये कमी आणि अर्थशास्त्रज्ञ आणि विशिष्ट राजकारण्यांमध्ये, विशेषतः जगातील श्रीमंत देशांमध्ये अधिक प्रमाणात संरक्षित आहे. मुक्त व्यापार आणि किमान राजकीय सहभागासह एकाच जागतिक आर्थिक बाजारपेठेचे साक्षीदार असावेत. शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे आणि बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेची वाढती पोहोच यामुळे अलिकडच्या वर्षात पूर्णपणे जागतिकीकृत बाजारपेठेची इच्छा तीव्र झालेली पहावयास मिळते. तथापि, विशाल आंतरराष्ट्रीय आर्थिक विषमतेच्या समस्येचे आंशिक कारण म्हणून आर्थिक विश्वशैलीवादावर टीका केली जाते.

२.१७ उत्क्रांत आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये - स्थानिक वितरण - भारतीय उदाहरणे

सामाजिक संघटनेचे पहिले मोठे स्वरूप म्हणजे जमात. जमातीची व्याख्या पारंपारिक समाजात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक किंवा रक्ताच्या नात्याने, सामान्य संस्कृती आणि बोलीसह जोडलेली कुटुंबे असलेली सामाजिक विभागणी म्हणून केली जाते. जमातीमध्ये काही गुण आणि वैशिष्ट्ये असतात ज्यामुळे ती एक अद्वितीय सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय अस्तित्व बनते. टोळी एकमेकांना "रक्त" आणि "बंधुत्व" या भावनेने ओळखते जी प्रत्येक समाजाचा पाया असतो. जरी जमाती आणि कुळांच्या आधुनिक आवृत्त्या आदिम लोकांपेक्षा अगदी वेगळ्या वाटत असल्या तरी, कालांतराने, विशिष्ट ठिकाणी या स्वरूपाची परिपक्वता समाजाच्या जातीय, भाषिक, धार्मिक आणि नागरी परंपरांसह समाजाच्या मूलभूत संस्कृतीची व्याख्या केली जाते. आदिवासींमध्ये प्रादेशिकतेची भावना जास्त आहे कारण ते एका विशिष्ट प्रदेशाशी जोडलेले पहावयास मिळते. मानववंशशास्त्रज्ञ भटक्या विमुक्तांच्या शिकारी जीवनापासून अधिक स्थायिक, कृषीप्रधान, खेड्यातील जीवनशैलीपर्यंत जमातींची उत्क्रांती शोधले जातात. एका जमातीचे इतर समुदायांशी जवळजवळ नगण्य संबंध असतात. ती स्वतःची संस्कृती विकसित करण्याकडे झुकते आणि म्हणूनच मानववंशशास्त्रीय साहित्यात आदिवासी समुदायांना 'सांस्कृतिक विलग' म्हणून ओळखले जातात. सर्वसाधारणपणे, आदिवासी समाज वैशिष्ट्यपूर्णपणे एक 'समग्र' समाज आहे.

वेगवेगळ्या देशांमध्ये, जमातींना त्यांची नावे आहेत. ऑस्ट्रेलियामध्ये या लोकांना 'अॅबोरिजिन, तर न्यूझीलंडमध्ये 'माओरी, कॅनडामध्ये 'फर्स्ट नेशन्स' आणि अमेरिकेत 'स्वदेशी लोक' म्हणून ओळखले जातात. हे लोक त्यांच्या प्रदेशात वसाहत होण्यापूर्वी त्यांच्या देशांमध्ये अस्तित्वात होते, त्यामुळे मूळ/पूर्वीची वस्ती निर्माण झालेली पहावयास मिळते. आदिवासींना भारतात 'आदिवासी' या नावानेही ओळखले जाते. जगातील इतर कोणत्याही देशाच्या तुलनेत भारतात सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या पहावयास मिळते कारण त्यात सुमारे ६४५ विविध प्रकारच्या जमाती आहेत. भारतातील जवळपास सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये जमाती पहावयास मिळतात.

भारताच्या मध्य आणि ईशान्य भागात प्रबळ आदिवासी पट्टे पहावयास मिळतात. ते त्यांच्या भाषा, सांस्कृतिक पद्धती, सामाजिक संस्था, व्यवसाय, साक्षरतेचे स्तर, शारीरिक वैशिष्ट्ये, अधिग्रहित वैशिष्ट्यांची डिग्री, लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये आणि आर्थिक विकासाच्या स्तरांनुसार विस्तृत विविधता दर्शवतात. उदाहरणार्थ – मेघालयातील गारो आणि खासी, मातृसत्ताक आहेत तर मध्य भारतातील बहुतेक जमाती, जसे की मुंडा आणि ओरांस, प्रखरपणे पितृसत्ताक आहेत. दादर आणि नगर हवेली आणि अरुणाचल प्रदेशच्या आदिसमध्ये बहुपत्नीत्व (एका पुरुषाचे दोन किंवा अधिक स्त्रियांसह सामाजिकरित्या मान्यताप्राप्त मिलन) स्वीकारले जाते, तर बहुपत्नी (एका स्त्रीचे एकाहून अधिक पुरुषांसह सामाजिक मान्यताप्राप्त मिलन) प्रचलित आहे. मिझोरामच्या जमातींमधील साक्षरता दर 90% आहे आणि उत्तर प्रदेशातील जमातींमध्ये सर्वात कमी साक्षरता दर (0.06%) नोंदवला गेला आहे. आर्थिकदृष्ट्या, जमाती स्वयंपूर्ण आहेत कारण ते निर्वाह अर्थव्यवस्थेवर आधारित असते. आदिवासी समाज हे साधे समाज आहेत कारण त्यांचे सामाजिक संबंध प्रामुख्याने कौटुंबिक आणि नातेसंबंधांवर आधारित असतात. तसेच, त्यांच्याकडे कोणतेही कठोर सामाजिक स्तरीकरण पहावयास मिळत नाही.

'जमाती' हा शब्द वसाहती काळापूर्वी जंगलात आणि डोंगरात राहणाऱ्यांशी संबंधित होता. औपनिवेशिक कालखंडात, जमातींचा संदर्भ देणाऱ्या नामकरणात एकापाठोपाठ एक फेरबदल करण्यात आले, ज्यात प्रामुख्याने डोंगरी आणि जंगली जमाती, आदिम जमाती किंवा मागास जमाती यासारख्या जनगणनेतील वर्णनात्मक विशेषणांमध्ये बदल केले गेले. भारताच्या जनगणनेनुसार (2011), भारतातील जमातींची एकूण लोकसंख्या सुमारे 104.3 दशलक्ष आहे, जी देशाच्या लोकसंख्येच्या अंदाजे 9% आहेत. भारतीय राज्यघटनेने भारतातील आदिवासी समुदायांना संविधानाच्या 'अनुसूची 5' अंतर्गत मान्यता दिली आहे. त्यामुळे या जमातींना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून ओळखले जाते.

जरी आदिवासी लोक सांस्कृतिक वारसा आणि कला आणि हस्तकलेच्या कौशल्याने समृद्ध आहेत, तरीही ते उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत तसेच जीवनाच्या इतर पैलूंमध्ये दुर्लक्षित आहेत. वर्षानुवर्षे, विविध सरकारी धोरणे विविध विकासात्मक उपाय (उच्च उत्पन्न, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण आणि उच्च शिक्षण शैक्षणिक संस्था) सुरू करून आदिवासींच्या उत्थानावर लक्ष केंद्रित करतात. जरी, ते प्रगतीच्या संपर्कात आले आहेत आणि गोष्टी पूर्वीपेक्षा चांगल्या वळल्या आहेत, तरीही अलीकडच्या काळातही जमाती प्रगतीच्या शर्यतीत खूप मागे आहेत. अनुसूचित जमाती आणि विमुक्त जमाती हे अजूनही

भारताच्या लोकसंख्येतील सर्वात कमकुवत वर्ग आहेत, पर्यावरणीय, आर्थिक आणि शैक्षणिक कोनातून, त्यामुळे भारताच्या गरिबीचे राष्ट्र बनतचाललेला आहे.

जातींचे विशेष वितरण -

मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा, राजस्थान, गुजरात, झारखंड, छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल आणि कर्नाटक या राज्यांमध्ये अनुसूचित जमातींची सर्वाधिक संख्या आहे. या राज्यांमध्ये देशातील एकूण अनुसूचित जमाती लोकसंख्येपैकी 83.2% लोकसंख्या आहे. आसाम, मेघालय, नागालँड, जम्मू आणि काश्मीर, त्रिपुरा, मिझोराम, बिहार, मणिपूर, अरुणाचल प्रदेश आणि तामिळनाडू, दुसरीकडे, एकूण अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या आणखी 15.3% आहेत. उर्वरित राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांचा वाटा नगण्य आहे. लक्षद्वीप आणि मिझोराममध्ये नागालँड आणि मेघालय त्यानंतर भारतातील अनुसूचित जमाती एकूण लोकसंख्येच्या सर्वात मोठ्या प्रमाणात आहेत. मध्य प्रदेशात अनुसूचित जमातींची संख्या सर्वात जास्त असून त्यापाठोपाठ ओरिसाचा क्रमांक लागतो.

भारतातील काही सामान्य जमाती आहेत – संथाल (पश्चिम बंगाल आणि बिहार, झारखंड, ओडिशा आणि आसामच्या काही भागात मोठ्या प्रमाणावर आढळतात), गोंड (मुख्यतः मध्य भारतात आढळतात), भिल्ल (राजस्थान, गुजरात, मध्य प्रदेशातील जिल्ह्यांमध्ये आढळतात), महाराष्ट्र आणि त्रिपुरा), ओरांस, मुंडा (मुख्यतः छोटा नागपूर पठार प्रदेशात स्थित आहे आणि बहुतेकदा झारखंड, पश्चिम बंगालच्या काही भागांमध्ये आढळतात, छत्तीसगड, बिहार आणि ओडिशा) बंजारा, गुज्जर, बखरवाल, भुतिया (सिक्कीम आणि पश्चिम बंगालच्या उत्तरेकडील भूपरिवेष्टित प्रदेशाचे वर्चस्व), इरुलास (तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि केरळच्या काही भागात आढळतात), टोटो (एक पश्चिम बंगालच्या जलपाईगुडी जिल्ह्यातील तोतोपारा या गावात राहणारे एकटे आदिवासी गट), बोडो (उच्च आसाम आणि नागालँड आणि पश्चिम बंगालच्या काही भागात आढळतात), वारली किंवा वरली जमाती (महाराष्ट्र, गुजरात आणि मध्य प्रदेशात आढळतात) इ.

२.१८ सारांश

प्राचिन काळातील समाजात शिकारी आणि गोळा करणाऱ्यांचा समावेश होता, त्यांना अनेकदा भटके असे संबोधले जाते कारण गतिशीलता ही त्यांची जगण्याची रणनीती होती. त्यांची आर्थिक साधने आणि सामाजिक-सांस्कृतिक प्रक्रिया सोपी, मूलभूत आणि एकसमान होती कारण ते पूर्णपणे पर्यावरणावर अवलंबून होते. हळुहळू शिकारी आणि गोळा करणाऱ्यांकडून कृषीप्रधान समाजात संक्रमण होत गेले. कृषी क्रांतीने लोकांचे त्यांच्या भौतिक आणि सामाजिक वातावरणाशी असलेले नाते पूर्णपणे बदलले. याने एक नवीन सभ्यता विकसित केली ज्याचा समाज, अर्थव्यवस्था, संस्कृती, सामाजिक रचना आणि राजकीय संघटना आहे. औद्योगिक क्रांतीमुळे कदाचित शंभर वर्षांच्या कालावधीत कृषी सोसायट्यांचे लवकरच औद्योगिक सोसायटीत रूपांतर झाले. जसजसे समाज कृषी क्षेत्राकडून औद्योगिक युगाकडे वळत गेले, तसतसे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील सामाजिक-आर्थिक दरी रुंदावत गेली आणि एक नवीन सामाजिक-सांस्कृतिक फूट निर्माण

झाली जी शैक्षणिक पातळी, सांस्कृतिक परिष्कृतता आणि औद्योगिक क्षेत्रांमधील वैचारिक अभिमुखतेवर प्रतिबिंबित झालेली पहावयास मिळते. औद्योगिकीकरणाच्या टप्प्यांनी मायक्रोइलेक्ट्रॉनिक क्रांतीसह इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योगाची झपाट्याने ओळख करून दिली. सुव्यवस्थित माहिती आणि ज्ञान उद्योगाच्या अभूतपूर्व वाढीमुळे नॉलेज सोसायटीची निर्मिती झाली. या युगात सधन मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर, बहुसांस्कृतिक समुदायांची निर्मिती आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा जगाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये विस्तार पाहण्यात आला.

ग्रामीण समाज सामान्यतः निसर्गाने एकसंध असतो आणि पारंपारिक मूल्ये, संस्कृती आणि लोकमार्गांचा ध्वज वाहक असतो. भारतात, ग्रामीण समाज ही एक गुंतागुंतीची संस्था आहे जिथे सामाजिक रचना जातीच्या पदानुक्रमाने प्रभावित आहे. विशिष्ट जातीसमूहांची घरे कोणत्या दिशेला आहेत आणि लोकांच्या घरापासून शेतापर्यंत आणि बाजारपेठेपर्यंतच्या दैनंदिन हालचालींचे स्वरूप जातीच्या घटकांवरून ठरवले जात असे. पदानुक्रमातील रँक जितका कमी असेल तितके त्या जातीचे स्थान वस्तीच्या केंद्रापासून दूर असेल. जरी खेड्यांमध्ये पारंपारिक जीवनपद्धती सुरू असली तरी, समकालीन ग्रामीण समाजातील अनेक क्षेत्रांमध्ये वस्तीची स्थानिक संघटना बदलली आहे. शहरी समाजात, वेगवेगळ्या सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतील लोक एकमेकांशी संवाद साधतात, संस्कार करतात, आत्मसात करतात आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या एकत्र होतात. तथापि, सामाजिक आणि आर्थिक असमानता शहरी समाजाला सामाजिक वर्गानुसार विभाजित करते. त्याच ओळीत, निवासस्थानांच्या निवडीमध्ये सामाजिक-आर्थिक विषमता अतिशय ठळकपणे दिसून येतात.

शहरी आणि ग्रामीण समाजासोबतच विशेषतः भारतात आदिवासी समाज अस्तित्वात आहेत, ज्यात विशिष्ट गुण आणि वैशिष्ट्ये आहेत ज्यात एक अद्वितीय सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय अस्तित्व आहे. भारताच्या जनगणनेनुसार (2011), देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 9% जमाती आहेत. भारतीय राज्यघटनेने भारतातील आदिवासी समुदायांना संविधानाच्या 'अनुसूची 5' अंतर्गत मान्यता दिली आहे. त्यामुळे या जमातींना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून ओळखले जाते.

२.१९ तुमची प्रगती तपासा

प्र 01 चूक किंवा बरोबर

- a जागतिकीकरणामुळे नॉलेज सोसायटीची वाढ झाली.
- b संक्रमणाचा झोन शहरी भाग आणि ग्रामीण भाग विभाजित करतो.
- c रँक-आकाराचा नियम भारतीय शहरांचे उत्तम प्रकारे वर्गीकरण करतो.
- d मानचे मॉडेल हॉयट आणि बर्गस सिटी मॉडेलचे संयोजन होते.
- e वर्णभेद प्रणालीने दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वांशिक पृथक्करण संस्थात्मक केले.

प्र.2. रिकाम्या जागा भरा

- a) _____ आणि _____ हे जातिसंरचनेचे घटक आहेत.
- b) _____ यूएसए मधील वांशिक गटांमध्ये निवासस्थान वेगळे करते.
- c) _____ म्हणाले की शहरांमध्ये सेक्टर असतात.
- d) जेफरसनने त्यांच्या अभ्यासात _____ ने प्राइमेट शहर आणि _____ देशांमधील पुढील सर्वात मोठ्या शहरांमधील _____ तपासले.
- e) लॅटिन अमेरिकेतील मध्यवर्ती शहर _____ आणि _____ मध्ये विभागले गेले आहे.

प्र. 3. एकाधिक निवड प्रश्न

- 1. शहरी संरचनेच्या एकाग्र झोन मॉडेलमध्ये, झोन IV चा संदर्भ _____ आहे
 - a प्रवास करणे
 - b संक्रमण
 - c निवासी
 - d उच्च उत्पन्न गृहनिर्माण
- 2. शहरांच्या प्रणालींमधील प्रणाली म्हणून शहरांचा उल्लेख _____ यांनी केला होता
 - a होमर हॉयट
 - b ओ'कॉनर
 - c लॅरी फोर्ड
 - d जे.एल. बेरी
- 3. शहरी ठिकाणांची पदानुक्रम _____ च्या आधारे निश्चित केली जाते
 - a क्षेत्रफळ
 - b कार्य
 - c लोकसंख्येचा आकार
 - d वरील सर्व

4. _____ हे दीर्घकालीन भेदभावाचे उत्पादन आहेत

- a एन्क्लेव्हज
- b वस्ती
- c झोपडपट्टी
- d गेट्ड समुदाय

5. _____ अंतर्गत भारतीय राज्यघटनेने जमातींना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून मान्यता दिली आहे.

- a अनुसूची 5
- b अनुसूची 7
- c अनुसूची 3
- d अनुसूची 9

प्र. 4. खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या

1. एक समाज आदिम ते ज्ञान समुदायात कसा विकसित झाला हे स्पष्ट करा.
2. ग्रामीण समाज आणि शहरी समाजाच्या सामाजिक संरचनेतील फरक समोर आणा?
3. भारतीय शहरांचे आकारशास्त्र यूएसए शहरांपेक्षा कसे वेगळे आहे ते स्पष्ट करा.
4. नागरी वसाहतींच्या पदानुक्रमावर तपशीलवार नोंद लिहा?
5. भारतातील आदिवासी समाजाच्या उत्क्रांतीबद्दल चर्चा करा.

२.२० स्व-शिक्षण प्रश्नांची उत्तरे

- 1.a. खरे
- 1.b. खोटे
- 1.c. खोटे
- 1.d. खरे
- 1.e. खरे
- 2.f. शुद्धता, प्रदूषण
- 2.b. रंग रेखा
- 2.c. होमर हॉयट
- 2.d. प्राइमेट सिटीचा कायदा, आकार संबंध, 51
- 2.e. एक सीबीडी, एक बाजार

3.1. c

3.2. d

3.3. a

3.4. b

3.5. a

२.२१ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचा अर्थ

Acculturation - The process by which an ethnic group is absorbed into a larger society while retaining aspects of distinct identity.

Assimilation - The process by which an ethnic group is absorbed into a larger society and loses its own identity.

Central business district (CBD) - The social, cultural, commercial, and political center of the city; usually characterized by high-rise office and residential towers, key municipal government buildings, and civic amenities.

Central place - An urban center that provides goods and services for the surrounding population; may take the form of a hamlet, village, town, city, or megacity.

Central place theory - A theory to explain the spatial distribution of urban centres with respect to their size and function.

City - A legally incorporated self-governing unit; an inhabited place of greater size, population, or importance than a town or village.

Class - A large group of individuals of similar social status, income, and culture.

Conurbation - A continuously built-up area formed by the coalescing of several expanding cities that were originally separate.

Core-periphery - The concept that states are often unequally divided between powerful cores and dependent peripheries.

Gentrification - A process of inner-city urban neighbourhood social change resulting from the in-movement of higher-income groups; originates from *gentry*, a term referring to people of high social standing and immediately below those of noble birth.

Hinterland - The market area surrounding a central place; the spatial area from which the providers of goods and services in a central place draw their customers.

Location theory - A body of theories explaining the distribution of economic activities.

Multiculturalism - A policy that endorses the right of ethnic groups to remain distinct rather than to be assimilated into a dominant society.

Primate city - The largest city in an urban system, usually the capital, which dominates its political, economic, and social life; a city that is more than twice the size of the next largest city in the system.

Segregation - The spatial separation of population subgroups within the wider urban population.

Slum - A heavily populated informal settlement, usually located within the urban core, and characterized by poverty, substandard housing, crime, and a lack of sanitation, water, electricity, or other basic services; common in less developed world cities today and in more developed world cities in the 19th and early 20th centuries.

Society - The interrelationships that connect individuals as members of a culture.

Squatter settlements - A shanty town; a concentration of temporary dwellings, neither owned nor rented, at the city's edge; related to rural-to-urban migration, especially in less developed countries.

Suburb - A residential or mixed (residential and employment) use area on the periphery of the city, typically displaying some degree of homogeneity in terms of economic, social-cultural, and/or built form.

Urbanization - The spread and growth of cities; an increasing proportion of a population living in urban areas (cities and towns).

Urban sprawl - The largely unplanned expansion of an urban area into rural areas.

Urban structure - The arrangement of land uses in cities; related to urban morphology.

२.२२ कार्य

List down in detail about the ghettos, enclaves, and gated communities of India.

२.२३ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

1. Ahmed, A. (1999). Social Geography, Rawat Publication, New Delhi.
2. Dumont, Louis (1970). Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications, University of Chicago Press.
3. Hall, T., & Barrett, H. (2012). Urban geography. Routledge.
4. Johnston, R.J., Gregory D. Pratt G. and Watts M., (2005, 5th ed.): the Dictionary of Human Geography, Blackwell.
5. Knox, P., & Pinch, S. (2014). Urban social geography: an introduction. Routledge.
6. Massey, D, Alien, J, P, Jarre, P (eds) (1999). Human Geography Today, Cambridge Polity Press.
7. Pacione, M. (2009). U Ban Geography: A Global Perspective. Routledge.
8. Warf, B. (Ed.). (2010). Encyclopedia of geography. Sage Publications.

मानवी समाजाशी असणारा संवाद-सामाजिक-सांस्कृतिक ओळख - आणि नमुने

या पाठाच्या अध्यायातून तूम्ही खालील वैशिष्ट्ये समजून घेऊ शकाल:

घटक रचना

- ३.१ उद्दीष्टे
- ३.२ प्रस्तावना
- ३.३ विषय चर्चा
- ३.४ तातकालीन सांस्कृति केंद्राचा उदय आणि विकास
- ३.५ सांस्कृति केंद्राचा प्रसार – वेगळेपणा आणि पृथक्करण
- ३.६ वांशिक गट- जैविक विचलन – एकत्रिकरण - आत्मसात करण्याची प्रक्रिया- वर्तणूक आणि संरचनात्मक
- ३.७ संबंधित मुद्दे - राष्ट्र आणि राज्यांचा आधार म्हणून भाषा
- ३.८ संस्कृती केंद्रे
- ३.९ भाषेची उत्क्रांती – भाषेचा प्रसार - भाषिक प्रांतांचा विकास
- ३.१० भारतातील भाषिक विभाग
- ३.११ धर्म - समकालीन गतिशीलता - प्रमुख धर्मांचे स्थानिक नमुने
- ३.१२ राष्ट्र-राज्यांच्या निर्मितीमध्ये धर्माची भूमिका
- ३.१३ वांशिकतेचे परिणाम आणि धर्म, भाषा, वंश
- ३.१४ स्पर्धा, संघर्ष आणि वाटाघाटी
- ३.१५ सारांश
- ३.१६ तुमची प्रगती तपासा
- ३.१७ स्वाध्याय प्रश्नांची उत्तरे

३.१८ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचा अर्थ

३.१९ कार्य

३.२० पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

३.१ उद्दीष्टे

या पाठाच्या अखेरीस तुम्ही हे करू शकाल –

सुरुवातीची सांस्कृतिक ओळखा, सांस्कृतिक केंद्राचा प्रसार आणि संकल्पना तुम्ही समजू शकता वांशिक गट, भाषांची उत्क्रांती आणि प्रमुख धर्मांचे स्थानिक स्वरूप याबद्दलची माहिती तुम्ही जाणून शकता. वंश, धर्म, भाषा आणि वांशिकतेचे परिणाम समजू शकता.

३.२ प्रस्तावना

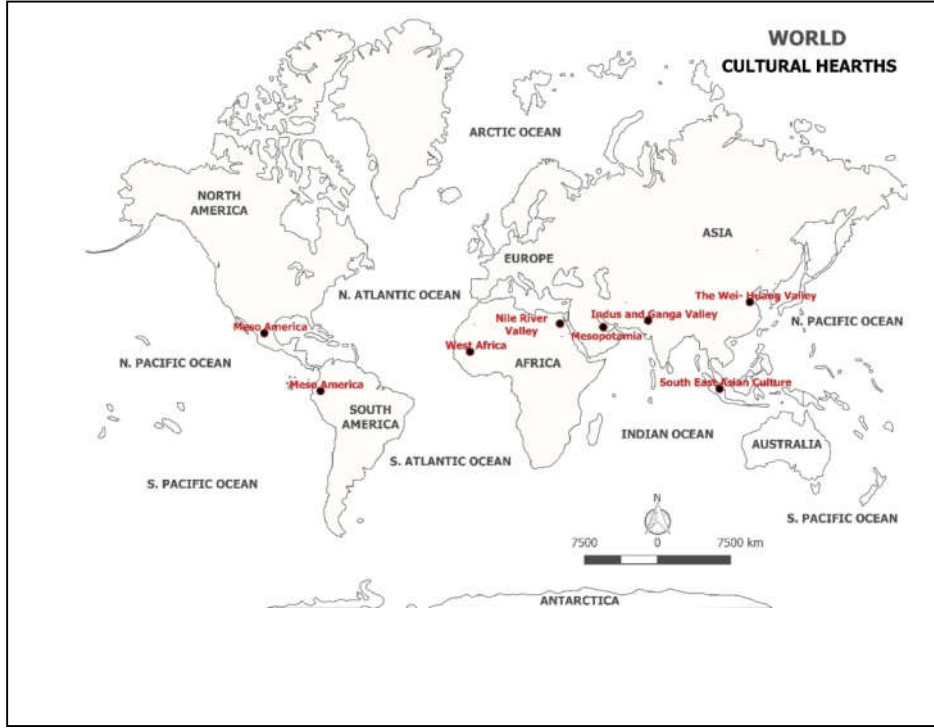
या पाठात आपण प्रारंभिक सांस्कृतिक केंद्र कशी विकसित झाली आणि त्याचा प्रसार कसा झाला याचा अभ्यास या पाठात दिला आहे. तसेच विविध वांशिक गट आणि त्यांची वैशिष्ट्ये देखील या ठिकाणी दिला आहे. भाषांची उत्क्रांती आणि जागेवरील त्याचा प्रसार आणि भाषिक प्रांतांच्या उत्क्रांतीबद्दल या पाठात दिली आहे. हा अभ्यास वेगवेगळ्या क्षेत्रात वंश, धर्म, भाषा आणि वांशिकतेच्या परिणामांवर प्रकाश टाकू शकेल.

३.३ विषय चर्चा

जगभरात विविध संस्कृती आहेत. सांस्कृतिक केंद्रे ही अशी क्षेत्रे आहेत ज्यातून सर्वात प्रभावी सांस्कृतिक कल्पना पसरल्या आहेत. सांस्कृतिक प्रसारही झाला आहे. वंशानुसार आपण मानवजातीचे वेगवेगळ्या वर्गात विभाजन केले गेले आहे. सांस्कृतिक परस्परसंवादामुळे विविध संस्कृतींचा मिलाफ झाला आहे. भाषा हा संस्कृतीचा एक महत्वाचा भाग आहे आणि भाषेचा प्रसार त्यानुसार झालेला पहावयास मिळतो. राष्ट्रांच्या निर्मितीमध्ये धर्म महत्वाची भूमिका बजावतो. जगाच्या विविध भागांमध्ये वंश, धर्म, भाषा आणि वांशिकतेच्या आधारावर अनेक वाद आहेत.

३.४ तातकाळीन सांस्कृतिक केंद्राचा उदय आणि विकास

"संस्कृती" हा शब्द विशिष्ट गटाच्या विशिष्ट जीवनशैलीच्या संदर्भ देतो. सांस्कृतिक उदय आणि विकास यानुसार विविध संस्कृतींची क्षेत्रे आहेत. एकूण संस्कृतीक उदयाची सात प्रभावी क्षेत्रे खाली दिली आहेत.

०१) मेसोपोटेमिया संस्कृती

मेसोपोटेमियन संस्कृती ५५०० बी.सी. पूर्वीची संस्कृती आहे. मेसोपोटेमिया ही सर्वात जुनी प्राचीन सांस्कृतिक आहे. ही संस्कृती नाईल नदीच्या खोऱ्यात आणि सिंधू नदीच्या खोऱ्यात पसरली.

२) नाईल नदी व्हॅली संस्कृती

नाईल नदी व्हॅली ही दुसरी मोठी सांस्कृति आहे. ही संस्कृती इजिप्शियन संस्कृतीचे जन्मस्थान मानले जाते. नाईल व्हॅली संस्कृतीचा उदय ३३०० बी. सी. झाला आहे. नाईल व्हॅली संस्कृती मेसोपोटेमियन संस्कृतीने प्रभावित झाली आहे. ही संस्कृती नंतर पश्चिम आफ्रिका आणि उप-सहारा आफ्रिकेत पसरली गेली.

३) सिंधू आणि गंगा नदीच्या खोऱ्यातील संस्कृती

सिंधू आणि गंगा नदी खोऱ्यातील सिंधू हे संस्कृतीचे जन्मस्थान होते. जे सुमारे २३०० ई. सना. पूर्व उदयास आले. या संस्कृतीवर मेसोपोटेमियन संस्कृतीचा प्रभाव होता. सिंधू नदीच्या पूरक्षेत्रात काही आदिम साधनांचा वापर केला जातो होता. तो प्रभाव तेथील शेतीवर दिसून येतो.

४) वेई-हुआंग व्हॅली संस्कृती

वेई हुआंग संस्कृतीचे जन्मस्थान हे उत्तर चीनमधील हुआंग हे (ह्वांग-हो) नदीकाठी सुमारे २२०० बी.सी. पूर्वी उदयास आले. ही संस्कृती आग्नेय आशियामध्ये इंडोनेशिया आणि नंतर हिंदी महासागर ओलांडून श्रीलंका बेटापर्यंत पसरली गेली.

५) आग्नेय आशियाई संस्कृती

आग्नेय आशियाई संस्कृतीचा प्रसार मुळात कमी होता. ही संस्कृती १५०० बी.सी. च्या आसपास उदयास झाली.

७) मेसोअमेरिका संस्कृती

मेसोअमेरिका हा जो प्रदेश आहे. जो आता मेक्सिको आणि मध्य अमेरिका आहे. त्या ठिकाणी मेसोअमेरिकन संस्कृती १२५० बी.सी च्या आसपास विकसित झाली. नंतर ही संस्कृती उत्तर अमेरिकेत विस्तारली गेली.

८) पश्चिम आफ्रिका

पश्चिम आफ्रिकन संस्कृती ही ४०० बी.सी च्या आसपास उदयास आली. नंतर ही संस्कृती उप-सहारा आफ्रिकेत पसरली. या संस्कृतीचा प्रभाव नाईल नदी खो-यातील प्रदेशावर होता.

३.५ सांस्कृति केंद्राचा प्रसार – वेगळेपणा आणि पृथक्करण

सांस्कृतिक प्रसार ही सांस्कृतिक कल्पना एका क्षेत्रातून दुसऱ्या भागात पसरवण्याची प्रक्रिया आहे. सांस्कृतीचे संवर्धन, संस्कृतीचा प्रचार आणि तंत्रज्ञाना यामुळे विविध जाती, विविध धर्म आणि राष्ट्रीयत्व यांच्याद्वारे जागतिक संस्कृतीचे मिश्रण कसे वाढले. हे सांस्कृतिक प्रसार हे एक उदाहरण आहे. संस्कृतीचा प्रसार ही एक प्रक्रिया आहे जी थांबवता येत नाही. ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जी प्रगतीचा मार्ग दर्शवते. संस्कृती हे एक मानवाच्या विकासाचे कारण असू शकते ज्याने मानवी समाजाला त्याचे स्वरूप प्राप्त करण्यास मदत केली आहे. बदलत्या काळाबरोबर आणि लोकांनी स्वीकारलेल्या नवीन शोधांमुळे सांस्कृतिक स्थिती बदलत आहे.

वेगवेगळ्या वातावरणातील लोकांना वेगवेगळ्या गरजा असू शकतात आणि त्यांना येणा-या अडचणींवर वेगवेगळे उपाय देखील असू शकतात. उदाहरणार्थ, समशीतोष्ण भागात राहणाऱ्या व्यक्तीकडे पिके घेण्याचा अनोखा मार्ग असू शकतो जो उष्णकटिबंधीय क्षेत्रात राहणाऱ्यांपेक्षा वेगळा असू शकतो. जेव्हा वेगवेगळे विचार एकत्र येतात, तेव्हा ते एका संस्कृतीला वेगळ्या मार्गाने विकसीत करतात. या परस्परसंवादाला सांस्कृतिकची आधुनीकता असे म्हणतात.

सांस्कृतिक वेगळेपणा म्हणजे जेव्हा एखादा देश त्याच्या राजकीय सीमेबाहेरील देशांशी संवाद साधत नाही. सांस्कृतिक वेगळेपणा इतर देशांशी परराष्ट्र संबंध वाढू देत नाही. अश्यावेळी, सांस्कृति ही एक वेगळी ही अशी एक गोष्ट आहे. अश्या स्थानिक संस्कृतीच्या विशिष्टतेचे निश्चितपणे ते राष्ट्र संरक्षण करू शकते आणि जागतिक सांस्कृतिक विविधतेमध्ये देखील योगदान देऊ शकते. काही प्रमाणात सांस्कृतिक वेगळेपणा युनायटेड स्टेट्स मध्ये पाहिले जाऊ शकते. असे बरेच अमेरिकन आहेत. ज्यांनी कोणतीही परदेशी भाषा शिकलेली नाही. १९९९ पर्यंत भूतानने देशाने इंटरनेट सुविधेला परवानगी दिली नाही जेणेकरून त्यांची स्थानिक संस्कृती आणि ओळख जपली जाईल.

सांस्कृतिक वेगळेपणा म्हणजे भिन्न वैशिष्ट्ये असलेल्या लोकांना वेगळे करणे. जगभरात विविध धर्माचे, जातीचे, वंशाचे, वांशिक गटांचे लोक आढळतात. त्यांच्या वेगवेगळ्या धार्मिक श्रद्धा आहेत, ते वेगवेगळ्या भाषा बोलतात, आणि त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या आणि पोशाख करण्याच्या सवयींमध्ये पण भिन्न पहावयास मिळते. त्यांचे राहणीमान आणि जीवनशैली वेगळ्याप्राकारची पहावयास मिळते.

हिंदूधर्मातील लोक अनेक देवी-देवतांवर विश्वास ठेवतात परंतु इस्लामिक संस्कृती पूर्णपणे भिन्न आहे. इस्लाम एकेश्वरवादी धर्म आहे. म्हणून ते फक्त एकाच देवावर विश्वास ठेवतात. अशाप्रकारे, वेगवेगळ्या धर्मांमध्ये वेगवेगळ्या संस्कृती आहेत. भारतीय समाजात प्रामुख्याने पुरुष प्रधान संस्कृती आहे. परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये समतावादी संस्कृती आहे. भारतातील ग्रामीण भागात मुख्यतः सामूहिक आणि एकसंध संस्कृती असते. परंतु भारतीय शहरी भागात व्यक्तिवादी आणि विषम संस्कृती असते.

३.६ वांशिक गट- जैविक विचलन – एकत्रिकरण - आत्मसात करण्याची प्रक्रिया- वर्तणूक आणि संरचनात्मक

स्पर्धा ही 'सामान्य वर्ग वैशिष्ट्यांसह मानवजातीचे विविध वर्गांमध्ये विभाजन' म्हणून केली जाऊ शकते. स्पर्धा ही एक जैविक संकल्पना आहे. मानवी वंशांची अनेक वर्गीकरण केली गेली आहेत. तसेच प्राचीन संस्कृत, प्राचीन साहित्यात वांशिक वर्गीकरणातही अनेक उदाहरणे आहेत. बी सी २०० मध्ये चिनी लोकांनी मानवजातीचे ५ गटात वर्गीकरण केले. तर इजिप्शियन लोकांनी मानवीजातीचे ४ वांशिक प्रकारांमध्ये वर्णन केले आहे.

अनेक मानववंशशास्त्रज्ञांनी मानवी वंशांचे वेगवेगळे वर्गीकरण मांडले आहे. १८८९ मध्ये डेनिकरने मानवजातीचे २१ वंशांमध्ये वर्गीकरण केले. तर १९३१ मध्ये हॉर्टनने मानवी वंशाचे ४ प्रकारचे वर्गीकरण केले. तर १९४७ मध्ये हॉर्टनने याने त्याच्या मागील वर्गीकरणात बदल केला. त्वचेच्या रंगावर आधारित हॉर्टननुसार याने मानवी वंशाचे खालील चार प्रकारात वर्गीकरण

१.पांढरा

२. नेग्रोइड

३.मंगोलॉइड

४. कॉकेशियन

ओटेनबर्ग हे पहिले शास्त्रज्ञ होते ज्यांनी रक्तगटाच्या आधारावर मानवजातीचे वेगवेगळ्या जातींमध्ये वर्गीकरण केले. ओटेनबर्ग यांच्या मते आंतरविवाहित व्यक्तींचा समूह जे निर्माण झाला आहे तो सामान्यता जे पूर्वजांपासून जन्मलेले आहेत आणि जवळजवळ समान शारीरिक वैशिष्ट्ये आहेत. यातूनच याची निर्मिती आहे. सामान्यतः फेनोटाइपिक आणि जीनोटाइपिक वैशिष्ट्यांवर आधारित लोकांना वेगळे करण्यासाठी दोन पैलू आहेत.

१) फेनोटाइपिक वैशिष्ट्ये: फेनोटाइपिक वैशिष्ट्ये ही एखाद्या व्यक्तीची शारीरिक वैशिष्ट्ये असतात, ज्याची तपासणी केली जाऊ शकते. या वैशिष्ट्याचे दोन प्रकार आहेत:

अनिश्चित शारीरिक वैशिष्ट्ये

निश्चित शारीरिक वैशिष्ट्ये

अनिश्चित शारीरिक वैशिष्ट्ये

मनुष्यातील शारीरिक गुण हे निरीक्षण करण्यायोग्य असतात. परंतु कोणत्याही मोजमापाने मोजले जाऊ शकत नाहीत त्यांना अनिश्चित शारीरिक वैशिष्ट्ये म्हणतात, जसे की त्वचा, केस आणि डोळ्यांचा रंग. म्हणूनच, त्यांचे केवळ वर्णन केले जाऊ शकते. खालील काही अनिश्चित शारीरिक वैशिष्ट्ये आहेत:

- **त्वचेचा रंग:** अगदी सुरुवातीपासूनच, मानववंशशास्त्रज्ञांनी वैशिष्ट्ये ओळखण्यासाठी त्वचेचा रंग एक महत्त्वाचा भाग म्हणून ओळखला जातो. सहसा, त्वचेच्या रंगाच्या आधारे लोक पांढरे, पिवळे आणि काळे असे वर्णन केले जाते.

- **केस:** वांशिक वर्गीकरणात, केसांची वैशिष्ट्ये, म्हणजे, केसांचे स्वरूप, रंग, केसांची जाडी आणि केसांचा घनदाटपणा बहुतेक वेळा पाहिला गेला आहे. याशिवाय, क्रॉस सेक्शन आणि केसांचा व्हर्लशेव्ह देखील काही अभ्यासकांनी अभ्यास केला आहे. हे सर्व केसांचे गुणधर्म मानववंशशास्त्रज्ञांनी चांगले परिभाषित आणि वर्गीकृत केले आहेत.

- **डोळा:** डोळ्याची वैशिष्ट्ये, विशेषतः डोळे उघडणे, डोळ्याची पट आणि डोळ्याचा रंग याचा अभ्यास वांशिक गटांमधील फरक करण्यासाठी वापरला गेला आहे.

- **नाक:** नाक हा चेहऱ्याचा अविभाज्य भाग आहे नाकाला स्वतंत्र अस्तित्व आहे. नकाचे गुणधर्म तुलनात्मक आहेत. प्रामुख्याने, नाकातील वर्णनात्मक घटक खालील पद्धतीने अभ्यासले आणि नोंदवले जाऊ शकतात

अनुनासिक उदासीनता:- काही जणांचे नाक हे, उथळ, मध्यम, खोल असते

अनुनासिक :- सरळ नाक, अवतल, उर्ध्व दिशेला झुकलेले नाक,

नाकाची टीप किंवा तळ:- तीक्ष्ण, मध्यम, जाड, स्वरूपाचे म्हणजे नाकाची त्वचा जाड

अनुनासिक भाग:- नकाच्या वरच्या दिशेने, नकाच्या आडव्या आणि खालच्या दिशेने उतार.

नकाच्या जवळच्या भागावरून:- उच्च आणि अरुंद, मध्यम रुंद, रुंद आणि भडक.स्वभाव

ओठ : मानवांमध्ये, ओठ तोंडाचे विभाजन किंवा तोंड उघडण्याच्या पद्धती आणि रचना. हा गुण मनुष्यात महत्त्वाचा आहे. सामान्यतः असे दिसून येते की बदलत्या मूडमुळे ओठांच्या स्थितीवर चार वेगवेगळ्या प्रकारे परिणाम होतो: ओपन आणि शट, फॉरवर्ड आणि बॅकवर्ड, वर आणि खाली, ओठांच्या जाडीच्या आधारावर ताण आणि आळस, सांगीतला जातो.

मानवशास्त्रज्ञांनी ओठाचे चार गटांमध्ये अभ्यास केला आहे, उदा. पातळ, मध्यम, जाड आणि खूप जाड ओठ.

• **चेहरा :** मानवी चेहऱ्याची काही वैशिष्ट्ये आहेत, जी आपल्याला व्यक्ती ओळखण्यास मदत करतात. जसे चेहऱ्याच्या रचना, प्रामुख्याने केसांची रेषा, जबडा आणि कपाळाची निर्मिती या आधारावर चेहऱ्याचे स्वरूप निश्चित केले जाऊ शकते.

• **कान:** मानवाच्या वैविध्यतेनुसार कानची वैशिष्ट्ये आहेत आणि कानांच्या प्रकारांमध्ये काही वांशिक वर्गीकरण आहेत. कानाचे लांबी हे वैयक्तिक वैशिष्ट्यांचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. कानाच्या लांबाच्या आधारावर कानाचे आकारविज्ञान बदलते. युरोपियन आणि मंगोलॉइड्समध्ये कानाचा लंब जास्त विकसित झाला आहे. जोडलेल्या कानाचा लंब मुक्त कानांच्यालंबापेक्षा अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण असतो.

शारीरिक वैशिष्ट्ये

शारीरिक वैशिष्ट्ये ही जी मानववंशशास्त्रीय पद्धती आणि साधनांच्या मदतीने मोजली जाऊ शकतात. खालील शारीरिक वैशिष्ट्ये आहेत:

कद: मनुष्याच्या उंचीमधील फरकांच्या आधारावर विविध वंश वेगळे केले जातात. मार्टिनेने खालील पद्धतीने उंचीचे वर्गीकरण केले आहे:

हेड फॉर्म: ही मानवशास्त्रज्ञांनी सेफॅलिक इंडेक्स म्हणून व्यक्त केलेली पद्धती आहे या मध्ये श्वास आणि जास्तीत जास्त लांबीच्या गुणोत्तराच्या आधारावर हेड फॉर्मचे वर्गीकरण करण्याची पद्धत मानवशास्त्रज्ञांनी स्वीकारली आहे. सेफॅलिक इंडेक्सच्या आधारावर, मानवाच्या डोक्याचे तीन वर्गांमध्ये वर्गीकरण केले जाते, ते म्हणजे, डॉलिकोसेफॅलिक, मेसोसेफॅलिक आणि ब्रॅचीसेफॅलिक.

नाकाचा वैशिष्ट्ये: नाकाचा निर्देशांक नाकाचे परिमाण जाणून घेण्यासाठी एक चांगला सूचक आहे. नाकाच्या रुंदी व नाकाच्या लांबीचे प्रमाणानुसार नाकाची वैशिष्ट्ये सांगितली जातात. ब्रोकाचे वांशिक निर्धारामध्ये सर्वोत्तम सूचक म्हणून विचार केला.

चेहऱ्याचे वैशिष्ट्ये: चेहऱ्याचे योग्य मूल्यमापन हे चेहऱ्याच्या निर्देशांकाच्या मदतीने शक्य करणे आहे. हे चेहऱ्याच्या लांबीच्या रुंदीच्या प्रमाणाचे सूचक असते.

कानाचा वैशिष्ट्ये: कानांची लांबी आणि रुंदीच्या गुणोत्तराच्या आधारावर कानांचे वर्गीकरण केले जाते, जसे मंगोलॉइडलोकांमध्ये लांब आणि अरुंद असे कान असतात आणि निग्रोजमध्ये लोकांमध्ये लहान आणि रुंद अशी कानाची वैशिष्ट्ये असतात.

वांशीक वैशिष्ट्ये: मानवी वंशांचे वर्गीकरण हे अनुवांशिक गुणांवर आधारित असते. हे वांशीक वर्गीकरणे खालील प्रमाणे.

रक्ताचे गट: रक्ताचे गटाचे वर्गीकरण हे (A, B, O, Rh), या गटात केले जाते ते लूथरन यांनी केले आहे तर लहान मुलांचे रक्तगट, डफी रक्तगट, P रक्तगट आणि ABH सेक्रेटर

रक्तगट इत्यादी वांशिक वर्गीकरणात वापरले जाते. रक्तगटाची वारंवारता जगभरातील वेगवेगळ्या लोकसंख्येत बदलते. रक्तगट हे अनुवांशिक चिन्हक म्हणून वापरले जाते.

वारशाने असणारी वैशिष्ट्ये: वारशाने आलेले मानवी गुण हे स्वतंत्रपणे किंवा बहुरूपिकरित्या मिळतात. हे गुण पर्यावरणीय किंवा इतर घटकांद्वारे बदलत नाहीत.

हिमोग्लोबिन रूपाची वैशिष्ट्ये: मानवी शरीरातील लाल पेशीतील हिमोग्लोबिनचे जगातील विविध लोकसंख्येमध्ये बदल आहेत. जगात सिकल सेल हिमोग्लोबिन किंवा हिमोग्लोबिन एस, हिमोग्लोबिन सी, हिमोग्लोबिन डी, हिमोग्लोबिन ई, हॅप्टोग्लोबिन इत्यादी प्रकारचे वांशिक वर्गीकरण केले जाते.

डीएनए फिंगर प्रिंट्स: डीएनए फिंगर प्रिंटिंगच्या मदतीने वांशिक वर्गीकरणाचे योग्य मूल्यांकन शक्य आहे. विविध लोकसंख्येचा डीएनए अशा हेतूसाठी वापरला जाऊ शकतो.

संस्कृतीचा मिलाफ

सांस्कृतिक परस्परसंवादांमुळे व संपर्कांमुळे वेगवेगळी संस्कृती हि एकत्र आली आहे व त्यातून पारंपारीक संस्कृतीच्या नवीन बदल होवू लागले आहेत. यालाच संस्कृतीचे मिलाफ असे म्हणतात. प्रत्येक वेळी जेव्हा एखादी संस्कृती दुसऱ्याशी संवाद साधते तेव्हा ती वेगवेगळ्या कल्पनांसाठी खुली असते. कॉन्टिनेंटल क्रॉसरोड ही संस्कृतीक मिलाफाची मुख्य ठिकाणे आहेत. अशा सांस्कृतिक मिलाफाचा फायदा अनेक समाजांना व त्यांच्या संस्कृतीला झालेले आहेत. ज्या समाजात नवीन कल्पना खुल्या असतात आणि चांगल्यासाठी समाज बदलण्यास तयार असतात त्या समाजांमध्ये सामान्यतः सांस्कृतिक मिलाफ अधिक असते. विविध कल्पनांचे एकत्रीकरण हे विशिष्ट प्रदेशातील लोकांमध्ये वर्तनाचा एक नवीन नमुना तयार होत असतो.

आत्मसात करण्याची प्रक्रिया

एकत्रीकरण ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे एक व्यक्ती किंवा भिन्न वारसा असणाऱ्या व्यक्तींना सवयी, त्यांचे दृष्टिकोन आणि त्यांची जीवनशैली यांच्यात संस्कृती आत्मसात करण्याची प्रक्रीया घडून येते

३.७ भाषा हे राष्ट्र आणि राज्यांचा आधार म्हणून

भाषा ही अत्यंत संवेदनशील समस्या आहे. भाषा ही राष्ट्रातील लोकांच्या ऐक्यमागील प्रेरक शक्ती आहे. भाषा राष्ट्रांना वेगळे स्थान देते. १९७१ मध्ये भाषेच्या फरकांमुळे पाकिस्तानचा एक भाग बांगलादेशमध्ये बदलला गेला. बेल्जियम या देशामध्ये २००५ या वर्षी मध्ये भाषेसंदर्भात मतभेद होते. या देशात काही जण फ्रेंच बोलत होते त्यांचा एक गट होता आणि डच भाषा बोलणाऱ्यांचा एक गट होता. यांच्यात संघर्ष होता. भाषेतील भिन्नतेमुळे देशाचे दोन भाग झाले. एक भाग फ्रेंचचा आणि दुसरा भाग संबंधित डच गटाचा.

भारतात कर्नाटक राज्यात काही जण हिंदी विरोधी आहेत ही चिंता देखील एक गंभीर समस्या आहे. १४ सप्टेंबर २०१९ रोजी, अनेक कन्नड कार्यकर्त्यांनी राज्यात हिंदी दिवस साजरा करण्यास विरोध केला होता.

३.८ एकत्रीकरण

एकत्रीकरण ही एक प्राथमिक पद्धत आहे. ज्यात विविध संस्कृतींचे लोक भेटतात. दोन संस्कृतींमधील न मिटणारे संवादाचे एकत्रीकरण ही संकल्पना. एकत्रीकरण ही सांस्कृतिक बदलाची एक व्यापक संकल्पना आहे. एकत्रिकरणात दोन्ही संस्कृतीत नवीन बदल निर्माण होणे हे गृहित धरले जाते. या साठी काही धोरणे आहेत ती खालील प्रमाणे.

एकत्रीकरण: जेव्हा एखादी व्यक्ती इतर गटांमध्ये मिसळताना जातीय विशिष्टतेला एकत्र ठेवण्यास प्राधान्य देते.

आत्मसात करणे: जेव्हा एखादी व्यक्ती आपली सांस्कृतिक विशिष्टता टिकवून ठेवू इच्छित नाही. तेव्हा समाजातील सांस्कृतिक विशिष्टता स्वीकारत नाही

विभक्त होणे: जेव्हा विशिष्ट व्यक्ती एखाद्या संस्कृतीत अडकत नाही आणि तो त्याच्या संस्कृतीवर लक्ष केंद्रीत करतो. जसे भारतीय लोकांना अमेरिकन लोकांची संस्कृती जरी आकर्षित करीत असली तरी बहुतेक लोकांना भारतीय संस्कृतीचा अभीमान असतो.

सीमान्तकरण: जेव्हा विशिष्ट व्यक्तीला स्वतःचा सांस्कृतिक वारसा तसेच केंद्रीय सांस्कृतिक ओळख घेण्यास कमी रस असतो.

एकत्रीकरणाची व्याख्या केली गेली तर ती अशी कि एखाद्या घटनेचा परीणाम हा संस्कृतीक विपरीततेवर होतो किंवा दोन संस्कृतींच्या नाविन्यपूर्ण संस्कृतीवर होतो. या व्याख्येने दीर्घकाळावर भर दिला आहे. या सांस्कृतीक पातळीवर, संस्कृतीचे संवर्धन, धार्मिकता आरोग्य सेवा तसेच सामाजिक संस्थांमध्ये बदल घडवून आणला जातो. सर्वसमावेशक संस्कृतीशी परिचित होणाऱ्या घटकांचे पोषण, तसेच फॅशन आणि बोलीभाषा यावर देखील परीणाम होतो. भारतातील बहुतेक जण फक्त हिंदी भाषा बोलण्यासाठी परिचित असू शकतात. त्याचा जेव्हा इंग्रजी बोलणाऱ्या लोकांच्या गटाच्या संपर्कात येतो तेव्हा त्यांना हळूहळू इंग्रजी भाषेबद्दल आवड निर्माण होते. या सामाजिक एकत्रिकरणासाठी काही लोकांना त्याच्या कुतूहलाची जाणीव करून दिली पाहिजे. आपल्या समाजातील सर्वात सुधारित प्रगतींमधून जे लोकांचे जीवन उत्कृष्ट बनवण्यासाठी कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत हे समजून घेणे होय. या पद्धतीत, प्रत्येक जीवनाचा संवर्धन करून बदल झालोला आहे. काही लोक बदल हे प्रतिकूल असतात. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की ही पद्धत अस्तव्यस्त म्हणून विचारात घ्यावी. आपल्या समाजाला उन्नत मार्गाने ओळखण्यासाठी ही सर्वात आवश्यक प्रक्रिया आहे.

३.९ भाषेचा उत्क्रांती व भाषेचा प्रसार

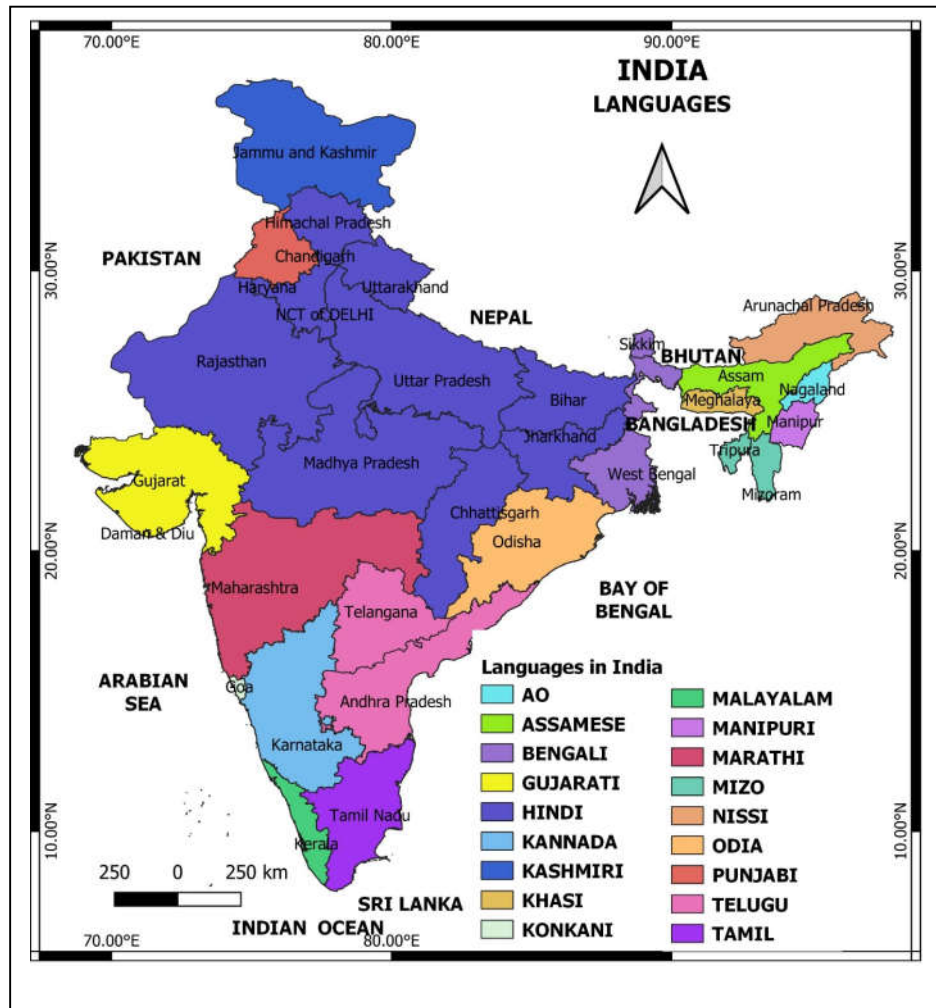
भाषिक उत्क्रांती आधुनिक मानवांच्या इतिहासातील सर्वात घटनांपैकी एक आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये भाषा उत्क्रांतीवर चर्चा खूप महत्वाची बनली आहे. भाषा म्हणजे

संवाद सुलभ करणे होय. भाषा बोलणे आणि लिहिणे याद्वारे एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत माहिती तसेच विचार पोहोचवतात.

भाषेचा प्रसार

भाषा हा आपल्या संस्कृतीचा एक महत्वाचा भाग आहे, यात शंका नाही. जागतिकीकरणामुळे अनेक भाषा बदलत आहेत. जागतिक संधटना युनेस्कोने वर्तविलेल्या अंदाजाने 21 व्या शतकाच्या अखेरीस आज वापरल्या जाणाऱ्या 90 टक्के भाषा या बदलत आहेत. तर काही भाषा बदलल्या जातील. आणी भाषा प्रसार प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाईल.

प्रबळ भाषेचा प्रसार अल्पसंख्याक भाषांसाठी धोकादायक ठरू शकतो. भाषांचा प्रसार मुख्यतः वसाहतीच्या युगात सुरू झाला. जेव्हा काही देशांनी इतर देश ताब्यात घेतले. जसे इंग्रजी, जर्मन आणि स्पॅनिश सारख्या पश्चिम युरोपीयन देशांनी इंग्रजी भाषेचा प्रसार केला. इतर सांस्कृतिक घटनांप्रमाणेच भाषेचा प्रसार जे झाला आहे त्याचा इतिहास आहे. आले पूर्वज एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी गेले त्यांनी त्यांची भाषा त्यांच्या सोबत नेली. तसेच पुर्वजांनी नवीन ठिकाणे जिंकली म्हणून भाषेचा प्रसार वाढला.

भाषिक प्रांतांची उत्क्रांती

भारतात भाषिकदृष्ट्या राज्ये स्थापन करण्याची मागणी स्वातंत्र्याच्या खूप आधी सुरू झाली होती. लोकमान्य टिळक हे भाषेतील विविधतेच्या संकल्पनेचे समर्थन करणारे पहिले नेते होते. मधुसूदन दास यांच्या प्रयत्नांमुळे १३६३ मध्ये भाषिक तत्वावर आधारावर स्थापन झालेले ओडिशा हे पहिले राज्य होय. या भारतीय राज्यास ओरिसा प्रदेश म्हटले जाते.

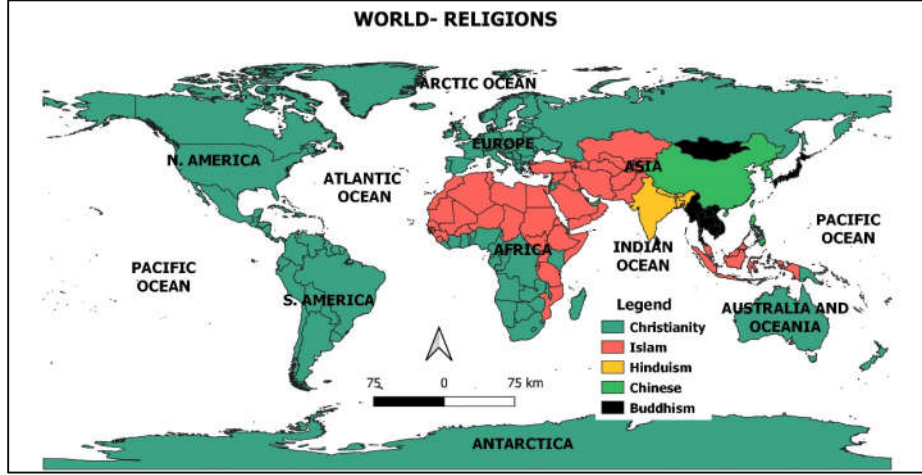
स्वातंत्र्यानंतर भाषिकतेवर आधारित राज्यांच्या निर्मितीसाठी अनेक राजकीय चळवळी झाल्या. १७ जून १९४८ रोजी संविधान सभेचे अध्यक्ष राजेंद्र प्रसाद यांनी भाषिकप्रांतावर आधारावर राज्यांना मान्यता द्यायची की नाही याची चर्चा करण्यासाठी भाषिक प्रांत आयोगाची स्थापना केली गेली.

यालाच धारा कमिशन असेही म्हणतात. तथापि १० डिसेंबर १९४८. रोजी या आयोगाने काही शिफारस केल्या की केवळ भाषिक विचारांवर प्रांतांची निर्मिती भारतीय राष्ट्राच्या मोठ्या हितासाठी नाही. काँग्रेसने जयपूर अधिवेशनात धारा आयोगाच्या शिफारशीचा अभ्यास करण्यासाठी जेव्हीपी समितीची स्थापना केली गेली. ०१ ऑक्टोबर १९५३ ३ रोजी नवीन राज्य आंध्रराष्ट्र हे भाषिक आधारावर तयार करण्यात आले. तसेच इतर प्रदेशांमधूनही स्वतंत्रराज्यांची मागणी वाढली. डिसेंबर १९५३ मध्ये सरकारने तीन सदस्यीय राज्य पुनर्रचना आयोग नेमला आणि सप्टेंबर १९५५ मध्ये आयोगाने आपला अहवाल सादर केला आणि राज्यांच्या पुनर्रचनेचा आधार म्हणून भाषेच्या संकल्पनेचे समर्थन केले.

मात्र "एक भाषा - एक राज्य" हा सिद्धांत त्याकाळी नाकारला. राज्यांच्या पुनर्रचनेसाठी इतर घटकांसह भाषिक आणि सांस्कृतिक एकजिनसीपणाचा विचार केला जाऊ शकतो. राज्य पुनर्रचना कायदा, १९५६ या वर्षी भारताच्या राज्यांच्या आणि प्रदेशांच्या सीमेतील प्रमुख सुधारणा झाल्या, यावर्षी भाषिक संघटित झाले. या कायद्याच्या आधारे केरळ या नवीन राज्याची स्थापना झाली. आंध्र प्रदेश राज्याची निर्मिती करण्यासाठी आंध्र राज्यासह हैदराबाद राज्याच्या तेलगू भाषिक क्षेत्रांचे अनामेलगेशन होते. मध्य भारत राज्य, विंध्य प्रदेश राज्य आणि भोपाळ राज्य मध्य प्रदेश राज्यातचा यात समावेश होता. सौराष्ट्र राज्य आणि कच्छ राज्य मुंबई राज्यात आले आणि कुर्ग राज्य म्हैसूर राज्य मध्ये समाविष्ट झाले.

३.१० धर्म - समकालीन गतिशीलता - प्रमुख धर्म

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की भारत एक धर्मनिरपेक्ष देश आहे. भारतीय उपखंड हे जगातील चार प्रमुख धर्मांचे जन्मस्थान आहे, म्हणजे हिंदू धर्म, बौद्ध, जैन आणि शीख धर्म - संयुक्तपणे भारतीय धर्म म्हणून ओळखला जातात. सर्वसाधारणता जो 'मोक्ष' मानवाला निश्चित आहे. त्या मोक्षाची (आत्माची) सर्वात सर्वोच्च अवस्था आहे. भारत ही अशी भूमी आहे जिथे विविध धर्मांचे आणि संस्कृतीचे लोक सामंजस्याने राहतात.

०१ हिंदू धर्म

भारतातील बहुसंख्य लोकांनी हिंदू धर्म पाळला आहे. हिंदू धर्म हा भारतातील प्राचीन धर्म आहे. २०११ मधील जनगणनेनुसार, सुमारे ८० टक्के धर्म आहे. भारतीय लोक हिंदू धर्माचे पालन करतात. रामायण आणि भगवद्गीता हे हिंदू धर्माचे पवित्र ग्रंथ आहेत. हिंदू वेद आणि उपनिषदांचे तत्त्व पाळतात. उनिषद अंतहीन जन्म आणि पुनर्जन्माच्या शिकवणीचे वर्णन हिंदू धर्मातम केले जाते. जोपर्यंत आत्मा मोक्ष आणि मुक्ती प्राप्त करत नाही. त्यांचे पूजास्थान मंदिर म्हणून ओळखले जाते. हिंदू पौराणिक कथांशी संबंधित अनेक सण आहेत, जसे की दिवाळी, होळी, गणेशचतुर्थी, दुर्गा पूजा इत्यादी. हिंदू धर्म निसर्ग आणि समाज दोन्ही नियंत्रित करतो. त्यांचे श्रद्धास्थान मंदिर आहे आणि अंतिम संस्कार करण्याच्या स्थानाला स्वर्गव्दारास -स्मशान म्हणतात.

०२. इस्लाम

इस्लामचा अर्थ आहे, "देवाच्या अधीन असणे". देवाच्या एकतेच्या कल्पनांसाठी विश्वासाची पूर्ण वचनबद्धता मुस्लिम समाजासाठी आवश्यक आहे. मुस्लीम समाजात अधिकाराचे तीन मुख्य स्रोत आहेत ते म्हणजे कुराण, प्रथा आणि कायदा. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात सुमारे १४.२८ टक्के मुस्लिम लोकसंख्या होती. हा धर्म भारतातील दुसरा सर्वात मोठा धर्म आहे. ते सुन्नी आणि शिया या दोन उप विभागात विभागलेले आहेत. कुराण हा त्यांचा पवित्र ग्रंथ आहे. त्यांच्या प्रार्थनास्थळाला मस्जिद-मशीद असे म्हणतात आणि अंतिम संस्कार करण्याच्या ठिकाणाला कब्रिस्तान/ दफनभूमी म्हणतात.

०३. शीख धर्म

शीख धर्माच्या धार्मिक विश्वास हा १० गुरूंच्या ओळीने तयार केला गेला आहे. सर्व गुरूंपैकी सर्वात महत्वाचे गुरू म्हणजे गुरू नानक होय. गुरू नानक यांनी पंजाब प्रदेशात १५ व्या शतकात भारतात या धर्माची स्थापना केली. गुरू ग्रंथ साहिब हा शीखांचा पवित्र ग्रंथ

आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात १.७२ टक्के शीख लोकसंख्या आहे. शीख गुरुद्वारा येथे त्यांच्या सर्वशक्तिमानाची पूजा करतात. स्वर्गीय निवासस्थानासाठी रवाना झालेल्या आपल्या प्रियजनांचे अंत्यसंस्कार आणि अंत्यसंस्कार दोन्ही शीख करतात आणि ते कौटुंबिक घराजवळ, गुरुद्वाराच्या बाहेर स्मशानभूमीत केले जातात.

०४. बौद्ध धर्म

भारतात बौद्ध धर्माची सुरुवात सिद्धार्थ गौतमानी केली ज्याला "बुद्ध" असेही म्हटले जाते. बुद्ध हा शब्द प्रबुद्धांना सूचित करतो. ६ व्या शतकात बौद्ध धर्माचा उगम झाला. बौद्ध धर्माचे ध्येय निर्वाण आहे. बुद्धाने आठ पट मार्ग किंवा अष्टांगमार्ग दिला आहे. देशातील एकूण लोकसंख्येच्या केवळ ०.७० टक्के बौद्ध आहेत. त्यांच्या प्रार्थनास्थळाला मठ म्हणतात. बौद्ध सामान्यतः स्मशानभूमीत अंत्यसंस्कार करण्यास अनुकूल असतात,

०५. जैन धर्म

जैन धर्माची उत्पत्ती भारतात झाली असे मानले जाते. जैन धर्माचे मूलभूत शिक्षण म्हणजे शिस्तीद्वारे भौतिक अस्तित्वाच्या मर्यादेवर मात करण्याची मनुष्याची क्षमता होय. जैन धर्माच्या इतिहासात २४ तीर्थंकर होते, ऋषभ पहिले आणि महावीर शेवटचे तीर्थंकर होते. जैन धर्माच्या अनुयायांनी घेतलेली अहिंसा, सत्य, अस्तेय आणि ब्रह्मचर्य या प्रतिज्ञा आहेत. त्यांच्या प्रार्थनास्थळाला देरासर म्हणतात

०६. ख्रिश्चन धर्म

ख्रिश्चन धर्म हा येशूच्या शिकवणीवर आधारित धर्म आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे २.३ टक्के ख्रिश्चन लोक आहेत. त्यांच्या प्रार्थनास्थळाला चर्च म्हणतात आणि ते अंत्यसंस्कार म्हणून स्मशानभूमीत अंत्यसंस्कार करतात.

०७. यहूदी धर्म

यहूदी धर्माचे पालन करणाऱ्यांना ज्यू झोरास्ट्रियनवाद म्हणतात. झोरास्ट्रियनिझम मानतात की मानव हे देवाचे सहाय्यक आहेत. जोरोस्ट्रियन धर्माचे पालन करणारे पारसी म्हणून ओळखले जातात ते झोरोस्टर्सचे अनुयायी आहेत. त्यांच्या उपासना स्थळाला अग्नि मंदिर/ अगियारी असे म्हणतात. आणि ते टॉवर ऑफ सायलेन्स येथे अंतिम संस्कार करतात जेथे मृतदेह हे गिधाड आणि इतर शिकारी पक्ष्यांना खायला दिले जातात.

३.१२ राष्ट्रांच्या व राज्यांच्या निर्मितीमध्ये धर्माची भूमिका

राष्ट्रांच्या निर्मितीमध्ये धर्म महत्वाची भूमिका बजावतो. भारत आणि पाकिस्तानची निर्मिती हे सर्वोत्तम उदाहरण असू शकते. स्वातंत्र्याच्या लढाई दरम्यान भारत एक देश म्हणून लढला होता. परिणामी भारतातील विविध भागांमध्ये संघर्ष, हिंसा आणि धार्मिक दंगली झाल्या. ०१ ऑगस्ट १९४७ मध्ये ब्रिटिशांनी भारताचे स्वातंत्र्य घोषित केले. याच काळात हिंदू आणि मुस्लिमांमधील रक्तपात थांबवण्यासाठी भारताचे दोन स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये विभाजन केले जाईल असे घोषित करण्यात आले.

३.१३ . वंश, धर्म, भाषा आणि वांशिकतेचे परिणाम- स्पर्धा, संघर्ष आणि वाटाघाटी

वांशिक भेदभाव किंवा वंशवाद हा पाश्चिमात्य देशात पहावयास मिळतो. ज्यात आफ्रिकन, कृष्णवर्णीय आणि गोरे लोकांद्वारे भेदभाव केला जातो. गोरे लोक ते काळ्या लोकांना कनिष्ठ मानतात आणि त्यामुळे ते जातीय संघर्षांना कारणीभूत ठरतात. अमेरिकेमध्ये जेव्हा अंतर्गत बंडाळी झाली त्यानंतर काळ्या लोकांना गुलाम म्हणून वागवले गेले आणि त्यात झालेल्या युद्धानंतर त्यांना मतदानाच्या हक्कांपासून वगळले गेले. तेव्हा आफ्रिकन-अमेरिकन विरुद्ध वांशिक संघर्ष झाला.

भारतीयांना अनेकदा त्यांच्या गडद किंवा तपकिरी त्वचेच्या रंगामुळे स्वतःला अस्वस्थ वाटते. गोरे करणारी क्रीम युगा युगांपासून भारतीयांना आकर्षित करते. अनेक निषेधामुळे अनेक ब्रॅण्डने त्यांच्या उत्पादनांचे नाव बदलण्याचा निर्णय घेतला. उदाहरणार्थ, हिंदुस्तान युनिलिव्हरने "फेअर अँड लव्हली" "ग्लो अँड लव्हली" भारत देशाच्या ईशान्येकडील लोकांना या वर्णव्यवस्थेचा व रचनेचा खूप त्रास होतो. बरेच लोक त्यांना 'नेपाळी' आणि 'चिनी' आणि महिलांना 'चिंकेई' म्हणून संबोधतात.

अशावेळी धार्मिक संघर्ष धार्मिक हिंसा, धार्मिक युद्ध, धार्मिक असहिष्णुता आणि धार्मिक विवादांचा संदर्भ आपणांस मिळू शकतो. धार्मिक श्रद्धा आणि असामान्य विश्वासांमुळे धार्मिक संघर्ष होतात. मुस्लिमांसाठी भेदभाव हे आजच्या मितेस जगभरात दिसून येत आहेत.

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात अनेकदा धार्मिक संघर्ष होत आले आहेत. १९४७ मध्ये भारत आणि पाकिस्तानच्या फाळणीनंतर अनेक लोक दोन्ही देशांमधून विस्थापित झाले. सीमा ओलांडताना अनेक लोक मारले गेले. काश्मीरमध्ये अनेक धार्मिक संघर्ष पाहायला मिळतात. १.९ मध्ये गुजराथ मध्ये अहमदाबादमध्ये हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये धार्मिक हिंसा घडून आले. जी गोध्रा हत्याकांड म्हणून कायम सर्व भारतीयांच्या लक्षात राहिली. विश्व हिंदू परिषदेच्या कार्यकर्त्यांच्या मोठ्या गटाने आणि काही राजकीय पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी बाबरी मशीद पाडल्याच्या नुकत्याच घडलेल्या घटनांमुळे संपूर्ण भारतात हिंसाचार झाला. सन २००० मध्ये दिल्ली दंगली आणि २००२ गुजरात दंगल ही धार्मिक संघर्षांची आणखी काही उदाहरणे आहेत. भाषेचे समर्थक जेव्हा त्यांच्या भाषेचा इतरांपेक्षा श्रेष्ठ म्हणून प्रचार करतात तेव्हा भाषा संघर्ष होतो. जेव्हा एखादा वक्ता त्याच्या भाषेसाठी जी विधाने करतो ती जेव्हा असुरक्षित वाटतात तेव्हा स्थानीक भाषा बोलणा-यांची संख्या कमी होते. या संदर्भात भारतात भाषेच्या आधारावर संघर्षांची अनेक उदाहरणे आहेत. भारतातील अनेक राज्यांमध्ये हिंदी विरोधी चळवळी झाल्या. १९४० मध्ये भारतात बंगाली भाषा आणि बंगाली संस्कृती जपण्यासाठी बंगाली भाषेची चळवळ झाली. भारतात अनेक कोंकणी भाषा आंदोलन आणि राजस्थानी भाषा चळवळही झाली. मराठी आणि कन्नड भाषा बोलणाऱ्या लोकांवर आधारित महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यांमधील बेळगाव प्रदेशाचा संघर्ष अनेक दशकांपासून सुरू आहे.

वांशिक वाद हा आंतरराष्ट्रीय शांतता हा प्रत्येक देशाच्या सुरक्षेला निर्माण होणारा मोठा धोका आहे. जातीय संघर्षामुळे अनेकदा मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत असते. भारताच्या ईशान्य भागातील नागालँडमधील वांशिक संघर्ष हा नागा आणि भारत आणि म्यानमार सरकार यांच्यात सुरू असलेला पहावयास मिळतो.

३.१५ सारांश

विविध देशातील सांस्कृतिक ही विविध देशांची संस्कृतींचे केंद्रबिंदू आहेत. सात मुख्य प्रारंभिक सांस्कृतिक संकल्पने आहेत. सांस्कृतिक प्रसार ही सांस्कृतिक विकास एका क्षेत्रातून दुसऱ्या भागात पसरवण्याची प्रक्रिया प्रत्येक देश करीत आहे. असे बरेच देश असे आहेत जे सांस्कृतिक अलगावचे अनुसरण करतात. विविध देशांतील लोकांमधील फरकामुळे सांस्कृतिक पृथक्करण निर्माण होते. सामान्य शारीरिक वैशिष्ट्ये असलेल्या व्यक्तींचे गट म्हणून मानवाची व्याख्या केली जाते. जेव्हा विविध संस्कृतींचे लोक भेटतात तेव्हा प्रसाराची ची प्रक्रिया होते. आधुनिक मानवांच्या इतिहासात भाषेची उत्क्रांती कदाचित सर्वात घटनात्मक आहे. भाषेला प्रसाराचा इतिहास आहे. धार्मिक श्रद्धा आणि पद्धतींच्या विविधतेनुसार धर्माचे वर्गीकरण केले जाते. राष्ट्रांच्या निर्मितीमध्ये धर्म महत्वाची भूमिका बजावतो. वंश, धर्म, भाषा आणि वांशिकतेच्या आधारावर अनेक वाद निर्माण झालेले आहेत.

३.१६ तुमची प्रगती तपासा

प्र.०१ चुक किंवा बरोबर ओळखा

अ. इतिहासकारांच्या मते जगात सात मुख्य सांस्कृतिक निर्मिती केंद्रे आहेत.

ब. मनुष्याचे चेहर्याच्या स्वरूपाचे योग्य मूल्यांकन हे त्या मनुष्याच्या चेहऱ्याच्या निर्देशांकाच्या करते.

क. सिंधू नदीच्या पूरक्षेत्रात आदिम साधनांचा वापर करतानाही शेती निर्मिती दिसून आली.

ड. सांस्कृतिक प्रसार ही एक प्रक्रिया आहे जी थांबवता येते.

ई. इस्लाम हा भारतातील दुसरा सर्वात मोठा धर्म आहे.

प्र.०२. रिक्त जागा भरा

अ. _____ ही सर्वात जुनी प्राचीन सांस्कृतिक निर्मिती आहे.

(मेसोपोटेमिया, नाईल नदी व्हॅली, सिंधू आणि गंगा नदी व्हॅली, वेई-हुआंग व्हॅली)

ब. आंध्र प्रदेश निर्माण करण्यासाठी आंध्र राज्यासह हैदराबाद राज्याच्या _____ भाषिक क्षेत्रांचे एकत्रीकरण झाले.

(मल्याळम, तेलुगू, कन्नड, हिंदी)

क. ख्रिश्चन हे देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे _____ % आहेत.

(५,६,२३,२.३)

ड. _____ हे पारशी लोकांचे श्रद्धास्थान आहे.

(मंदिर, मशीद, गुरुद्वारा, अग्नि मंदिर)

ई. _____ विवाद हा आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षेला मोठा धोका आहे.

(धार्मिक, जातीय, सामाजिक, आर्थिक)

प्र.०३. बहुपर्यायी निवडीचे प्रश्न

०१) १९३६ मध्ये भाषिक आधारावर स्थापन झालेल्या पहिल्या भारतीय राज्यापैकी _____ हे एक होते

अ) मुंबई

ब) ओडिशा

क) बंगाल

ड) आसाम

०२). _____ हे बहुधा धार्मिक श्रद्धा आणि ठेवले आहे

अ) शर्यत

ब) भाषा

क) धर्म

ड) संस्कृती

०३) सांस्कृतिक प्रसार हे _____, वाहतूक आणि तंत्रज्ञानामुळे जागतिक संस्कृतींचे मिश्रण कसे वाढले याचे एक उदाहरण आहे.

अ) शेती

ब) संप्रेषण

क) खाणकाम

ड) वाहतूक

०४) १९९९ मध्ये, _____ ने आपली संस्कृती, पर्यावरण आणि ओळख जपण्यासाठी दूरदर्शन आणि इंटरनेट सेवा हद्दपार केली होती.

अ) भूतान

ब) चीन

क) नेपाळ

ड) भारत

०५) इतर गटांशी संवाद साधताना दोन्ही वांशिक ओळखीमध्ये कोणती रणनीती कायम ठेवली आहे.

अ) एकत्रीकरण

ब) आत्मसात करणे

क) सीमान्तकरण

ड) जागतिकीकरण

प्र.०४. खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या

१. संवर्धन आणि त्याच्या धोरणांबद्दल लिहा?

२. सांस्कृतिक प्रसार, अलगाव आणि पृथक्करण यावर सविस्तर टीप लिहा.

३. हिंदू आणि मुस्लिमांमधील संघर्षावर थोडक्यात नोंद घेऊन धर्माच्या स्थानिक स्वरूपाविषयी चर्चा करा?

४. वंशाची संकल्पना, त्यांचे वांशिक वर्गीकरण आणा आणि भारतातील वंशांचे संक्षिप्त वर्गीकरण द्या?

५. जगातील मुख्य सांस्कृतिक चूल स्पष्ट करा.

३.१७ वरील प्रश्नांची उत्तरे

१. अ. खरे

१. ब. खोटे

१. सी. खरे

१. डी. खोटे

१. ई. खरे

2. अ. मेसोपोटेमिया

2. ब. टेलिगु

2. सी. २.३

2. डी. अग्नि मंदिर

2. ई. जातीय

3. अ. ओडिशा

3. ब. धर्म

3. सी. संवाद

3. डी. भूतान

3. ई. एकत्रीकरण

३.१८ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचा अर्थ

संस्कृती: विशिष्ट समाजाच्या कल्पना आणि विश्वास

प्रसरण: इतर समाजांकडून सांस्कृतिक घटकांचा प्रसार

३.१९ गृहपाठ

- एका चार्टमध्ये मानवी भूगोलच्या लेखकांची पुस्तके आणि नावे दाखवा

३.२० पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

१. भूगोल माजिद हुसेन यांचे मानवी भूगोल

२. R.KnowlesJ.Wareing यांचे आर्थिक आणि सामाजिक भूगोल

लोकसंख्या बदलाचे स्वरूप, प्रक्रिया आणि अवकाशीय वितरण

या प्रकरणाचा अभ्यास केल्या नंतर तुम्हाला त्यातील खालील वैशिष्ट्ये कळतील:

घटक रचना

- ४.१ उद्दिष्ट्ये
- ४.२ प्रस्तावना
- ४.३ विषयाची चर्चा
- ४.४ लोकसंख्या बदलाचे घटक – प्रजनन क्षमता मृत्यू दर
- ४.५ लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये – विकसनशील आणि विकसित देश
- ४.६ लोकसंख्या वाढ
- ४.७ लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत
- ४.८ क्लब ऑफ रोम
- ४.९ लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण सिद्धांत
- ४.१० लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश ही संकल्पना
- ४.११ लोकसंख्या, संसाधने आणि विकासाचे अभिक्षेत्रीय प्रारूप
- ४.१२ पर्याप्त लोकसंख्या, अति लोकसंख्या आणि न्यून लोकसंख्या
- ४.१३ अलिकडील जागतिक मते
- ४.१४ लोकसंख्या संसाधन प्रदेश
- ४.१५ स्थलांतर ही संकल्पना आणि प्रकार
- ४.१६ अगोदरचे व नंतरचे स्थलांतर
- ४.१७ स्थलांतरचे प्रमाण
- ४.१८ स्थलांतरातील समकालीन कल

४.१९ स्रोत क्षेत्र आणि गांतव्या स्थानावरील लोकसंख्या बदल आणि अर्थव्यवस्थेवर स्थलांतरामुळे होणारे परिणाम

४.२० निर्वासितांच्या विकसित आणि विकसनशील देशांमधील समस्या

४.२१ सारांश

४.२२ तुमची प्रगती/अभ्यास तपासा

४.२३ स्वाध्यायासाठी दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे

४.२४ तांत्रिक शब्द आणि त्यांचे अर्थ

४.२५ कार्य

४.२६ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ

४.१ उद्दिष्टे

या प्रकरणाचा अभ्यास केल्या नंतर शेवटी तुम्हाला खालील बाबी कळतील

- लोकसंख्येचे घटक
- लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत
- लोकसंख्येचे प्रकार आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्रे
- स्थलांतर ही संकल्पना आणि प्रकार

४.२ प्रस्तावना

लोकसंख्या मानवी संस्कृतीचा एक महत्वाचा घटक आहे जो सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि पर्यावरणीय विकासाशी जोडलेला आहे. लोकसंख्या जास्त असेल तर पन्थावरणाची पत कमी होते व लोकसंख्या कमी असेल तर त्याची पत सुधारते. लोकसंख्या वितरणामधील फरकावर स्थलांतरामुळे खूप परिणाम होतो. डिसेंबर २०१७ चा आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर अहवालानुसार जगात आजच्या घडीला अंदाजे २५८ दशलक्ष लोक आपल्या मातृभूमि व्यतिरिक्त इतर देशात राहतात. जागतिक लोकसंख्येच्या तुलनेत ३.४ टक्के लोक आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित आहेत. स्थलांतरामुळे अनेक राष्ट्रांना ब्रेन ड्रेन चा सामना करावा लागत आहे. स्थलांतर हे जागतिक लोकसंख्या शास्त्राचा टिकात्मक पैलू आहे आणि त्यामुळेच ज्या देशांमध्ये खूप जास्त लोक स्थलांतर करतात व ज्या देशांमधून ते स्थलांतर करून बाहेर जातात अशा दोन्ही ठिकाणी काळजी घेतली पाहिजे. भारत हा एक असा देश आहे जिथे स्थलांतराशी संबंधित या दोन्ही समस्या आढळून येतात. जेव्हा भारतातून लोक इतर देशांमध्ये कायमचे स्थलांतरित होतात तेव्हा ते परत येण्याची शक्यता खूपच कमी असते. त्यामुळेच हळूहळू भारतामधील मौल्यवान व्यक्ति कमी होतात.

४.३ विषयाची चर्चा

लोकसंख्येच्या विविधतेनुसार विकास आणि मानव-संसाधनानुसार वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये विभागणी होऊ शकते. लोकसंख्या ही संतुलित असली पाहिजे पण तसं शक्य होत नाही कारण माणसांची हालचाल आपण रोखू शकत नाही. त्यामुळेच जगातील सर्वच अर्थव्यवस्थांना लोकसंख्येचे व्यवस्थापन करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

४.४ लोकसंख्या बदलाचे घटक – प्रजनन क्षमता, मृत्यू दर आणि संबंधित संरचना:

प्रजनन क्षमता ही संकल्पना, स्त्रीला तिच्या जननक्षम काळात किती अपत्ये होऊ शकतात त्यावर ठरवली जाते. थोडक्यात जनन क्षमता ही स्त्रीच्या प्रजोत्पादक स्थितीवर अवलंबून असते.

प्रजनन क्षमता खाली दिलेल्या घटकांवर आधारित असते:

- **लग्न करण्याचे वय आणि लग्नाबद्दलची समज:** भारतीय समाजात 'लग्न' या संकल्पनेला सामाजिक दबावामुळे खूप महत्त्व दिले गेले आहे. त्यामुळे बऱ्याचदा नकळत्या वयात लग्न केली जातात आणि त्यामुळे जास्त प्रमाणात मुलांना जन्म दिला जातो. जवळजवळ ८० % मुलींची लग्न त्या १५ ते २० वर्षे या वयोगटात असताना केली जातात. १५ ते २० वर्षे हा वयोगट जास्त प्रजननक्षम असतो.
- **सामाजिक व सांस्कृतिक कारणे:** जगभरातील बहुतेक समाजांमध्ये पितृसत्ताक पद्धती रुढ आहे. याच कारणामुळे वंश पुढे नेण्यासाठी, वडील वारल्या नंतर त्यांचे अंतिम क्रियाकर्म करण्यासाठी मुलाला महत्त्व प्राप्त झाले. अश्या पद्धतीमुळे मुलगा होई पर्यंत कितीतरी कुटुंब वाट बघत बसतात व याचा परिणाम लोकसंख्यावाढीत दिसून येतो. काही संस्कृतींमध्ये धार्मिक रुढींमुळे, कुटुंब नियोजनाची साधने वापरण्याची परवानगी नसते त्यामुळे ही लोकं त्याकडे दुर्लक्ष करतात व त्याचा परिणाम लोकसंख्या वाढीत होतो.
- **असाक्षरता:** असाक्षरतेमुळे अंधविश्वास आणि अज्ञानतेत वाढ होते. छोटे कुटुंब हे सुखी कुटुंब होऊ शकते तसेच कुटुंब मर्यादित ठेवण्यासाठी कुटुंब नियोजन करता येते याचे महत्त्व असाक्षर लोकांना पटवून देण्यात अडथळा येऊ शकतो.
- **प्रगत आरोग्य सेवा आणि तंत्रज्ञान:** दिवसेंदिवस आरोग्य तंत्रज्ञानात भरपूर प्रगती झालेली आहे व आता वंध्यतवावर पण उपचार उपलब्ध आहेत. तसेच माता मृत्यूदर व बाल मृत्यूदर ही कमी झाले आहेत. या सगळ्याचा परिणाम लोकसंख्या वाढीवर होताना दिसतो.

मृत्यू दर: दर वर्षी प्रत्येकी एक हजार व्यक्तींमागे होणाऱ्या मृत्यूंच्या आधारे मृत्यू दर मोजला जातो. अविकसित आणि विकसनशील देशांतील काही भागांमध्ये आरोग्य सेवेचा आभाव, असाक्षरता व अज्ञान, गरीबी, अस्वच्छता या कारणांमुळे मृत्यूदराचे प्रमाण हे जास्त आढळून येते. तर प्रगत देशांमध्ये प्रगत आरोग्य सेवा उपलब्ध असतात, लोकं शिक्षित

असतात त्यांना स्वच्छतेचे महत्व माहीत असते व एकूणच राहणीमान चांगले असल्यामुळे मृत्यूदर तसा कमी असतो.

४.५ लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये – विकसनशील आणि विकसित देश :

एखाद्या देशाची विकासाची पातळी ठरवण्यासाठी जागतिक स्तरावर विविध संस्था वेगवेगळे निकष वापरतात जसेकी राजकीय स्थैर्य, राष्ट्रीय उत्पन्न, औद्योगीकरणाची पातळी, सामाजिक कल्याणचे कार्यक्रम, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता आणि तेथील नागरिकांना उपभोगायला मिळणारे स्वातंत्र्य. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानव विकास विदा केंद्रानुसार विकसित देश हा सार्वभौम असतो व इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत त्याची अर्थव्यवस्था परिपक्व असते आणि पायाभूत सुविधा तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत असतात.

विकसनशील देश म्हणजे असा देश जिथे औद्योगिक आणि/किंवा आर्थिक विकासाचा निम्न स्तर दिसून येतो तसेच ज्या देशाला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांना सामोरे जावे लागते व ज्यामुळे त्या देशातील नागरिकांच्या जीवनमानात लक्षणीय अडथळे येतात.

खाली दिलेल्या तक्त्यामध्ये विकसनशील आणि विकसित देशांमधील लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये नमूद केली आहेत:

लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्य	विकसनशील देश	विकसित देश
लोकसंख्या वाढीचा दर	जास्त	कमी
जन्मदर	जास्त	कमी
मृत्यूदर	जास्त	कमी
० – ५ वर्षे वयोगटातील अर्भके	जास्त	कमी
प्रजनन दर	जास्त	कमी
साक्षरतेचे प्रमाण	कमी	जास्त
लिंग गुणोत्तर	कमी	जास्त

*तक्त्या मध्ये ढोबळमानाने अंदाज दिलेले आहेत. प्रत्येक देशात स्थानिक स्तरावर परिस्थिती वेगळी असते आणि त्यामुळे तेथील वैशिष्ट्य वेगळी असू शकतात याची विद्यार्थ्यांनी नोंद घ्यावी.

४.६. लोकसंख्या वाढ:

कोणत्याही प्रशासकीय भागामधील आधी नोंदवलेल्या लोकसंख्येपेक्षा जेव्हा जास्त लोकसंख्या आढळून येते त्याला लोकसंख्या वाढ असे म्हणतात. ही वाढ जन्मदर, प्रजनन क्षमता, मृत्यूदर व स्थलांतर या घटकांवर अवलंबून असते.

४.७ लोकसंख्या वाढीचे सिद्धांत:

- मालथसचा सिद्धांत:

थॉमस मालथसने हा सिद्धांत १७९८ साली मांडला. या सिद्धांतानुसार युद्ध, उपासमारी व रोगराई या कारणांमुळे मानवी लोकसंख्या नियंत्रणात राहते. या घटकांना मालथस सकारात्मक घटक म्हणतो कारण या कारणांमुळे मृत्यूदर वाढतो व लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवता येते. मालथस असेही सांगतो की मानवाची अन्न निर्मितीची क्षमता मर्यादित आहे आणि त्यामुळेच जर लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवली नाही तर बऱ्याच लोकांचा उपासमारी मुळे मृत्यू होऊ शकतो. पण कालानुसार मानवाने रोगराई पसरण्यावर नियंत्रण मिळवले आहे तसेच अन्नाची निर्मिती पण वाढवली आहे आणि त्यामुळेच मानवी लोकसंख्या वाढताना दिसते आहे.

- लोकसंख्येचा मार्क्सवादी दृष्टिकोन :

कार्ल मार्क्स ने मालथसचा सिद्धांत नाकारला. लोकसंख्या वाढीबद्दल त्याने त्याचे विचार त्याच्या 'द कम्युनिस्ट मेनीफेस्टो' व 'दास कॅपिटल' या पुस्तकांमध्ये मांडले आहेत. मार्क्सला साम्यवादाचा जनक म्हणून ओळखले जाते. मार्क्सनुसार गरीब लोकं गरीब असतात त्यात त्यांचा दोष नसतो कारण गरीबी ही भांडवलशाहीच्या अर्थव्यवस्थेतील त्रुटींमुळे निर्माण होते व त्याच्यामुळे लोक उपाशी मरतात. उदाहरणार्थ ज्या अर्थव्यवस्थेमध्ये जास्त तंत्रज्ञान वापरले जाते तिथे जास्त प्रमाणात बेरोजगारी आढळून येते व त्यामुळे लोकांना गरिबिला सामोरे जावे लागते. हे गरीब लोकं मग जास्त मुलांना जन्म देतात जेणेकरून ही मुले नंतर काम करतील व परिवाराला खायला अन्न मिळेल. त्यामुळे मार्क्सचे म्हणणे होते की भांडवलशाहीचा अस्त झाला की लोकसंख्या वाढ कमी होईल. मार्क्स च्या या सिद्धांतावर बरीच टीका झाली कारण हे सर्व अर्थव्यवस्थांना लागू होत नाही.

४.८ क्लब ऑफ रोम:

याची स्थापना १९६८ साली इटालियन उद्योजक औरेलिओ पेक्के आणि स्कॉटलंड चे एलेक्झांडर किंग यांनी केली. क्लब ऑफ रोम मिशन ची स्थापना मानवजातीसमोरील जागतिक आव्हाने समजून घेणे आणि वैज्ञानिक विश्लेषणाद्वारे उपाय सुचवण्यासाठी झाली आहे. याचा पहिला अहवाल १९७२ साली 'द लिमिट ऑफ ग्रोथ' या नावाने प्रकाशित झाला ज्यामुळे या क्लब ने लक्ष वेधून घेतले. या क्लबने वेगवेगळी चर्चासत्रे, परिषदा आयोजित केल्या ज्यांचा उद्देश्य शैक्षणिक क्षेत्रात, नागरी समाज, इत्यादी क्षेत्रांमध्ये संशोधनांना प्रोत्साहन देता येईल जे सर्व मानवतेच्या आणि या ग्रहाच्या फायद्याचे असेल.

२००१ साली क्लब ऑफ रोमने एक विचार गट तयार केला ज्याला 'tt30' हे नाव देण्यात आले. या विचार गटाचे सदस्य २५ – ३५ या वयोगटातील महिला व पुरुष असत. जगातील विविध समस्या शोधणे व युवानकडून त्यावर उपाय सुचवणे हा या विचार गटाचा उद्देश्य आहे.

४.९ लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण सिद्धांतः

१९२९ साली अमेरिकी लोकसंख्या शास्त्रज्ञ वॅरेन थोमसन यांनी हा विचार पहिल्यांदा मांडला. त्यानंतर १९५० च्या दशकात फ्रँक नोटेस्टीन यांनी हा सिद्धांत सादर केला. हा सिद्धांत मानवाच्या लोकसंख्याशास्त्रीय संरचनेतील टप्प्यांचे वर्णन करतो. याची खाली दिल्याप्रमाणे पाच टप्प्यांमध्ये विभागणी केली गेली आहे:

- **पहिला टप्पा:** हा पूर्वऔद्योगिक समाज आहे जिथे मृत्यू दर आणि जन्मदर जास्त किंवा समान आढळून येतात.
- **दुसरा टप्पा:** या टप्प्यामध्ये जन्मदराचे प्रमाण जास्त राहते पण मृत्यूदर खूप वेगाने कमी होताना आढळून येतो.
- **तिसरा टप्पा:** या टप्प्यामध्ये जन्मदराचे प्रमाण कमी होताना दिसते पण मृत्यूदर ही कमी होतो.
- **चौथा टप्पा:** या मध्ये जन्मदर आणि मृत्यूदर दोन्हीचे प्रमाण खूप कमी झालेले आढळून येते.
- **पाचवा टप्पा:** या मध्ये जन्मदर हा मृत्यूदरापेक्षा कमी झालेला आढळून येतो.

४.१० लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश ही संकल्पना:

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश ही संकल्पना एखाद्या राष्ट्राच्या विविध वयोगटातील लोकसंख्या वितरणावर अवलंबून असते. म्हणजेच वयोगटानुसार लोकसंख्येचे तीन भागांमध्ये विभागणी केली जाते. ०-१८ वर्षे वयोगटातील मुले व साठीच्या पुढील लोक हे दोन्हीही गट आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र नसतात. त्यामुळे ज्या देशात या दोन्ही वयोगटातील लोकसंख्या ही ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त असेल तर त्या देशाला लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश प्राप्त होत नाही. पण या उलट जेव्हा एखाद्या देशात १८-६० वर्षे या वयोगटात ५०% किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असते तेव्हा त्या देशाला लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश प्राप्त होतो. ज्या देशांमध्ये प्रजनन दर मर्यादित आहे व मृत्यूदर कमी आहे तिथे कुटुंब संख्या मर्यादित असते व त्याचा फायदा कुटुंबाला होतो. असे मर्यादित कुटुंब चांगल्या प्रकारे आर्थिक बचत व गुंतवणूक करू शकते, कुटुंबातील स्त्रियांना नोकरी करण्याची संधी मिळू शकते व त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते. एकूण या साऱ्याचा फायदा त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेला होतो.

४.११ लोकसंख्या, संसाधने आणि विकासाचे अभिक्षेत्रीय प्रारूपः

एखाद्या क्षेत्रातील संसाधनांचे प्रमाण-वितरण व तेथील विकासाची पातळी या वर तेथील लोकसंख्येचे प्रमाण व वितरण अवलंबून असू शकते. कारण जेथे माणसाच्या प्राथमिक गरजा सहज पूर्ण होतात तिथेच लोकं स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतात. जगात विविध क्षेत्रातील विकासाच्या पातळी मध्ये फरक आहे कारण संसाधनांचे वितरण आसमान आहे व त्यामुळे प्रादेशिक विविधता आणि प्रादेशिक विषमता आढळून येते. म्हणूनच लोकं

एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात आर्थिक, शैक्षणिक, इत्यादी कारणांसाठी स्थलांतर करतात. याचा परिणाम लोकसंख्या वितरणावर दिसून येतो. त्यामुळेच संसाधने, लोकसंख्या आणि विकास यांचा थेट संबंध आहे.

४.१२ पर्याप्त लोकसंख्या, अति लोकसंख्या आणि न्यूनतम लोकसंख्या :

पर्याप्त लोकसंख्या ही स्थिति तेव्हा दिसून येते जेव्हा एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्या आणि तेथे उपलब्ध असलेली संसाधने साधारण समान प्रमाणात आहेत व त्यामुळे तेथील लोक एक निरोगी व समाधानी आयुष्य जगू शकतात. अशी स्थिति प्रत्यक्षात अनुभवणे थोडे कठीण आहे. ही संकल्पना पॉल एरलीच या शास्त्रज्ञाने मांडली आहे. त्याचानुसार खाली नमूद केलेल्या अटी पूर्ण झाल्या तर ही स्थिति अनुभवता येईल.

- प्रत्येकासाठी पर्याप्त संपत्ती आणि संसाधने
 - प्रत्येकाला मूलभूत मानवी हक्क
 - सांस्कृतिक विविधतेचे जतन
 - बौद्धिक, कलात्मक आणि तांत्रिक सर्जनशीलतेचा स्वातंत्र्य
 - जैवविविधतेचे जतन

अति लोकसंख्या ही स्थिति तेव्हा दिसून येते जेव्हा एखाद्या प्रदेशात उपलब्ध असलेली संसाधने कमी असतात आणि तेथील लोकसंख्या खूप जास्त असते. लोकसंख्या जास्त असण्याची कारणे जास्त प्रजनन दर आणि कमी मृत्युदर ही असू शकतात. असा अंदाज आहे की दर २० मिनिटांनी, जगात आधीच अस्तित्वात असलेल्या लोकांमध्ये आणखी ३५०० लोकांची भर पडते. अति लोकसंख्या ही परिस्थिति सध्याच्या काळात बऱ्याच देशांमध्ये दिसून येते आहे. काही देशांमध्ये खूप जास्त प्रमाणात लोकांचे स्थलांतर झाल्यामुळे अशी स्थिति निर्माण झाली आहे. आशिया आणि आफ्रिका खंडांमध्ये असे बरेच देश आहेत जिथे अति लोकसंख्या आहे. या देशांना अति लोकसंख्येमुळे विविध सामाजिक, राजकीय, पर्यावरणीय आणि आर्थिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. याचा परिणाम जीवनाच्या गुणवत्तेवर दिसून येतो आणि अशा देशांमध्ये मानवनिर्मित प्रादेशिक असमानता ही आढळून येते.

न्यूनतम लोकसंख्या ही स्थिति तेव्हा दिसून येते जेव्हा एखाद्या प्रदेशात उपलब्ध असलेली संसाधने खूप जास्त असतात आणि तेथील लोकसंख्या कमी असते. लोकसंख्या कमी असण्याची कारणे कमी प्रजनन दर आणि जास्त मृत्युदर ही असू शकतात. न्यूनतम लोकसंख्येची कारणे खालील प्रमाणे आहेत:

- **कमी जन्मदर:** विशिष्ट लोकसंख्या धोरणामुळे जन्मदराचे प्रमाण कमी होऊ शकते. उदरगार चीनचे 'एक मूल लोकसंख्या धोरण'. शिक्षित समाजाला छोट्या कुटुंबाचे फायदे समजतात व त्याचा परिणाम लोकसंख्येवर दिसून येतो.

- **जास्त मृत्युदर:** भूकंप, पूर, इत्यादी नैसर्गिक आपत्ती आल्यामुळे मृत्युदराचे प्रमाण जास्त असू शकते.
- एखाद्या देशामधून खूप जास्त प्रमाणात लोक स्थलांतर करून बाहेर स्थायिक झाल्यामुळेही लोकसंख्या कमी होऊ शकते.

न्यूनतम लोकसंख्याचे सकारात्मक परिणाम:

- कमी लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशांमध्ये गर्दी कमी असते.
- तिथे नोकरीच्या जास्त संधी उपलब्ध होऊ शकतात.
- तिथे पायाभूत सुविधा पुरेशा उपलब्ध असण्याची शक्यता जास्त असते.
- संसाधनांचे प्रमाण लोकसंख्येपेक्षा जास्त असल्याने त्याचा उपयोग त्या देशाच्या विकासात होऊ शकतो.

न्यूनतम लोकसंख्याचे नकारात्मक परिणाम:

- कमी लोकसंख्येमुळे मजुरांची कमतरता जाणवू शकते आणि त्याचा परिणाम औद्योगिक उत्पादनावर होऊ शकतो.
- कमी लोकसंख्या असलेल्या देशात संसाधनांचा अत्यंत कमी वापर होऊ शकतो.
- कमी लोकसंख्येमुळे युद्ध आणि आणीबाणीच्या वेळी, एखाद्या देशाचे रक्षण करण्यासाठी पुरेसे लोक एकत्र करणे कठीण होऊ शकते.

४.१३ अलिकडील जागतिक मते:

सध्या जागतिक लोकसंख्या वाढीचा दर १.०५% आहे जो मागील वर्षाच्या तुलनेत कमी आहे. ग्रामीण भागातून लोकांचे शहरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे शहरी भागातील वाढीचा दर जास्त आहे. असा अंदाज वर्तवण्यात आला आहे की २०५० साली हाच दर ०.५३ % असेल.

४.१४ लोकसंख्या संसाधन प्रदेश:

लोकसंख्या संसाधन प्रदेश हा असा प्रदेश असतो ज्यामध्ये लोकसंख्या जास्त असते व तेथील लोक हे कुशल किंवा अर्ध कुशल श्रमिक असतात व त्यामुळे अश्या प्रदेशांमध्ये मानव संसाधन प्रदान करण्याची प्रचंड क्षमता असते. अशी क्षमता विकासाची पातळी आणि आर्थिक संधिंवर अवलंबून असते. एडवर्ड एकरमनने जागतिक पातळीवर असे प्रदेश शोधण्यासाठी तीन मूलभूत निकष वापरले आहेत. ते म्हणजे लोकसंख्या, संसाधन आणि तंत्रज्ञान. यापैकी सगळ्यात जटिल आहे ते उपलब्ध तंत्रज्ञान आणि त्याची गुणवत्ता. या तीन घटकांच्या आधारे एकरमनने जगाची पाच प्रदेशांमध्ये विभागणी केली. उधारणार्थ अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड अश्या विकसित देशांमध्ये लोकसंख्या कमी

असते व हे देश तंत्रज्ञानात आघाडीवर असतात. याउलट भारत, चीन या देशांमध्ये लोकसंख्या खूप जास्त आहे आणि त्यामानाने हे देश तंत्रज्ञानात मागे असतात.

४.१५ स्थलांतर ही संकल्पना आणि प्रकार:

मानवी स्थलांतर म्हणजे लोकांची एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी झालेली हालचाल ज्याच्या मध्ये ते नवीन ठिकाणी तात्पुरते किंवा कायम स्वरूपी राहण्याचा विचार करतात. ही हालचाल कमी अंतरावर होऊ शकते किंवा दूरच्या अंतरावर होऊ शकते, किंवा ती हंगामी काही वर्षांसाठी असेल किंवा कायम स्वरूपाची देखील असू शकेल. स्थलांतर देशांतर्गत होऊ शकते किंवा देशाबाहेर पण होऊ शकते. स्थलांतर ही एका व्यक्तीचे, कुटुंबासहित, किंवा एका मोठ्या गटाचे होऊ शकते. स्थलांतर म्हणजे कायमस्वरूपी किंवा तात्पुरता वास्तव्यात झालेला बदल असतो जो एका प्रशासकीय/राजकीय किंवा भौगोलिक परदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात होतो.

स्थलांतराची कारणे: वेगवेगळ्या कारणांसाठी लोक स्थलांतर करतात. ही कारणे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय किंवा पर्यावरणाशी संबंधित असू शकतात ती खालील प्रमाणे आहेत:

१. पर्यावरणीय घटक: स्थलांतरासाठी बरीच नैसर्गिक कारणे कारणीभूत असतात, त्या मध्ये खालील दिलेली कारणे जास्त प्रमाणात आढळून येतात:

- खूप काळापर्यंत राहणारा दुष्काळ
- पूर
- मृदेची धूप
- वाळवंटीकरण
- भूकंप

२. आर्थिक घटक :

बऱ्याचदा नैसर्गिक घटक हे आर्थिक समस्या निर्माण करतात आणि मानवाला स्थलांतर करायला भाग पाडतात. ते घटक खालील प्रमाणे आहेत:

- पिकाचे नुकसान आणि जमिनीची नापिकता
- बेरोजगारी आणि कमी वेतन
- सोयी सुविधांचा अभाव - उच्च शिक्षण, वैद्यकीय उपचार इ.
- वाहतूक सुविधांची कमतरता आणि त्यामुळे होणारी गैरसोय
- जीवनमानाचा निम्नस्तर

- संध्यांची कमतरता
- प्रादेशिक विषमता

३. सामाजिक आणि जन्सखिचिकी घटक: व्यक्ती किंवा परिवाराच्या स्थलांतराच्या निर्णयामध्ये सामाजिक घटकांचेही महत्वाचे योगदान आहे ते खालील प्रमाणे:

- चालीरीती जसे की विवाह
- धार्मिक स्वातंत्र्य
- निम्न सामाजिक स्तर
- लोकसंख्येचा सांसाधनांवर जाणवणारा ताण

४. राजकीय घटक: खाली दिलेल्या राजकीय परिस्थितीचा व्यक्ती किंवा गटाच्या स्थलांतरावर परिणाम होतो.

- राजकीय अस्थिरता
- सामाजिक युद्ध
- धार्मिक दंगल किंवा हिंसाचार
- सरकारी धोरण किंवा निर्णय जसे की फाळणी
- मानवी हक्कांचे उलंघन

वर नमूद केलेल्या घटकांची 'ओढ घटक' आणि 'ढकल घटक' अशी विभागणी केली जाते. खाली दिलेल्या तकत्यामध्ये महत्वाचे ओढ आणि ढकल घटक दिलेले आहेत:

तक्ता क्र. २ ओढ आणि ढकल घटकांचे वर्गीकरण:

अनु. क्र.	ढकल घटक	ओढ घटक
	नैसर्गिक किंवा पर्यावरणीय कारणे	
१	प्रदीर्घ दुष्काळ किंवा पाणी टंचाई	मुबलक पाणी
२	पूर आणि उपजीविका गमावणे	भूरचनेमुळे पुराचा धोका नसणे
३	मृदेची धूप आणि जमिनीची नापिकता	सुपीक जमीन ज्यामुळे पिकामधून जास्त उत्पन्न मिळते
४	वाळवंटीकरण	चांगली वन संपदा
५	भूकंप	भूकंप अबाधित प्रदेश
६	विषम हवामान	चांगले हवामान

७	संसाधनांचा आभाव	संसाधनांची उपलब्धता
८	प्रदूषित पर्यावरण	स्वच्छ पर्यावरण
	आर्थिक	
१	पिकाचे नुकसान – उपासमार	अन्नाची योग्य उपलब्धता
२	बेरोजगारी आणि कमी वेतन	नोकरीच्या चांगल्या संधी आणि वाढीव वेतन
३	सोयी सुविधांचा अभाव	सोयी सुविधांची उपलब्धता
४	वाहतूक साधनांचा आभाव	विकसित वाहतूक यंत्रणा
५	निम्न स्तर राहणीमान	उच्च स्तर राहणीमान
६	संधिंचा आभाव	चांगल्या संधी
७	गरीबी	संपत्ती
	सामाजिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय	
१	पुराणकालीन रूढी व परंपरा	रूढी व परंपरा पाळण्याचे बंधन नसणे
२	कट्टर धार्मिक निर्बंध	धार्मिक निर्बंधाचे बंधन नसणे
३	काही स्थानिक समुदायांचा निम्न स्तर	जातीच्या आधारे भेदभाव नसणे
४	जास्त लोकसंख्येचा संसाधनांवर दबाव	लोकसंख्या कमी किंवा योग्य असल्यामुळे कोणताही दबाव नाही
५	व्यवसायाच्या निवडीचा आभाव	व्यवसाय निवडीत स्वातंत्र्य
	राजकीय	
१	राजकीय अस्थिरता	राजकीय स्थिरता

२	नागरी युद्ध	शांतता आणि सुसंवाद
३	सांप्रदायिक दंगली व हिंसाचार	कायदा व सुव्यवस्था यांचे पालन
४	शासकीय धोरण किंवा निर्णय जसेकी फाळणी	स्थलांतराची परवानगी
५	मानवी हक्कांचे उल्लंघन	मानवी हक्कांची व नियमांची काटेकोर अंमलबजावणी

स्थलांतराचे प्रकार: स्थलांतराचे खाली नमूद केल्या प्रमाणे प्रकार आहेत:

- **स्थानिक स्थलांतर:** या प्रकारात खूप कमी अंतरावर व एकाच क्षेत्रात स्थलांतर केले जाते. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावात किंवा एखाद्या जिल्ह्याच्या आत, किंवा एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात स्थलांतर करणे.
- **ग्रामीण ते ग्रामीण:** या प्रकारामध्ये देशांतर्गतच एका ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ग्रामीण भागात कायमस्वरूपी स्थलांतर केले जाते. लग्न, नैसर्गिक आपत्ति, सरकारी नोकरीतील बदली अशी या स्थलांतरामगची कारणे असू शकतात.
- **ग्रामीण ते शहर:** या प्रकारामध्ये ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर केले जाते. रोजगार, शिक्षण, लग्न अशी या स्थलांतरामगची कारणे असू शकतात. विकसनशील देश व विकसित क्षेत्रांमध्ये स्थलांतराचा हा प्रकार सहज आढळून येतो.
- **शहर ते शहर:** या प्रकारामध्ये छोट्या शहरातील लोक मोठ्या शहरात किंवा महानगरात स्थलांतर करतात. उच्च शिक्षणासाठी, नोकरीतील चांगल्या संधीसाठी किंवा चांगल्या सोई सुविधांसाठी मोठ्या शहरात किंवा महानगरात लोक स्थलांतर करतात.
- **आंतरराष्ट्रीय किंवा बाह्य स्थलांतर:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ति किंवा एक गट देशाच्या सीमा ओलांडून दुसऱ्या देशात वास्तव्य करतात. स्थलांतराचा हा प्रकार नजदिकच्या काळात जास्त आढळून येतो. बरेच लोक विकसनशील देशांमधून विकसित देशांमध्ये चांगल्या सोयी सुविधा व उच्च राहणीमानासाठी स्थलांतर करतात.
- **अंतरराज्य स्थलांतर:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ति किंवा एक गट एका राज्यामधून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करतात. ज्या देशांमध्ये वेगवेगळ्या राज्यांत विकासाच्या पातळ्यांमध्ये खूप फरक आहे तिथे अशा प्रकारचे स्थलांतर

आढळून येते. उदाहरणार्थ, जम्मू काश्मीर मधील आतंकवाद ग्रस्त भागांमधून बरेच लोक महाराष्ट्र, कोलकाता किंवा दिल्ली येथे स्थलांतर करतात.

- **आंतर खंडीय स्थलांतर:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ति किंवा एक गट एका खंडामधून दुसऱ्या खंडात स्थलांतर करतात. उदाहरणार्थ, आशिया ते युरोप किंवा आफ्रिका ते आशिया असे होणारे स्थलांतर.
- **ऐच्छिक स्थलांतर:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ति किंवा एक गट स्वेच्छेने स्थलांतर करतात. उदाहरणार्थ, लग्न, उच्च शिक्षण, चांगली नोकरी यासाठी केलेले स्थलांतर ऐच्छिक असू शकते.
- **अनैच्छिक स्थलांतर:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एखादी व्यक्ति किंवा एक गट इच्छा नसताना स्थलांतर करतात. उदाहरणार्थ, जम्मू काश्मीर मधील काश्मिरी पंडितांनी केलेले स्थलांतर.
- **बाह्य स्थलांतर:** जेव्हा लोक आपला देश सोडून दुसऱ्या देशात कायमचे वास्तव्य करण्यासाठी निघून जातात त्याला बाह्य स्थलांतर असे म्हणतात.
- **हंगामी स्थलांतर:** जेव्हा एखादी व्यक्ति किंवा गट ठराविक काळासाठी स्थलांतर करतात त्याला हंगामी स्थलांतर म्हणतात. उदाहरणार्थ, पश्चिम आफ्रिकेतील फुलानी जमातीचे भटके मेंढपाळ, इराण मधील बखतीयारी आदिवासी, भारतातील हिमालय पर्वत रंगांमधील गुज्जर व महाराष्ट्रातील धनगर मेंढपाळ अश्या प्रकारचे स्थलांतर करतात. नेपाळ मधील अशिक्षित कामगार उन्हाळ्यामध्ये भारतातील लेह लडाख या भागामध्ये तर थंडीत गोव्यामध्ये काम-व्यवसायासाठी स्थलांतर करतात. यातील बरेचसे मजूर तेथील हंगामी पर्यटक व्यवसायाशी निगडित कामं मिळवतात.
- **साखळी स्थलांतर:** स्थलांतरित व्यक्ति मागे जेव्हा सगळे कुटुंब स्थलांतर करते तेव्हा त्याला साखळी स्थलांतर म्हणतात. भारतामध्ये हा प्रकार खूप सामान्य आहे.
- **टप्पा टप्प्याने केलेले स्थलांतर:** या प्रकारामध्ये स्थलांतर हे टप्पा टप्प्याने केले जाते. उदाहरणार्थ, एखादा गावकरी आधी आधी एका छोट्या शहरात स्थलांतर करतो मग एका मोठ्या शहरात व नंतर महानगरात स्थलांतर करतो.

४.१६ आधीचे व नंतरचे स्थलांतर:

मानवाचा या भूतलावर जन्म झाल्या पासून अन्न, पाणी आणि निवाऱ्याच्या शोधत तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकंती करत राहीला आहे. अंदाजे दहा ते बारा हजार वर्षे झाली जेव्हा शेतीचा जन्म झाला व त्यानंतर मानव एका जागी स्थिर झाला व वसाहत करू लागला. शेती बरोबर इतर आर्थिक उपक्रम, व्यापार इत्यादीची सुरुवात झाली. व्यापारनिमित्त मानाव एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरू लागला व नवीन भूकंडांचे शोध लागत गेले व अश्या प्रकारे मानवी सभ्यता, अर्थव्यवस्था व संस्कृतींचा पण जन्म झाला. जिथे वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध होत्या तिथे ज्या लोकांच्या अंगी वेगवेगळी कौशल्ये होती ते स्थलांतर करू लागले. सुरुवातीच्या काळातील स्थलांतर हे मुख्यत्वे शिक्षणासाठी केले गेले ज्यात प्रामुख्याने युरोपीय लोक होती. त्यानंतर अमेरिकेतील लोकांनी नवीन भूखंड शोधले. हळूहळू औद्योगीकरणाला सुरुवात झाली व नवीन

बाजारपेठा शोधण्याची गरज भासू लागली व त्यामुळेच जास्त लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रांमध्ये व्यापारी प्रवास करू लागले. वसाहतीकरणाची सुरुवात झाली. आताच्या काळात पण लोक शिक्षण, रोजगार अश्या कारणांसाठी विकसनशील देशांमधून विकसित देशांमध्ये स्थलांतर करतात.

४.१७ स्थलांतरचे प्रमाण:

स्थलांतर हे वेगवेगळ्या पातळीवर व विविध कारणांसाठी केले जाते यालाच स्थलांतराचे प्रमाण असे म्हणतात. या मध्ये आंतरराष्ट्रीय आणि अंतर्गत स्थलांतर यांचा समावेश होतो. आंतर्गत स्थलांतरामध्ये आंतर प्रादेशिक व प्रदेशाच्या अंतर्गत असे दोन उपप्रकर आढळून येतात.

- **आंतरराष्ट्रीय:** एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर केले की त्याला आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे म्हणतात. जागतिकीकरणाच्या या काळात स्थलांतराचा हा प्रकार खूप प्रमाणात दिसून येतो. पण या मुळे ज्या देशातून लोक स्थलांतर करून बाहेर जात आहेत तिथे बुद्धिमानांची गळती होते व त्या देशाच्या विकास कामाचे नुकसान होऊ शकते.
- **अंतर्गत:** देशातील एका क्षेत्रातून दुसऱ्या क्षेत्रात केलेले स्थलांतर हे अंतर्गत स्थलांतर असते. सामान्यपणे विकसनशील देशांमध्ये असे स्थलांतर आढळून येते.
- **आंतर प्रादेशिक:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात केलेल्या स्थलांतराल केले जाते. उदाहरणार्थ मुंबई (महाराष्ट्र) मधील माहिती तंत्रज्ञ बेंगळुरुला (कर्नाटक) नोकरी निमित्त स्थलांतर करतात.
- **प्रदेशाच्या अंतर्गत:** स्थलांतराच्या या प्रकारामध्ये एकाच राज्यातील वेगवेगळ्या विभागामध्ये स्थलांतर केले जाते. उदाहरणार्थ मुंबई मधील माहिती तंत्रज्ञ पुण्याला नोकरी निमित्त स्थलांतर करतात.

४.१८ स्थलांतरातील समकालीन कल:

जागतिकीकरणामुळे एकूणच जागतिक पातळीवरील अंतर विविध सोयींमुळे कमी झाले आहे. हे अंतर कमी झाल्यामुळे विविध पातळ्यांवर आर्थिक उपक्रम आणि शैक्षणिक संधी पण निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळेच विकसनशील देशांमधून बरेच लोक विकसित देशांमध्ये स्थलांतर करतात. बरेच युवा सुरुवातीला उच्च शिक्षणासाठी म्हणून स्थलांतर करतात आणि मग तिकडेच नोकरीची संधी मिळाली की स्थायिक होतात. स्थलांतराचा असाच प्रवाह विकसनशील देशांमधील ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे होतो. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या २०२० सालच्या आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर अहवालानुसार स्थलांतरातील खाली दिल्या प्रमाणे कल आढळून येतात:

- जागतिक लोकसंख्ये पैकी एकूण ३.५ टक्के लोक हे स्थलांतरीत आहेत. त्यामधील ५२ टक्के पुरुष आहेत तर ४८ टक्के या महिला आहेत.

- विकसनशील देशांमधून अमेरिका, फ्रांस, रशियन फेडरेशन, सौदी अरेबिया या देशांमध्ये सगळ्यात जास्त स्थलांतर केले जाते.
- निर्वासित स्थलांतर हा स्थलांतराचा एक प्रमुख भाग आहे. या निर्वासितांचे मूळ देश पॅलेस्टाईन, अफगाणिस्तान, सीरिया, सोमालिया, सुदान, कांगो लोकशाही प्रजासत्ताक आणि मध्य आफ्रिकन प्रजासत्ताक आहेत.
- २०२० साला मध्ये भारतातून सर्वाधिक म्हणजे (१७.५ दशलक्ष) लोक स्थलांतरीत झाले त्याच्या खालोखाल मेक्सिको आणि चीन (अनुक्रमे ११.८ दशलक्ष आणि १०.७ दशलक्ष) इतके लोक स्थलांतरीत झाले.
- २०१८ आणि २०१९ साली जगातील अनेक भागांमधून हवामान आणि हवामानाशी संबंधित धोक्यांमुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले आहे. हे विस्थापन मोझाम्बिक, फिलिपिन्स, चीन, भारत आणि यूएसए येथून झाले. सर्वाधिक (आपत्ती) विस्थापन असलेले देश चीन, भारत, फिलिपिन्स, पाकिस्तान आणि बांगलादेश हे आहेत.

४.१९ स्थलांतरामुळे स्रोत व गंतव्य क्षेत्र येथील लोकसंख्या बदल आणि अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम:

जेव्हा लोक स्थलांतर करतात तेव्हा मूळ ठिकाणी आणि गंतव्यस्थानावर स्थलांतरामुळे अनेक बदल होतात. हे बदल सकारात्मक पण असतात आणि नकारात्मक पण आणि याचा जास्त परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होताना दिसतो. ते परिणाम खाली दिल्या प्रमाणे आहेत:

- **स्रोत क्षेत्रावर होणारे परिणाम:** या ठिकाणाहून काही कारणांमुळे लोक बाहेर पडतात. त्यामुळे येथील लोकसंख्या कमी होते. तसेच मूळ ठिकाणातील लिंग गुणोत्तर व वय रचनेवर परिणाम होऊ शकतो. एकूण मानवी संसाधनाची कमतरता भासू शकते व येथील अर्थव्यवस्थेवर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ शकतो.
- **गंतव्य क्षेत्रावर होणारे परिणाम:** या ठिकाणी लोकसंख्या वाढते. येथील लिंग गुणोत्तर व वय रचनेवर परिणाम होतो. त्यामुळे श्रमिक बाजारात मूळ रहिवासी व स्थलांतरीत लोक यांच्या मध्ये नोकरी व्यवसायासाठी स्पर्धा निर्माण होऊ शकते. स्थलांतरीत लोक उच्च शिक्षित असतील तर येथील व्यवसाय वाढून अर्थव्यवस्थेला त्याचा फायदा होऊ शकतो.

४.२० विकसित आणि विकसनशील देशांमधील निर्वासितांच्या समस्या:

ज्या व्यक्ति किंवा समूहाला नैसर्गिक आपत्ती, मानव निर्मित आपत्ती, युद्ध, राजकीय अस्थिरता, भेदभाव अश्या कोणत्याही कारणामुळे आपले मूळ स्थान सोडावे लागते त्यांना निर्वासित किंवा विस्थापित असे म्हणतात. सद्य काळात जगातील अनेक देशांमध्ये आतंकवाद, धार्मिक, लैंगिक, भाषीय भेदभावाला लोकांना सामोरे जावे लागते व ते निर्वासित होतात. उदाहरणार्थ भारत पाकिस्तान ची फाळणी १९४७ साली झाली तेव्हा लाखों च्या संख्येने लोक निर्वासित झाले. तसेच काश्मीर मधील घुसखोरी व आतंकवादामुळे अनेक

काशमिरी पंडित निर्वासित झाले आहेत. तालिबानी राजवाटीमुळे अफगाणिस्तान मधून ही बरेच लोकं निर्वासित झाले आहेत. सिरिया, पॅलेस्टीन या देशांमधील समस्यांमुळे ही अनेक लोकं विस्थापित झाले आहेत. जगभरात विस्थापितांच्या अश्या अनेक समस्या दिसून येतात.

४.२१ सारांश:

कोणत्याही राष्ट्रासाठी लोकसंख्या हा त्याच्या विकासाकामातील एक महत्वाचा घटक असतो. त्या लोकसंख्येच्या विविध पैलूमुळे राष्ट्राच्या विकासावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात. जी लोकसंख्या आहे त्याकडे मानवी संसाधन म्हणून बघितले व त्या प्रमाणे विविध धोरणे राबवली तर त्याचा फायदा त्या राष्ट्राला नक्कीच होऊ शकतो. मानवी स्थलांतर हा ही त्याचाच एक भाग आहे. इतिहास व सद्य परिस्थितीचा नीट अभ्यास करून लोकं स्थलांतर का व कोणत्या कारणांसाठी करतात हे जर समजून घेतले व त्याप्रमाणे धोरणे राबवली गेली तर त्याचा फायदा अनेक राष्ट्रांना होऊ शकतो.

४.२२ तुमची प्रगती/अभ्यास तपासा:

१. गाळलेल्या जागा भरा:

- अ. _____ देशांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न जास्त असते. (विकसनशील, विकसित, अविकसित व कमी लोकसंख्या असलेल्या)
- ब. _____ प्रकारचे स्थलांतर हे कमी अंतराचे असते. (ग्रामीण ते ग्रामीण, स्थानिक, आंतरराष्ट्रीय, शहरी ते शहरी)
- क. _____ मुळे श्रमिकांची कमतरता होते. (जास्त लोकसंख्या, विकास, गरीबी, कमी लोकसंख्या)
- ड. काही वेळेला नैसर्गिक कारणांमुळे आर्थिक अडचणी निर्माण होतात आणि लोकांना जबरदस्तीने _____ करावे लागते. (स्थलांतर, प्रवास, व्यवसाय, नोकरी)
- इ. _____ ने मालथसचा सिद्धांत नाकारला. (कार्ल मार्क्स, वॉन थूनेन, व्हीटलसी, इरातोस्थेनेस)

२. खालील विधान चूक की बरोबर ते सांगा:

- अ. मृत्यूदर म्हणजे दर हजार व्यक्तींमगे झालेले मृत्यू.
- ब. जेव्हा लोक आपल्याच देशात स्थलांतर करतात त्याला अंतर्गत स्थलांतर असे म्हणतात.
- क. एखाद्या देशाची लोकसंख्या जास्त आहे याचा अर्थ असा आहे की त्या देशात उपलब्ध संसाधने लोकसंख्येपेक्षा जास्त आहेत आणि म्हणूनच अनेक संसाधने व्यवस्थित वापरली जातील व विकसित होतील.

ड. जेव्हा लोकं स्थलांतर करतात तेव्हा त्याचा मूळ स्थानी आणि गंतव्यस्थानात कोणताही परिणाम होत नाही.

३. दिलेल्या पर्यायातून योग्य उत्तर निवडा:

अ. तज्ञ आणि व्यावसायिकांच्या बाह्य स्थलांतरामुळे भारतात _____ प्रतिभेची कमतरता निर्माण होते. (बुद्धीमानांची गळती, भेदभाव, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, जीवनशैलीतील बदल)

ब. _____ ही अशी व्यक्ति असते जिला नैसर्गिक आपत्ती, मानवनिर्मित आपत्ती, युद्ध किंवा राजकीय अस्थिरता, भेदभाव किंवा कायदेशीर बाबींमध्ये बदल यामुळे त्याच्या मुक्कामाच्या ठिकाणाहून इच्छे विरुद्ध स्थलांतर करावे लागते. (स्थलांतरित, निर्वासित, प्रवासी, शोधक)

क. १९६८ साली इटालियन उद्योजक औरेलिओ पेकके आणि स्कॉटलंड चे एलेक्जंडर किंग यांनी _____ ची स्थापना केली. (संयुक्त राष्ट्र, जागतिक आरोग्य संघटना, द क्लब ऑफ रोम, युनिसेफ)

ड. _____ ही अशी स्थिति आहे जेथे लोकसंख्या व संसाधने या दोन्ही घटकांमध्ये समतोल राखला जातो व त्यामुळे संसाधनांच्या समान वितरणासह लोकं निरोगी जीवन जगू शकतात. (पर्याप्त लोकसंख्या, अति लोकसंख्या, न्यूनतम लोकसंख्या, गरीबी)

४.२३ स्वअभ्यासासाठी दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे:

१. अ. विकसित
१. ब. स्थानिक
१. क. न्यूनतम लोकसंख्या
१. ड. बाह्य स्थलांतर
१. इ. कार्ल मार्क्स
२. अ. बरोबर
२. ब. बरोबर
२. क. चूक
२. ड. चूक
३. अ. बुद्धीमानांची गळती
३. ब. निर्वासित
३. क. द क्लब ऑफ रोम
३. ड. पर्याप्त लोकसंख्या

४.२४ तांत्रिक शब्दांचा अर्थ:

- **संसाधन:** अशी कोणतीही गोष्ट ज्याचा कोणत्या न कोणत्या प्रकारे उपयोग करता येतो त्याला संसाधन असे म्हणतात.
- **संक्रमण:** परिवर्तनाच्या कालावधीला संक्रमण म्हणतात.
- **बुद्धिमानांची गळती:** विकसनशील किंवा अविकसित देशांतून शिक्षित कुशल कामगारांच्या बाह्य स्थलांतराला बुद्धिमानांची गळती असे म्हणतात.

४.२५ नेमून दिलेले कार्य:

एक प्रश्नावली तयार करा आणि तुमच्या परिसरातील स्थलांतरित कामगारांबद्दल सामाजिक-आर्थिक माहिती गोळा करा.

४.२६ पुढील अभ्यासासाठी संदर्भ:

1. UN Annual report on – “The International Migration Report”
2. R. C. Chandana - Geography of Population- Concepts, determinants and patterns – Kalyani Publishers
3. Majid Husain - Human Geography -Rawat Publication
4. Thanh-Dam Truong (Editor), Des Gasper - Migration, Gender and Social Justice Perspectives on Human Insecurity- Springer publication 14th edition
5. By James Rubenstein - The Cultural Landscape An Introduction to Human Geography Pearson Publisher

